

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

13. ÉVFOLYAM, 1 – 2. SZÁM
2025

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Alapító főszerkesztő: Frisnyák Sándor

Főszerkesztő: Kókai Sándor

Szerkesztő: Csüllög Gábor

Tanácsadó és Lektori Testület:

Baranyi Béla professor emeritus (Debrecen), Berényi István ny. egyetemi tanár (Budapest), Dövényi Zoltán professor emeritus (Pécs), Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó (Pécs), Kocsis Károly akadémikus, kutatóintézeti igazgató (Budapest), Paládi-Kovács Attila akadémikus (Budapest), Rácz Lajos egyetemi tanár (Szeged), Tamás Edit múzeumigazgató (Sárospatak), Viga Gyula egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

Demeter Gábor tudományos főmunkatárs (Budapest),
Gulyás László egyetemi tanár (Szeged), Gulyás László Szabolcs főiskolai docens (Nyíregyháza), Horváth Gergely főiskolai tanár (Budapest), Lenner Tibor egyetemi docens (Szombathely), Nagy Miklós Mihály c. egyetemi docens (Budapest), Pap Norbert egyetemi tanár (Pécs), Suba János térképtárvezető (Budapest), Szulovszky János tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: Szepeshely Szent Márton székesegyház

Szerkesztőség:

4401 Nyíregyháza, Sóstói 31/b, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:

a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága

A kiadást a Nyíregyházi Egyetem Tudományos Bizottsága támogatta

Felelős kiadó:

Kókai Sándor egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

<http://www.nye.hu/foldrajz/node/178>

<http://www.gistory.hu/g/hu/tfk>

Nyíregyháza, 2024

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: ifj. Kapusi József

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

KÓKAI SÁNDOR – FRISNYÁK SÁNDOR

Adalékok a szőlő és bor szerepéhez és jelentőségéhez a Kárpát-medence 19. századi városfejlődésében 1

KORMÁNY GYULA

Vízszabályozási munkálatok és a területhasználata a XIX-XX. században a Szatmári- síkságon..... 28

DEMETER GÁBOR

Regionális különbségek a Bánátban az 1828-as adóösszeírás térinformatikai és statisztikai kiértékelése alapján)..... 47

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Kistáj, járás, kistérség - egy etnográfus szemével 65

SUBA JÁNOS

Gönc soha nem használt és lebontott laktanyája 81

VERESEGYHÁZI BÉLA

A Kis-Hevesi járás népessége a 16. század második felében..... 100

SZTANKOVSZKY VARSÁNY

Népzene a tájban I. Ág Tibor Kassa környéki népzene gyűjtésének történeti földrajzi háttere (1905–1914)..... 114

FITT ANDREA

Közösségi földrajzi névadás az egykori Németbóly területén..... 134

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Jegyzet a hadiutazások történeti földrajzi hasznáról 148

NÉMETH SÁNDOR – HORVÁTH KORNÉLIA ZSANETT

Burgenland városhálózatának fejlődése 157

BORSOS ÁRPÁD

Közterületek névadásának jellemzői a magyar városok-ban – Veszprém..... 183

PÁLINKÁS GÁBOR

A dualizmus kori Martinovics-kultusz térbeli lokalizációs rendszere..... 198

KRÓNIKA

SUBA JÁNOS

Köszöntő – Horváth Gergely 75 éves..... 237

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Köszöntő sorok Csüllög Gábornak..... 241

KÓKAI SÁNDOR

Gulyás László köszöntése 60. születésnapján 245

KÖNYVISMERTETÉS

KÓKAI SÁNDOR

Székely András Bertalan (szerk.) Venczel József emlékkönyv..... 250

VERESEGYHÁZI BÉLA

Szulovszky János (szerk.) Ipolyi Arnold (1823-1886) emlékezete 255

ADALÉKOK A SZŐLŐ ÉS BOR SZEREPÉHEZ ÉS JELENTŐSÉGÉHEZ A KÁRPÁT-MEDENCE 19. SZÁZADI VÁROSFEJLŐDÉSÉBEN

KÓKAI SÁNDOR – FRISNYÁK SÁNDOR

ADDITIONS TO THE ROLE AND IMPORTANCE OF GRAPES AND WINE IN THE 19TH CENTURY URBAN DEVELOPMENT OF THE CARPATHIAN BASIN

In our study, we have given a brief overview of the role and importance of the grapes and wine economy in the development of historic wine towns in the 19th century. We focused our analysis on two factors (vineyard area per capita, population change and dynamism), which helped us to identify the different developmental characteristics of the historical wine regions and their centres in each region. We found that there is a closer relationship between the size of the vineyard area and the development of cities, especially in small and medium-sized cities. In the characteristic or dominant wine towns of each wine region, the role of grapes and wine has remained dominant, with a few exceptions. In the case of towns with a population of over 20 000 and the free royal towns, the strength of this link was weakened and only indirect, with the development of these towns being determined to a lesser or no extent by wine and wine-growing.

Population change and its dynamics in the vast majority of the cities surveyed did not show a strong relationship with the number of vineyards and wine-growing holdings, nor with the area of vineyards. In barely a dozen cities, wine-growing remained a priority and a population-concentrating factor in the development of the town. The vineyards and wine-growing areas have remained important, but the traditional centres have also lost the spatial organisation that was so important in previous centuries, their development has stagnated and their population has stagnated or declined, which also coincides with the crisis in production and marketing. The sand vineyards, mainly in the Kiskunság region, but also in the Nyírség, Deliblat, Tiszazug and Timis regions, are a positive exception to these trends. This differentiated but

essentially stagnant vineyard, which is suffering from a marketing crisis, was severely affected by the loss of phylloxera.

BEVEZETÉS

A Kárpát-medence szőlő- és a borgazdaságának szerepéről és jelentőségéről a történettudománytól a néprajztudományon át a földrajztudományig igen sok és értékes könyv és tanulmány született (pl. *Prohászka F. 1993, Feyér P. 1970, Balassa I. 1991, Keleti K. 1875, Csoma Zs. 1997, Boros L. 1999, 2013, 2020 stb.*). A magyar gazdaságtörténet egyik legjobban feldolgozott részterülete a szőlőtermelés és borkészítés, melynek több évszázados kereskedelmi és településfejlesztő hatása közismert, mikro és mezo regionális szinten egyaránt. A szőlő- és borgazdaság egyes települések fejlődési pályájában betöltött feudáliskori szerepe a történeti borvidékeink egy részénél (pl. Tokaj-Hegyalja, Eger, Arad-Hegyalja, Szerémség, Sopron stb.) alaposan feltárt és publikálásra is került (pl. *Égető M. 1993, Frisnyák S. 2023, Nemes L. 2007, Pap M. 1985, Petercsák T. 2007, Kókai S. 1996, 2000, 2006, 2010, 2017, 2018, Főző G. 1963 stb.*).

A 19. századra vonatkozóan azonban – a gyarapodó statisztikai adatok ellenére – kevesebb tanulmány született a szőlő- és borgazdálkodás városfejlesztést generáló szerepéről a Kárpát-medence egészére kiterjedő, ill. makro regionális relációkban egyaránt. Különösen a történeti borvidékek központi településeinek 19. századi fejlődési pályáivét áttekintő és összehasonlító elemzések száma kevés. E munkák közül kiemelkedik Bácskai Vera 1984-ben megjelent monográfiája, amely az 1828. évi összeírások alapján rajzolta meg a piacközpontok és vonzáskörzeteik hiánypótló és szemléletformáló fejlődési-funkcionális pályáivét. E műben a szőlőterület 1 lakosra eső értékei – 1865. évi adatok alapján – az egy-egy piacközpontokra vonatkozó változók (22 db) egyikeként kerültek beszámításra. Ez mindazok ellenére kevés, hogy az egyes piacközpontok vonzáskörzetének megrajzolásakor is egy fontos változó volt az 1 lakosra eső szőlőterület nagysága.

Ezzel összefüggésben joggal merül fel a kérdés: Hátterbe szorult-e a szőlő- és a borgazdaság, mint településfejlesztő tényező? Ha igen, akkor ezt mennyiben magyarázza a szőlő és bor 18-19. századi külpiaci értékesítési – és az ezzel együtt járó termelési – válsága (pl. Lengyelország felosztása, Szilézia elvesztése, olcsó alföldi borok térnyerése stb.). Súlyosbította a helyzetet, hogy még a kiegyezés idején is alapvetően adóbevételi forrásként tekintettek a szőlővel és a borral kapcsolatos tevékenységekre és termékekre. A legfontosabb kérdés e tekintetben az lehet, hogy történeti borvidékeink belső és külső termelési és értékesítési kapcsolatrendszerének elemei és bevételei, milyen mértékben hatottak központjaik fejlődésére a 19. században. Mindez milyen mértékben befolyásolta

a központok településhierarchiai és térszerkezeti helyét és szerepét, illetve mindezek hatással voltak-e a városodásra és városiasodásra.

E tanulmányban – példák sokaságán keresztül – ehhez a témakörhöz nyújtunk adalékokat, azaz azt igyekszünk bemutatni, hogy a Kárpát-medence történeti borvidékeinek városai honnan és meddig jutottak a 19. század elejétől a filoxéra-vészig. A városok szerepe a történeti borvidékek tekintetben meghatározó, mert ezek termelést összpontosító és marketing (országos vásárok) szerepében jól tükröződnek egy-egy szőlő- és borrégió fejlődési pályái is (*Frisnyák S. 1995, 2023, Kókai S. 2023*).

1. ANYAG ÉS MÓDSZER

A kutatások egyik alapkérdése az adatbázis összeállítása, rendszerezése, illetve a folyamatelemzés időkeresztmetszeteinek száma és azok mélysége. A 19. század elejétől egyre gyakrabban készültek felmérések Magyarország szőlőterületeiről (pl. 1828, 1853-55 stb.). Ezek közül az 1865-ben Budán megjelent – ténylegesen az 1853-55 körüli állapotokat tükröző (*Bácskai V.-Nagy L. 1984*) – Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme c. monográfia, illetve az 1875-ben megjelent – ténylegesen az 1872-73 körüli állapotokat tükröző, de a termés mennyiségét tekintve az azt megelőző 12 év adatainak átlagát megjelenítő (*Keleti K. 1875*) – Magyarország szőlészeti statisztikája c. összegzés emelkedik ki. Mindkét korabeli statisztikai alpmű a szőlőterületek nagyságát országrészek, vármegyék és települések szintjén is megadja (*1. táblázat*) a filoxéra-vész előtti, fent említett időpontokra.

1. táblázat. A történelmi Magyarország szőlőterületeinek megoszlása (1853-1873)

Országrészek, régiók	1865*	1853-55**	1872-73**	Változás**
	katasztrális hold			
Magyarország	574384	512 012	584 127,8	+72 115,8
Erdély	-	38 973	38 037,0	- 936,0
Fiume	-	758	725,5	- 32,5
Horvát-Szlavónország	-	90 457	95 832,5	+ 5 375,5
Horvát-szlavón határőrvidék	-	22 595	20 955,2	- 1 639,8
Összesen	-	664 795	739 678,0	+ 74 883,0

* Magyarország művelési ágak szerinti...(1865) vármegyei adatai alapján

** Keleti K. (1875) adatai

Forrás: Az 1865. évi és Keleti K. (1875) adatai alapján a szerzők szerkesztése

Az 1. táblázat adatai jelzik, hogy a szőlőterület nagyságában is jelentős eltéréseket mutatott ki Keleti Károly. A Helytartótanács rendeletére készült 1865-ben megjelent felmérés – melyből hiányzik Erdély, Horvát-Szlavónország és a Katonai Határőrvidék egésze – eredeti adatai szerint a szűkebben értelmezett Magyarország szőlőterülete 574 384 kat. hold volt. A szőlőtermelő települések száma az 1865-ben megjelent felmérés szerint 3173 db. Az 1875-ben megjelent összesítő statisztikai táblázatok már tartalmazzák Erdély, Horvát-Szlavónország és határőrvidéke, illetve az ún. Magyar Határőrvidék adatait is, mely utóbbi alatt a Bánsági Határőrvidéket és a Titeli csajkás kerületet értették. A történelmi Magyarország területén összegezve 739 678 kat. hold szőlőterületet írtak össze.

A szőlőterület kiterjedésében a szűkebben értelmezett Magyarország Keleti Károly által közzétett adatai jelentenek problémát, mert – az ún. Magyar Határőrvidék adatai nélkül is – 62 372 kat. holddal kisebb szőlőterületet ad meg 1865-re (ténylegesen az 1853-55 közötti éveket tükrözi a felmérés), mint amennyi az eredeti statisztikai kötetben szerepel (*1. táblázat*). Mindez az adatok tekintetében is fokozott körültekintést igényel, különösen települési szinten. A számtalan példa közül megemlíthjük, hogy Versec szabad királyi város területén az 1865-ös adatbázis szerint 3669 kat. hold szőlő volt, míg Keleti Károly statisztikájában már 8272 kat. hold, pedig mindkét adatbázis 1600 négyszögöles holdakkal számolt. A korabeli sajtó és gazdasági lapok sem említenek ilyen mértékű (4603 kat. hold) szőlőtelepítést.

Hasonlóképpen fenntartásokkal kezelendők Keleti Károly monográfiájában megjelent és itt az 1. táblázatban közölt adatok is, mely szerint a szőlőtermő terület 20 év alatt mintegy tíz százalékkal gyarapodott volna, különösen azért, mert e tekintetben az egyes országrészek között jelentős különbségek rajzolódnak ki. A termelés nyolcvan százaléka és a gyarapodás kilencven százaléka a szűkebben értelmezett Magyarország területére esett, ahol a legnagyobb visszaesés Bács-Bodrog és Nyitra vármegyében volt. Mindez azért is meglepő, mert az ún. Csajlás kerületet ekkor kapcsolták Bács-Bodrog vármegyéhez. Az ún. „kiválóbb bormegyék” (*Keleti K. 1875*) közül pedig csak Zemplénben (13 463 kat. holdról 13 305 kat. holdra) esett vissza a szőlőterület nagysága. A legnagyobb növekedés Bihar, Temes és Torontál vármegyék – utóbbi kettőnél a Bánsági Határőrvidék polgárosítása és e vármegyékhez csatolása is jelentősen emelte a szőlőtermő területeket – esetén volt megfigyelhető.

A fenti monográfiák statisztikai adataiból nem ismerjük meg a szőlő- és borgazdálkodás szerepét és jelentőségét a Kárpát-medencei városok 19. századi fejlődésében. Ehhez az ilyen nagy elemszámú adatbázis esetén szükségszerű, hogy – a kutatás szempontjai szerint – a rendelkezésre álló adatokon szűréseket alkalmazzunk:

1. A vizsgált települések népességszámát tekintve az 1000 fő alatti településeket kizártuk a vizsgálatból, mert azt gondoljuk és a kutatásaink

is bizonyították, hogy a szőlő és borgazdaság nem volt jelentős azokon a településeken, amelyek e népességgkoncentrációt sem érték el.

2. A szőlőterület nagyságát 100 kat. holdhoz, mint alsó limithez kötöttük, mert nem minden szőlőterülettel rendelkező település gazdálkodásában játszott fontos szerepet a szőlő és bor. A szőlőtermelő települések száma – Horvát-Szlavónország és határörvidéke nélkül – 1875-ben: 5845 db, melyből 100 katasztrális holdnál nagyobb szőlőterülettel rendelkező 1678 település (100-499 kat. hold között 1480 település, 500-999 kat. hold között 138 település, 1000 kat. hold felett 60 település). Az 5845 szőlőtermelő település a Horvát-Szlavónország és határörvidéke nélküli településállomány (12 554 db, plusz 3710 puszta és telep) közel fele lett volna (46,5%), azaz minden második település szőlőtermelő volt Magyarországon és Erdélyben. A klimatikus viszonyok kizáró szerepe miatt a szőlőtermelő települések aránya – a termelésre alkalmas települések köréből – ténylegesen ettől is magasabb volt.
3. Országos viszonylatban is azt feltételeztük – Tokaj-hegyaljai, Arad-hegyaljai, Verseci- és Szerémségi-borvidéki regionális kutatásaink alapján –, hogy a városok fejlődésében – a termőterület koncentrálódása és az országos vásárokon megvalósuló nagyobb tételű eladások révén is – fontosabb szerepet játszott a szőlő és a bor. Például a Tokaj-hegyaljai zárt borvidék 28 településének szőlői 83,5%-ban a 12 hegyaljai mezőváros területére koncentrálódtak 1875-ben (*Boros L. 2020, Frisnyák S. 1995, 2023*). Azonban a 2. táblázatban olyan községek is bekerültek, ahol magasabb volt a szőlő terület aránya, mint ugyanazon borvidékhez tartozó egy-egy városban. Ezek azok a példák, amelyek pro vagy kontra kilencvenöt százalékban igazolják ugyan a fenti megállapításainkat, azonban jelzik a kivételeket is. Tudatában vagyunk annak, hogy a szőlőterület nagysága nem csak a városok fejlődésében játszott fontos szerepet, s az egy lakosra eső értékek sem minden esetben a városokban voltak a legmagasabbak. E tény jelentőségére még visszatérünk, előljárójában annyit jegyzünk meg, hogy a szőlőterület nagysága önmagában a 18-19. században sem minden esetben eredményezett – nem is eredményezhetett – városi jogállású települést.
4. Fontos, hogy csak a történeti borvidékek városait vizsgáltuk, mert az azokon kívül eső szőlő- és borgazdaságok árualapja ekkor még ritkán válhatott az adott település – pl. alföldi városok – fejlődését meghatározó gazdasági elemmé. A 2. táblázatban az alföldi borvidék településeinek egy lakosra eső szőlőterületei mindezt – néhány speciális esettől eltekintve – alátámasztják. A történeti borvidékek városi jogállású településeinek fejlődésében a szőlő- és borgazdasági tradíciók évszázadokon keresztül fontosak voltak, olykor meghatározó szerepet

játszottak. A történelmi Magyarország területén a középkortól kezdve jeles borvidékeket tartunk számon, melyek zöme a 16. sz. elejére kialakult. A történelmi borvidékek elnevezése többnyire egy-egy városról vagy faluról történt (pl. egri, pozsonyi, tokaji, szekszárdi, villányi stb.), s alatta kisebb-nagyobb vidékek borait értették, igen gyakran nem is a névadó hely szolgáltatta a legjobb minőséget. Kisebb részben földrajzi-történelmi tájnevek (pl. Balaton melléke, Érmellék, Fertő-tó melléke, Hegyalja, Szerémség stb.) fedték le az elnevezést. A történelmi borvidékektől függetlenül Árva, Turóc, Liptó, Szepes, Sáros és Máramaros megyék kivételével – ahol az éghajlat és a talaj is kedvezőtlen a szőlő számára – a történelmi Magyarország területén szinte mindenütt termeltek szőlőt, ezek azonban – a nyírségi (1924) és a bánsági (1833) kivételével – nem váltak a későbbiekben történelmi borvidékké.

Az első rendszeres áttekintést Magyarország történelmi borvidékeiről Schams Ferenc készítette 1833-ban. Tizennégy történelmi borvidékbe sorolta a főbb szőlőtermő helyeket. A történelmi borvidékek első hivatalos beosztását Keleti Károly szőlészeti statisztikája alapján (1875) – amelyben 27 történelmi borvidék került rövid bemutatásra – a Földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium készítette el 1880-ban. Keleti statisztikája olyan alpmű, amely – az egyes települések szerepét és jelentőségét nem súlyozva, nem mérlegelve – valamennyi bortermelő községet közigazgatási egységenként felsorolt, de nem a történelmi borvidékek szerint. A 2. táblázatban meghagytuk a Keleti Károly munkájára alapozott 27 történelmi borvidéket, a települések besorolása esetén azonban komoly nehézségek jelentkeztek (pl. Somogy, Fejér, részben Tolna és Baranya vármegyei települések besorolása maradt bizonytalan). Az 1880. évi beosztás sem vette figyelembe a kialakult hagyományokat, s a közigazgatási egységekhez (kerületek, megyék) igazodott és valamennyi bortermelő községet (pl. „tiszántúli kerti borok” címszó alatt stb.) besorolt a huszonegy történelmi borvidék területébe. A történelmi borvidékek következő beosztására 1893-ban (XIII. tc.) került sor, amely messzemenően figyelembe vette az évszázadok alatt kialakult hagyományokat. A történelmi borvidékek területébe nem sorolta be valamennyi községet, csak a minőségi bortermesztőket. Így tizennyolc történelmi borvidéket állapított meg: 1. Ruszt–soproni–pozsonyi, 2. Pest–nógrádi, 3. Buda–sashegyi, 4. Somlyói, 5. Neszmélyi, 6. Eger–visontai, 7. Abaúj–miskolci, 8. Tokaji, 9. Szerednye-visznai, 10. Munkács–nagyszőlősi, 11. Ér-melléki, 12. Ménes-magyaráti, 13. Versec–fehértemplomi, 14. Szekszárdi, 15. Pécs–villányi, 16. Badacsonyi, 17. Balaton-melléki, 18. Erdélyi (Feyér P. 1970). Az eddigiekben jelzett bizonytalanságok ellenére történelmi borvidékenként is

jól elkülöníthetők azok a városok (2. táblázat), amelyek társadalmi-gazdasági fejlődésében a szőlő és a bor kiemelkedő szerepet játszott. A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy mindez hány városra terjedt ki és milyen súlya lehetett a szőlő- és borgazdasági vertikumnak e települések fejlődésében.

5. Az adatbázisunk összeállításánál több szőlőtermelési mutató közül választhattunk, szem előtt tartva célkitűzéseinket:

1. Az adott település összterületére eső szőlőterület nagysága

Az adatok ilyen jellegű pozicionálása nem vezetett eredményre, mert az egyes települések külterülete napjainkig rendkívül eltérő nagyságú. A magyar településhálózat fejlődése és a települések összterületének változása magán hordozza azokat a történelmi traumákat és betelepítési/betelepedési hullámokat, amelyek eredményeként rendkívül változatos nagyságú külterülettel rendelkeznek, olykor azonos népességszámú települések is. Különösen a nagy határú alföldi mezővárosok kerülnek hátrányba, például éppen az alföldi kis külterületű településekkel szemben. Számos példa közül a Szegedtől délre elhelyezkedő Térvár külterületének (362 kat. hold) öt százaléka (73 kat. hold) volt szőlő 1865-ben, ugyanakkor az 1875. évi statisztikában mindössze 2,5 kat. hold! A szintén észak-torontáli Csóka külterületének (10 161 kat. hold) alig 1,5%-a és Törökkanizsa külterületének (15 304 kat. hold) 0,7%-a, ill. Perjámos külterületének (10 928 kat. hold) 0,2%-a szőlő 1865-ben. Természetesen a marosszögi régió szőlő- és borgazdaságának súlypontja nem Térvárra esett, s hasonló példák még hosszan sorolhatóak lennének, ezért ezt a megközelítést és vizsgálati szempontot elvetettük. Hasonló megfontolásokból nem került sor a határhasználat más művelési opcióival (pl. szántó, rét és legelő stb.) történő összehasonlító elemzésre sem.

2. Az egy szőlőtulajdonosra eső szőlőterület nagysága

Az 1875-ben megjelent szőlészeti statisztika szerint 5845 településen termeltek szőlőt, ahol 912 633 szőlő tulajdonos rendelkezett átlagosan 0,81 katasztrális holdnyi szőlőterülettel a történelmi Magyarországon. A szűkebben értelmezett Magyarországon 0,85, Erdélyben 0,42, Fiumében 0,76, Horvát-Szlavónországban 0,95, a horvát-szlavón határörvidéken 0,63 kat. hold/szőlőtulajdonos volt az átlagérték (*Keleti K. 1875*). Ez látszólag jó differenciáló tényezőnek tűnt, azonban az adatok elemzése közben kiderült, hogy az egy szőlőtulajdonosra eső szőlőterület értékei rendkívül szélsőségesek, s különösen azokon a településeken volt a legmagasabb, ahol csak egy-két tulajdonost jegyeztek fel. A számtalan példa közül az Arad vármegyei extremitásokat említjük. Az Aradhoz közeli Mácsán egy szőlőtulajdonost jegyeztek fel, a szőlő területe pedig 13 kat. hold 900 négyszögöl volt. Hasonlóképpen a borossebesi járásban Déznán 3 szőlőbirtokosra 6 kat. hold 1200

négyszögöl szőlő jutott, Kocsobán szintén 1 szőlőbirtokosra 6 kat. hold, de a radnai járásban lévő Konop településen is 1 szőlőbirtokosra 3 kat. hold szőlőt jegyeztek fel. Ugyanakkor a történelmi borvidékeink központjaiban ezek az értékek ritkán haladták meg a régiós átlagokat, esetleg azok dupláját (*2. táblázat*). Szintén Arad megyénél maradv a Arad-hegyaljai borvidék meghatározó településein az átlagot vagy annak másfélszeresét jelentő értékek voltak a jellemzőek (pl. Világoson 0,78, Magyaráton 1,12, Ménesen 1,47 kat. hold/szőlőtulajdonos stb.). További gondot okozott az is, hogy vagy a szőlőbirtokosok száma vagy a szőlőterület nagysága, esetleg mindkettő (pl. a bánsági Fehértemplom estén) hiányzik a statisztikai adattárból. A Baranya vármegyei Hímesházán 499 kat. hold szőlőt, a Bihar vármegyei Jankafalván 497 kat. holdat írtak össze, de egyetlen e településeken élő szőlőtulajdonost sem. Ugyanakkor a Bács-Bodrog vármegyei Ószivácson 432 szőlőtulajdonost, de egyetlen négyszögöl szőlőt sem. A Tokaj-hegyaljai Abaújszántón élő 29 szőlőbirtokosra 602 kat. hold szőlő esett, azaz több mint 20,7 kat. hold/birtokos. Tény, hogy ez utóbbi nem a szőlőbirtokok koncentrációjával magyarázható, hanem az extraneusok magas számával (*Boros L. 2013*). A szentgotthárdi járásban található Horvátfalva 18 szőlőbirtokosára 500 kat. hold szőlő esett, azaz minden szőlőbirtokosra 27,7 kat. hold (*2. táblázat*). Tanulságos és egyben érdekes is a légrádi szőlőhegyek esete. A Horvát-szlavónországi mezőváros szőlőhegye (Szent-Mihály hegy) a Dráván innen, azaz a szűkebb Magyarországon volt, adatait Őr(tilos) településnél vették fel. Így lehetséges az, hogy Őrtiloson (lakossága 232 fő) 950 szőlőbirtokost jegyeztek fel, akik 512 kat. hold szőlőterülettel rendelkeztek. Érdekes, hogy a trianoni határ ezt az anakronizmust fenntartotta, így 1949-ig a légrádiak – a kettős birtokosság okán és jogán – átjártak Jugoszláviából a szőlőik megművelésére és e szőlőhegy pincéiben tárolták boraikat is (*2. táblázat*). A példák még hosszasan sorolhatók (pl. Görömböly, Alsó-Nyék stb.), de ezek az anomáliák is megerősítettek bennünket abban, hogy az egy szőlőbirtokosra eső szőlőterület nagysága sem megfelelő mutató ahhoz, hogy a szőlő és bor jelentőségét a 19. századi városfejlődésben reprezentálja.

3. Az egy lakosra eső szőlőterület nagysága

Amint említettük Bácskai Vera ezt a mutatót alkalmazta, az 1853-55 közötti állapotokat visszavetítve az 1828. évre. Mindez azt is feltételezi, hogy a szőlőterületek kiterjedése a két időpont között nem vagy alig változott. Ennek eldöntése nem feladatunk, de vizsgálatunk alapadatbázisánál mi is az egy lakosra eső szőlőterület nagyságát vettük figyelembe. Tettük ezt azért is, mert Bácskai Veránál is a központok belső fejlettségének, ill. vonzáskörzeteik nagyságának és belső kapcsolatrendszerének egyik fontos mutatójának bizonyult. Tény azonban az is, hogy a szerző megállapítja:

„... A piacközpontoknak e két különböző szempont szerint történt rangsorolása alapján tagadhatatlan az összefüggés a központok belső fejlettsége és az általuk betöltött piaci funkció erőssége között, ez az összefüggés azonban nem olyan közvetlen, egyenes, egyértelmű, és korántsem a belső fejlettség meghatározó eleme...” (Bácskai V. 1984. 134. old.).

A piacközponti funkció erőssége alapján kialakított kategóriáknál a szőlőművelő központok a legnagyobb arányban az I., majd ezt követően a IV. és II. kategóriában fordultak elő (Bácskai V. 1984. 133. old.). „...A bortermelés területén mutatkozó jelentős eltérés feltehetően összefüggött azzal is, hogy a nagy bortermelő központok jobban rá voltak utalva vidékük munkaerejére, ami vonzásuk intenzitását nagymértékben növelte. A kisebb jelentőségű központoknál is feltehetően ugyanebből az okból nagyobb a bortermelő települések aránya: egyéb funkciók hiányában vagy gyengesége esetén munkaerőkeresletük valamelyest erősíthette egyébként gyenge (piac)központi szerepkörüket. A bortermelés és a borkereskedelem nyilván nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a jelentéktelen mennyiségű gabonát termelő körzetek – s terményeiket nem annyira a helyi piacokon értékesítő – központjául szolgáló települések – mint Kiscell, Szinyérváralja, Újpécs, Margita, Szentendre – nem a legalacsonyabb kategóriába kerültek...” (Bácskai V. 1984. 134. old.).

A fentiek figyelembevételével vizsgálatunk adatbázisát az egy lakosra eső szőlőterület nagysága jelentette, melyek alapján az alábbi eredményeket kaptuk.

2. EREDMÉNYEK

Az 1870-es évek közepére vonatkozó adatbázisunkba 339 település került, amelyből 34 szabad királyi város, 189 rendezett tanácsú, kiváltságolt és mezővárosi jogállású város és 116 község volt. Ezek azok a települések a történeti borvidékeinken, amelyek városi jogállásúak voltak, illetve a községek közül azok kerültek be, amelyekben az egy lakosra jutó szőlőterület meghaladta a 0,1 katasztrális holdat. A 0,1 kat. hold/lakos értéket alsó, kizáró határértékként kezeltük a borvidékeken kívüli települések esetében, mert a korábbi kutatási eredmények is azt igazolták, hogy olyan településeken keletkezett jelentős szőlő és bor árualap, ahol a termőterület egy lakosra elérte a 160 négyszögölt. Mindez 5 fős családnagysággal számolva azt is jelentette, hogy egy családra átlagosan 0,5 katasztrális hold jutott. Minden családnak azonban még a történeti borvidékeken sem volt szőlője, azaz minden második családdal számolva – a szőlőbirtokosok száma is ezt támasztja alá – 1 kat. hold körüli átlagos szőlőbirtokok voltak a jellemzőek. Az ekkora területen termelt szőlő és a belőle készült bor mennyisége lehet az a határérték, amely a saját fogyasztást meghaladva már kereskedelmi árualapot jelenthetett, hozzájárulva az adott település fejlődéséhez is. E kritériumok alapján az alábbi eredményeket kaptuk.

1. Az egyes országrészek és régiók szerint is markáns különbségek rajzolódnak ki (2. táblázat).

- A legszembeütőbb, hogy Erdély öt történeti borvidékén – a nagy-küküllői kivételével – az egy lakosra jutó szőlő terület nagysága mindössze 0,05 kat. hold, de nem sokkal jobb a Szilágysági és a Szatmár-kővári borvidék átlaga sem. E tény a szőlőbirtokok aprózódásával és a tradicionális művelési módok dominanciájával mutat szoros kapcsolatot. Az egyes településeken élő szőlőbirtokosok magas száma mindezt egyértelműen alátámasztja.
- A másik végletet a tízezer főnél nagyobb népességszámú városok (41 db) és Mezőberény jelenti, amelyek esetében a jelentős szőlőterületek és a szőlőbirtokkal rendelkezők magas száma ellenére alacsony értékek – általában 0,01-0,15 kat. hold/lakos – jelennek meg. A szőlő és a bor szerepe – az impozáns abszolút számok ellenére is – e városok fejlődésben kevésbé játszott meghatározó szerepet, s ez alól mindössze Eger, Szekszárd, Versec és részben Gyöngyös jelentett kivételt. Mindez jól egybecseng Bácskai Vera 1828-ra vonatkozó megállapításaival, aki viszonylag keveset ír a szőlő jelentőségéről, s mindössze néhány összegző gondolatban fejt ki a legfontosabb következtetéseit. Az egyik ezek közül, hogy a központok belső fejlettsége alapján kialakított rangsor esetén az egy főre jutó szőlőterület nagysága a piacközpontok (138 db) két szélső kategóriájánál (I. kategória: az igen fejlett /18 db/, V. kategória: az igen gyengén fejlett /50 db/ központokban) a szőlő szerepe jóval alacsonyabbnak mutatkozott (0,06-0,06 kat. hold/fő), mint a többi kategóriánál (II-III. kategória: 0,14-0,14 kat. hold/fő; IV. kategória: 0,10 kat. hold/fő). Mindezt alátámasztja, hogy a „...szőlőművelést csak a központok fele (53%) folytatott, a bortermelő központok aránya az egyes kategóriákon belül a következőképpen alakult: I: 50%; II: 70,6%; III: 66,6%; IV: 53,1%; V: 40%...” (Bácskai V.-Nagy L. 1984. 112.o). A szőlőgazdálkodás tehát meghatározóbb szerepet a II. és III., részben a IV. kategóriába sorolt településeknél (70 db) játszhatott. Mindezt az adatok alapján mi is így látjuk: a legnépesebb és legsokoldalúbb gazdasági tevékenységgel rendelkező városokban a szőlő és a bor szerepe és súlya csökkent vagy jobb esetben stagnált.
- Az Alföld helyzete minden tekintetben speciális, egyrészt a nagy népességszámú és nagy külterülettel rendelkező városok alapvetően önellátást biztosító szőlőföldjei a dominánsok. Másrészt az is jól kirajzolódik, hogy a kiskunsági, a deliblati és a nyírségi homok megkötésére is alkalmas szőlő egyre jelentősebb gazdasági tényezővé válik, mind a termelés, mind a borkészítés vonatkozásában. A kisebb alföldi homok vidékek (pl. Tiszazug, Erdőhát stb.) egy-egy központja (pl. Tiszakürt, Vértés, Temeshodony, Temesgyarmata, Buziásfürdő stb.) is magas értékekkel jelenik meg. Mindez megerősíti azt a tényt, hogy a homoki szőlők

előretörése már jóval a filoxéra-vész előtt megkezdődött, településfejlesztő hatásuk azonban inkább a kisvárosokban és a községekben – olykor egy-egy pusztá vonatkozásában – vált jelentősebbé.

2. Az egyes szőlőtermelő települések tekintetében is markáns különbségek rajzolódnak ki (2. táblázat).

A vizsgálatba, mint korábban említettük 339 települést vontunk be, melyeket az 1 lakosra eső szőlőterület nagysága alapján hét csoportba rendeztünk.

- **Az első csoportba** az a 12 település került, ahol az egy lakosra jutó szőlőterület 1 katasztrális holdnál nagyobb volt. Mindegyik egy-egy speciális eset, közös jellemzőjük, hogy apró vagy kistelepülések – Temeshodony kivételével –, ill. néhány két-háromszáz fős pusztá, ahol jelentős szőlőterületek voltak. Általában egy nagyobb település külterületéből önállósodtak (pl. Órtilos, Balatonalmádi, Nagykágya stb.), s azok szőlőbirtokosai domináltak (pl. Ajka-Csékvár, Vinga-Temeshodony, Fehértemplom-Vöröstemplom stb.). A csoportba mindössze egyetlen város volt (Strád). E települések fejlődésében a szőlő és a bor fontos tényező volt – jelezve, hogy a településfejlesztő hatás nem csak a városokban érvényesült –, azonban számunkra ez csak érintőleges, mert elsősorban a városok körére fókuszáltunk.
- **A második csoportba** az a 24 település került, ahol az egy lakosra jutó szőlőterület 0,51-1,0 katasztrális hold közé esett. E csoport településeinek is közös jellemzője, hogy – Tapolca kivételével – valamennyi községi jogállású volt. Egy-egy történeti borvidéken belül a helyzetük kedvező, magas a szőlő aránya és jelentős a szőlőbirtokosok száma. Olykor irreálisan magas, mint például Görömböly és Alsó(Nyék) esetében, ahol a miskolciak szőlőskertjei feküdtek (*Frisnyák S. 1995*). Nagyobb számban a Balatonmelléki és Érmelléki történeti borvidék kedvező adottságú falvai kerültek e csoportba, de szóróványosan szinte minden borvidéken volt egy-két e kategóriába tartozó település. Lokálisan, az adott község fejlődésében a szőlő és bor itt is fontos szerepet játszott, azonban e helyi energia nem volt elegendő a városi jog megszerzéséhez, s az értékesítés során is a közeli városok piacaihoz kapcsolódtak. E csoportba azonban már megjelennek olyan települések is (pl. Balatonkenese, Vörösberény, Felső-Pencz, Horlyó stb.), amelyek borvidékük legnagyobb szőlőterületeit és olykor legjobb borait is adták.
- **A harmadik csoportba** az a 25 település került, ahol az egy lakosra jutó szőlőterület 0,41-0,50 katasztrális hold közé esett. A csoportba 10 város és 15 község került. Szinte valamennyi történeti borvidékünkéről került a csoportba 1-2 település, de Erdélyből és a Szilágysági, ill. a Szatmár-kővárvidéki borvidékről egy sem. E csoport településeire fokozottan igaz,

hogy borvidékük 5000 fő alatti kisvárosai és 1000-2000 fő közötti lakosságszámú községei – Horvátfalva és Váradia kivételével – voltak, igen jó mikroklimatikus adottságokkal és kiváló minőségű borokkal (pl. Nagyharsány, Diszel, Szikszó, Nagymuzsaly, Ménes, Bács stb.). Mindezek mellett még ebben a csoportban is előfordult, hogy több szőlőbirtokos volt, mint amennyi lakos (pl. Rajka). A csoportba tartozó kisvárosok fejlődésében a szőlő- és borgazdálkodás már igen fontos komponenssé vált (pl. Szentendre, Bács, Szikszó, Gönc stb.), s ez megmutatkozott a népességszámuk jelentős változásában is (2. táblázat).

- **A negyedik csoportba** az a 26 település került, ahol az egy lakosra jutó szőlőterület 0,31-0,40 katasztrális hold közé esett. A csoportban egy szabad királyi város, 11 város és 14 község került, különösebb területi mintázat nélkül, de Erdélyből és a Szatmár-kövári, illetve a Szilágysági borvidékről még mindig nem kerültek be települések. A csoportba tartozó települések határában 500 kat. holdnál nagyobb kiterjedésű szőlőföldek voltak, mely alól csak Girnád, Csömör, Báth, Micske, Visonta, Györök és Biharcsatár jelentett kivételt. Az ide tartozó települések népességszáma 1000-4500 fő között változott – Versec szabad királyi város kivételével –, s az 1784/87-1870 közötti népességyaradásuk is az országos átlag feletti volt. Versec szabad királyi városaink közül a legmagasabb egy főre eső szőlőterülettel rendelkezett (0,39 kat. hold), amely a határában megtalálható 8272 katasztrális hold nagyságú szőlőivel messze megelőzte Budapestet és Eger, s Szeged mögött (9640 kat. hold) országos viszonylatban a második helyen állt! Versec kiváló példája annak is, hogy a modern szőlő- és borgazdaság hogyan integrálódhat egy nagyváros (20 095 fő) irányításával, s válhat szűkebb régiója történeti borvidékké.
- **Az ötödik csoportba** az a 67 település került, ahol az egy lakosra jutó szőlőterület 0,21-0,30 katasztrális hold közé esett. A csoportba 3 szabad királyi város (Szentgyörgy, Ruszt, Kőszeg), 44 város és 20 község került. Egyik történeti borvidéken sem domináns e települések köre, de az erdélyi legmagasabb értékekkel rendelkező három település (Berethalom, Riomfalva, Bábahalma) és egy Szatmár-Kövári (Krasznabélték), ill. egy Szilágysági település (Pér) is bekerült a csoportba. Az egy lakosra eső szőlőföldek aránya e településeknél még az általunk vizsgálatba vont települések átlagának kétszerese, s ez lehet az a határérték, amely még elegendő lehetett a vizsgált időszak városfejlődésének szőlő- és borgazdaság általi dinamizálásához, rosszabb esetekben a szinten tartásához. Ezen megállapításunkat az is alátámasztja, hogy a csoport többségét olyan tradicionális kisvárosok alkotják (39 db), amelyek népességszáma 1000-4000 fő közötti, kivételt csak Eger, Szekszárd, Nagyszalonta, Paks, Jánoshalma, Bátaszék, Temesgyarmata és Kőszeg jelent. *Véleményünk*

szerint ez az a határérték ahol egy 4-5 fős családra átlagosan 1 katasztrális hold szőlőterület jutott, amelynek a munkanapjai és a szőlőből származó jövedelmei jelentős többletmunkát és -jövedelmet biztosítottak birtokosaiknak. Azt nem állítjuk, hogy csak ebből meg tudtak élni, de azt igen, hogy jobb módon éltek az átlagtól. Mindez azért is fontos, mert a demográfiai adatoktól, a központi funkciók mennyiségén át a városiasodottságig bezárólag a tények is azt mutatják, hogy a szőlő- és a borgazdaság e településeknél még jelentős – de differenciált – városfejlődést generálhatott.

- **A hatodik csoportba** az a 87 település került, ahol az egy lakosra jutó szőlőterület 0,11-0,20 katasztrális hold közé esett. A csoportba 5 szabad királyi város (Bazin, Modor, Esztergom, Szeged, Pancsova), 57 város és 25 község került. A csoportba került települések egyik jellemzője, hogy határukban 200-800 katasztrális holdnyi kiterjedésű szőlő volt a jellemző. Ettől magasabb értéket csak a szabad királyi városok egy csoportja (pl. Szeged, Modor, Pancsova stb.) és néhány történeti borvidéki szőlőtermelő súlyponti település (pl. Vác, Világos stb.), ill. alföldi nagy népességű város (pl. Nagykőrös, Kiskunhalas stb.) ért el. Nem elhanyagolható tény, hogy a Tokaj-hegyaljai borvidék városainak több mint fele (7 db), az Arad-hegyaljai települések harmada is e csoportba került, miként az Érmelléki, a Nagy-Küküllő-menti és a Versec-fehértemplomi borvidék átlag értékei is e kategóriába esnek (2. táblázat). Mindez megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a 0,1-0,2 kat. hold/ lakos értékeknél már csak akkor lehetett a szőlő- és borgazdaság városfejlesztő tényező, ha ott minőségi borkészítés folyt. A többi régióban ez már nem következett be, ill. egy-egy településre koncentrálódott. E tényt alátámasztja Bácskai Vera 1828-ra tett megállapítása is, mely szerint a minőségi bort előállító központok még jelentős munkaerővonzást is kifejtettek a környező települések irányába. „...Munkalehetőséget leginkább a szőlőművelés nyújtott. Lúgosra 67 Krassó megyei és 7 Temes megyei, Versecre 38 Krassó megyei és 7 Temes megyei helység lakói jártak dolgozni, akadtak közöttük olyanok is, akik 4-7 mérföld távolságról jöttek. A hegyaljai szőlőkben a helyi lakosságon kívül 43 Zemplén megyei, 15 Szabolcs megyei falu parasztjai, három hajdúváros (Szoboszló, Nánás, Hajdúdorog) és még néhány más megye egy-egy falujának lakosai találtak munkát. A gyöngyösi szőlőkbe 16 faluból jártak munkára, s feltehetően szőlőkben nyert alkalmazást annak a 11 falunak a lakossága is, akik Egerben vállaltak meg nem nevezett munkát. A váci szőlőkben 8 Heves megyei és 2 Nógrád megyei falu lakói dolgoztak, és valószínűleg szőlőműveléssel foglalkoztak azok az Esztergamtól 2-4 óra járásra élők is, akik e várost vallották alkalmi munkáik helyéül (Baráti lakóinak kivételével, akiket a bazilika építésénél foglalkoztattak). A pozsonyi

szőlőkbe tíz, a lippaiakba öt, Korponára, Temeskudricsra és Galgócra négynégy faluból jártak dolgozni. Sopronban 25 Sopron megyei falu, Nagyszombaton nyolc Pozsony megyei falu lakói találtak meg nem nevezett munkát, feltehetően ezek is zömmel szőlősgazdáknál (Bácskai V. 1984. 287. old.).

- **A hetedik csoportba** az a 98 település került, ahol az egy lakosra jutó szőlőterület 0,01-0,10 katasztrális hold közé esett. A csoportba 25 szabad királyi város, 65 város és 8 község került. Hat község az erdélyi, a Szilágysági és Szatmár-kővári történeti borvidékekhez tartozott, mert ezek az adott borvidéki átlag feletti értékekkel rendelkeztek. Mindez jelzi az átlagos szőlőbirtok nagyságában meglévő országon belüli regionális különbségek figyelembevételének fontosságát. Mezőberény a békési mezővárosokat kétszeresen meghaladó értéke miatt, Dolova pedig a határértéken billegve a Deliblati-homokvidék egyik legnagyobb szőlőtermelője volt. Mindezek ellenére egységesen megállapítható, hogy a csoportba tartozó települések fejlődésében a szőlő és borgazdálkodás már kevésbé fontos tényezővé vált, s e kijelentésünkkel nem csak a nagy népességszámú szabad királyi városokra gondolunk. Természetesen néhány statisztikai adatfelvételi hiba miatt ide került városra (pl. Sátoraljaújhely, Érmihályfalva, Paulis, Fehértemplom stb.) e megállapításunk nem vonatkozik.

3. A népességszám változás és a szőlőtermelés kapcsolata

A kapcsolat vizsgálata értékes adatokat és összefüggéseket tár fel, amelyek jelzik azokat a településcsoportokat, ahol a szőlő és borgazdaság szerepe és jelentősége a településfejlődésben fontos maradhatott. E tekintetben az 1784/87 és 1870 közötti népességszám változásokra koncentráltunk, amelyek alapján a vizsgált települések öt csoportja különíthető el. A vizsgált 339 település átlagos népességnövekedését nem tudtuk megadni, mert 47 település (ebből három pusztá) adatai az 1784/87. évi népszámlálásból hiányoznak. Egyébként is meglehetősen alacsony átlagos értéket kapnánk, ha például Pest vagy Buda népességgyarapodását a vizsgált városok adatainak átlagába számítanánk. Ezért a viszonyítási alapunk az ország össznépességének változása (61,4%) volt a két népszámlálási időpont között. A történelmi Magyarország népessége 1784/87 évi népszámláláskor 9 550 000 fő (*Danyi D.-Dávid Z, 1960*), az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás szerint 15 417 327 fő volt (*Népszámlálás 1870*).

- **Az első csoportba** az a 48 település került, amelyek népességgyarapodása az országos átlag kétszeresét meghaladta. Az eddig ismertett folyamatokkal összhangban megállapítható, hogy a dinamikus népességgyarapodás és az egy lakosra eső szőlőterületek között igen gyenge a kapcsolat. Pontosabban az igen alacsony egy lakosra eső

értékek azt erősítik meg, amit már korábban is sejtettünk: e települések dinamizmusának alapja nem a szőlő és borgazdaság. A csoportba sorolt települések közül elvétve találunk olyat (pl. Újkécske, Bánd, Tétény, Nagymuzsaly stb.) ahol a szőlő fontosabb szerepet játszhatott a népességgyarapodásban.

- **A második csoportba** az a 72 település került, amelyek népességgyarapodása az országos átlag és annak kétszerese között változott. A csoportba tartozó települések köre azt jelzi, hogy a jelentős szőlő és borgazdaság és a dinamikus népességgyarapodás még ezen a szinten sem találkozik. Mindez azt is jelzi, hogy az országos átlagot meghaladó népességgyarapodást a szőlő és borgazdaság már nem tudott generálni. E megállapítás alól mindössze a kiskunsági homoki szőlők jelentenek kivételt. Elsősorban Solt, Soltvadkert, Kiskőrös, Kecel és a hozzájuk kapcsolódó településekre (pl. Császártöltés, Nemesnádudvar, Páhi stb.) gondolunk. A történeti borvidékeken esetleg egy-egy település (pl. Vaál, Somlyó-szőlős, Etyek, Csáford, Oros, Ostoros, Badacsonytomaj, Balatonkiliti, Nagy-Tállya, Horlyó, Tiszakürt, Felső-Pencz stb.) népességgyarapodásában lehetett jelentős tényező a szőlő és borgazdálkodás.
- **A harmadik csoportba** az a 87 település került, amelyek népességgyarapodása 30.7% és 61,4% közötti volt. A csoportba került települések népességdinamizmusa az országos átlag alatti, de még annak minimum 50%-a. A csoportba került települések igen heterogének (kisfalvaktól a szabad királyi városokig), s a népességszám változás eredői közül kettő játszott meghatározó szerepet. Elsődleges a közlekedésföldrajzi helyzet, s csak esetleg másodlagos-harmadlagos tényező a szőlő és a bor. Természetesen regionálisan jelentős eltérések vannak. Az egyik pólus az Alföld, az itt elhelyezkedő települések dinamikus népességgyarapodása azt eredményezte, hogy az e kategóriájú népességnövekedés kifejezetten alacsonynak számított. A másik pólus Erdély, ahol ebbe a népességgyarapodási érték kategóriába került települések még jobbak az adott erdélyi történeti borvidék átlagánál. Meglepő, hogy az Érmelléki és a Pécs-villányi történeti borvidék településeinek nagyrésze is e népességgyarapodási kategóriába került.
- **A negyedik csoportba** azok a települések kerültek (49 db), amelyek népességszáma nőtt, de nem érte el az országos átlag felét. Az nem meglepő, hogy az Alföld területéről csak Baja és Bácsalmás került e csoportba, az viszont igen, hogy a Ruszt-Sopron-Pozsonyi és a Tokaj-hegyaljai történeti borvidék településeinek nagyobb része ide, ill. a következő kategóriába került. E tények azt bizonyítják, hogy e két minőségi bort előállító történeti borvidékünk és településeik halmozottan

hátrányos helyzetbe kerültek. Tempót és ütemet veszítettek, mert nem csak a külső piacok zárultak be, hanem a belső piacon sem volt olyan mértékű kereslet termékeik iránt, amely fejlődésüket előmozdíthatta volna. A szőlő és a bor értékesítés válsága termelési válságot szült, s ez a demográfiai folyamatokban is leképeződött. A Tokaj-hegyaljai történeti borvidék esetében ismert, hogy csökkent a szőlő területi kiterjedése, s a szőlő parlagok térnyerése tovább folytatódott (*Frisnyák S. 1995, Boros L. 2020*).

- **Az ötödik csoportba** azok a települések kerültek, amelyek népességszáma 1784/87 és 1870 között csökkent. Nem egyedi esetekről van szó, Alvinctől – Bazin, Erzsébetváros, Szakolca szabad királyi városokon át – Tállyáig húzódik azoknak a kisvárosoknak a sora, melyek egykor szebb napokat is megérve jelentős szőlőtermelő és borkereskedő centrumok voltak. A stagnáló-hanyatló pozíciók is jelzik, hogy a szőlő és borgazdaság válsága társadalmi-gazdasági problémák egész láncreakcióját generálta. Alapvetően ugyan azokról a történeti borvidékekről és központjaikról van szó, mint amelyeket már az előző kategóriánál is említettünk. Nem a borfogyasztás csökkent Magyarországon, hanem a fogyasztás átstrukturálódott, a távolságok más értelmezést és dimenziót kaptak. A forgalmi pályák áthelyeződése is jelezte, hogy a kimaradók lemaradtak, mindazok ellenére, hogy a jó bornak tényleg nem kell cégér, de a korábbi hírnév önmagában már ekkor sem volt elegendő.

ÖSSZEGZÉS

Tanulmányunkban rövid áttekintést adtunk a szőlő és borgazdaság szerepét és jelentőségét illetően a történeti borvidékek városainak 19. századi fejlődéséhez kapcsolódóan. Vizsgálatunk két tényezőre (egy lakosra jutó szőlőterület nagysága, népességszám változása és dinamizmusa) irányult, melyek segítségével feltártuk az egyes régiók történeti borvidékeinek és központjaiknak eltérő fejlődési sajátosságait. Megállapítottuk, hogy a szőlőterület nagysága és a városok fejlődése között szorosabb a kapcsolat, különösen a kis és közép városok esetében. Az egyes borvidékek jellegadó vagy meghatározó borvárosaiban – néhány kivételtől eltekintve – a szőlő és bor szerepe domináns maradt. A 20 ezer főnél népesebb városok és a szabad királyi városok esetében e kapcsolat erőssége gyengült és csak áttételesen érvényesült, fejlődésüket nem vagy egyre kevésbé a szőlő és borgazdaság határozta meg.

A népességszám változás és annak dinamizmusa a vizsgált városok döntő többségében nem mutatott szoros kapcsolatot, sem a szőlő és borgazdaságok számával, sem a szőlőföldek területi kiterjedésével. Alig egy tucat város fejlődésében maradt prioritás és népességkoncentráló tényező a szőlőkultúra. A

szőlő és borgazdaságok jelentősek maradtak, de a tradicionális központok is elvesztették a korábbi évszázadokban oly fontos térszervező szerepüket, fejlődésük megrekedt, népességszámuk stagnált vagy csökkent, amely jól egybeesik a termelés és az értékesítés válságával is. E tendenciák alól a homoki szőlőkultúrák – elsősorban kiskunsági, részben a nyírségi, a deliblati, a tiszazugi és a temesi – jelentenek pozitív kivételt. E differenciált, de alapvetően stagnáló, értékesítési válsággal küzdő szőlőkultúrára jelentett még súlyosabb csapást a filoxéra-vész.

IRODALOM

- BÁCSKAI V.-NAGY L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Akadémiai Kiadó, Budapest. 402. p.
- BALASSA I. (1991): Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj. p. 750.
- BOROS L. (1996): Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Észak és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 3. Miskolc-Nyíregyháza, 319 p.
- BOROS L. (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 304.
- BOROS L. (2013): A magyar szőlő- és borkultúra történeti földrajza. In. Történeti Földrajzi Közlemények 2013/1-2. sz. pp. 11-21.
- BOROS L. (2020): A szőlő- és bortermelés évszázadai Tokaj-Hegyalján. A Tokaj-hegyaljai szőlő-borgazdaság történeti-földrajzi áttekintése. In: Tamás E.-Kókai S. (szerk.) Felföld: tájak, népek, tevékenységek: sárospataki konferenciasorozat II. Sárospatak-Nyíregyháza, Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma pp. 144-152.
- CSOMA ZS. (1997): A középkori magyarországi szőlőhegyek arculatának kialakulása és a szőlő- bortermelés kettős gyökere. In.: Fülek Gy (szerk.): A táj változása a honfoglalás óta a Kárpát-medencében, Gödöllő. pp. 127-160.
- DÁVID Z.-DANYI D. (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Budapest, p. 462.
- DÁVID Z. (1975): Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786–87. (Történeti Statisztikai Tanulmányok, 2.) Budapest, p.96.
- ÉGETŐ M. (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Budapest. Akadémiai kiadó, 265. p.
- FEYÉR P. (1970): Szőlő- és borgazdaságunk alapjai. Budapest. Akadémiai Kiadó, p 407.
- FŐZŐ G. (1963): A soproni borvidék. Sopron szőlőtermesztése és borkereskedelme a 13–20. században. In. Soproni Szemle XIII. évfolyam 4. sz. pp. 12-22.

- FRISNYÁK S. (1995): Tájak és tevékenységi formák (Földrajzi Tanulmányok). Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 2. köt. Nyíregyháza, p. 285.
- FRISNYÁK S. (2023): Tokaj-Hegyalja történeti tájhasználat és térszerkezete (895-1920). In: Történeti Földrajzi Közlemények 2023/1-2. sz. pp. 1-17.
- KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. Budapest. p. 402.
- KÓKAI S (1996): A tokaj-hegyaljai mezővárosok fejlődése a XIX. században. Tokaj és Hegyalja 17. pp. 13-28.
- KÓKAI S. (2000): Arad-Hegyalja térszerkezeti helye és kapcsolatrendszere a XIX. században. In: Boros L. (szerk.) Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola, pp. 247-261.
- KÓKAI S. (2006): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola. 314 p.
- KÓKAI S. (2010): A filoxeravész hatása a Verseci-hegyvidék szőlő- és borgazdaságára. In: Fülek, Gy. (szerk.) A táj változásai a Kárpát-medencében: Tájhasználat és tájátalakulás a 18-20. században. Budapest-Gödöllő, Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, Tájvédelmi Oktatásért és Kutatásért Alapítvány. pp. 285-295.
- KÓKAI S. (2017): Adalékok a szerémségi borvidék történeti földrajzához. In: Történeti Földrajzi Közlemények. 2017/2. sz. pp. 123-135.
- KÓKAI S. (2018): Újabb adalékok a szerémségi borvidék történeti földrajzához. In: Történeti Földrajzi Közlemények 2018/1. sz. pp. 21-35.
- NEMES L. (2007): Az egri szőlőtermesztés. Rubicon. 2007/ 6-7. sz, pp. 88-92.
- PAP M. (1985): A tokaji. Gondolat Kiadó, Budapest. 294. p.
- PETERCSÁK T. (2007): Szőlészet és borászat az egri hóstyákon. Rubicon. 2007/6-7. sz. pp 85-87.
- PROHÁSZKA F. (1993): Szőlő és bor. Mezőgazdasági kiadó, Budapest. 467. p.
- SCHAMS F. (1833): Ungarns Weinbau in seinem Umfange... I–II., Pesth.

MELLÉKLET

2. táblázat. A történeti borvidékek jelentősebb szőlőtermelő települései (1873)

Települések	Népesség			Szőlő		
	szám		vál- tozás	birtokos	terület	egy lakosra
	1784/87	1870	%	fő	kat. hold.	
1. Ruszt-Sopron-Pozsonyi borvidék						
POZSONY	28707	46540	62,1	800	1355	0,03
BAZIN	4443	4338	- 2,4	550	491	0,11
MODOR	4740	5066	6,9	750	1021	0,20
SZENTGYÖRGY	2360	3026	28,2	780	621	0,21
Cseklész	1144	1488	30,1	661	386	0,26
Dévény	1611	1463	- 9,2	520	316	0,22
Récse (Rajka)	1736	2408	38,7	2501	1012	0,42
Grinád	759	935	23,2	412	364	0,39
Szencz	1706	2834	66,1	525	284	0,10
Cseszte	1661	1725	3,9	223	202	0,12
Alsó-Dió	1093	1010	- 7,6	165	233	0,23
SOPRON	12639	21108	67,0	1733	1091	0,05
KISMARTON	2271	2476	9,0	280	137	0,06
RUSZT	1055	1324	25,5	369	349	0,26
Németkeresztúr	1950	2683	37,6	320	163	0,06
Fertőrákos	997	1864	87,0	358	307	0,16
Feketeváros	1321	1734	31,3	605	435	0,25
Fejéregyháza	1531	1649	7,7	270	364	0,22
Nagy-Höflány	1162	1338	15,1	498	204	0,15
Széleskút	1205	1364	13,2	414	406	0,30
Nagymarton	2707	3300	21,9	358	150	0,05
Gáros	1641	2092	27,5	350	591	0,28
Nezsider	1556	2411	54,9	558	310	0,13
KÖSZEG	5326	6915	29,8	730	1500	0,22
Szombathely	2472	7563	205,9	80	210	0,03
Rohonc	3832	3989	4,1	350	134	0,03
<i>Horvátfalva</i>	419	565	34,8	18	500	0,88
SZAKOLCA	5690	5278	- 7,2	856	421	0,08
Nyitra	3505	7752	121,2	873	781	0,10
Sempte	1001	1471	47,0	991	632	0,43
Galgóc	3681	6346	72,4	800	661	0,10
<i>Nagy-Czétény</i>	846	1430	69,0	250	245	0,17
2. Somlyói borvidék						
Somlyóvásárhely	1407	1827	29,9	215	268	0,15
<i>Doba</i>	533	973	82,6	334	280	0,29
<i>Somlyó-szőlős</i>	828	1370	65,5	260	306	0,22

3. Neszmélyi borvidék						
ESZTERGOM	5492	8780	59,9	2403	1302	0,15
- Szt.György	1489	2294	54,1	600	430	0,19
Tata	3717	6028	62,2	550	375	0,06
Szt.Márton	2605	1239	-52,4	200	120	0,10
Léva	na.	5914	-	1066	552	0,09
Nagysalló	na.	1996	-	118	390	0,20
<i>Pázmándfalva</i>	na.	1555	-	360	513	0,33
<i>Neszmély</i>	1250	1282	2,6	456	349	0,27
<i>Madar</i>	1095	1548	41,4	278	364	0,24
Fejér vármegye						
Mór	4206	8292	97,1	1516	546	0,07
Vaál	1533	2551	66,4	390	1150	0,45
Csákvár	2736	4471	63,4	645	505	0,11
Lovasberény	2568	3790	47,6	443	560	0,15
Bicske	3106	4535	46,0	1496	820	0,18
<i>Etyek</i>	1320	2236	69,4	557	638	0,29
<i>Polgárdi</i>	1998	3263	63,3	439	505	0,15
4. Badacsonyi borvidék						
Tapolca	2387	4081	71,0	187	3423	0,84
Kővágóörs	1297	1751	35,0	350	480	0,27
<i>Badacsonytomaj</i>	602	1155	91,9	430	784	0,68
<i>Csékút</i>	na.	525	-	144	1000	1,80
<i>Diszel</i>	862	1128	30,9	338	522	0,46
5. Balatonmelléki borvidék						
<i>Balatonfüred</i>	1136	1707	50,3	375	606	0,36
<i>Balatonszőlős</i>	470	457	- 2,8	260	433	0,95
<i>Csopak</i>	276	408	47,8	210	299	0,73
<i>Vörösberény</i>	672	715	6,4	541	702	0,98
<i>- Balatonalmádi</i>	puszta	120	-	286	548	4,57
<i>Kenese</i>	1429	1697	18,8	377	896	0,53
<i>Balatonkiliti</i>	1136	2013	77,2	369	638	0,32
Enying	1719	3491	103,1	445	395	0,11
Somogy-Tolna vármegye						
Bőhönye	677	2095	209,5	668	625	0,30
Gadács és Szill	1316	2601	97,6	540	682	0,26
Karád	1982	3211	62,0	356	561	0,17
<i>Tapsony</i>	801	1524	90,3	518	517	0,34
<i>Bárd</i>	186	596	220,4	461	649	1,09
<i>Ór(tilos)</i>	229	232	1,3	950	519	2,24
Dunaföldvár	5839	12387	112,1	1890	1184	0,10
Paks	4685	9437	101,4	2000	2547	0,27
Tamási	2195	4013	82,8	705	925	0,23
Pincehely	1590	2497	57,0	315	534	0,21

Ozora	2350	3800	61,7	569	675	0,18
Simontornya	1446	2629	81,8	340	581	0,22
Miszla	1187	1618	36,3	632	725	0,45
<i>Udvari</i>	747	1570	110,2	279	535	0,34
<i>Gyönk</i>	2284	3271	43,2	344	957	0,29
6. Szekszárdi borvidék						
Szekszárd	6290	11069	76,0	2274	2573	0,23
Tolna	3531	7309	107,0	442	153	0,02
Báta	1637	3364	105,5	610	660	0,20
Bátaszék	3396	6452	90,0	1700	1875	0,29
<i>Decs</i>	1750	2375	35,7	530	590	0,25
<i>Ócsény</i>	1448	2225	53,7	643	800	0,36
<i>Györköny</i>	1362	2572	88,8	545	541	0,21
7. Villány-pécsi						
PÉCS	8853	23863	169,5	1800	2000	0,08
Pécsvárad	2367	2753	16,3	423	356	0,13
Rácz-Kozár	1161	1361	17,2	160	330	0,24
Mágocs	2346	3436	46,5	486	486	0,14
Gödre	628	829	32,0	160	223	0,27
Siklós	2712	4296	58,4	478	990	0,23
<i>Hosszúhetény</i>	1692	2206	30,4	550	376	0,17
<i>Nádasd</i>	1659	2470	48,9	673	963	0,39
<i>Kővágószőlős</i>	746	915	22,7	330	228	0,25
<i>Hegyszentmárton</i>	223	302	35,4	590	312	1,03
<i>Villány</i>	1149	1745	51,9	333	284	0,16
<i>Nagyharsány</i>	1096	1456	32,8	751	685	0,47
<i>Bodolya</i>	413	999	141,9	523	609	0,61
<i>Sepse</i>	626	1014	62,0	802	986	0,97
Baranya vármegye						
Mohács	4698	12140	158,4	714	750	0,06
Baán	1422	2233	57,0	600	879	0,39
Vörösmart	1409	2200	56,1	374	350	0,16
<i>Baranyavár</i>	813	1691	108,0	480	282	0,17
<i>Versend</i>	787	1216	54,5	450	528	0,43
<i>Somberek</i>	1844	2182	18,3	381	555	0,25
8. Buda-sashegyi						
BUDA*	23919	53998	125,8	5052*	3812	0,07
Óbuda*	5804	16002	175,7		763	0,05
Budafok	891	3844	331,4	982	1097	0,29
Szentendre	3485	4683	34,4	1452	2156	0,46
<i>Budaörs</i>	1417	3449	143,4	600	700	0,20
<i>Tétény</i>	843	2512	198,0	490	934	0,37
<i>Tóthfalu</i>	1330	2403	80,7	385	547	0,23
<i>Csobánka</i>	1063	1436	35,1	756	718	0,50

9. Pest-nógrádi borvidék						
PEST*	20704	200176	866,8	5052*	435	0,002
Soroksár	2736	5677	107,5	1730	657	0,12
Gödöllő	1781	3661	105,6	425	611	0,17
Vác	8705	12894	48,1	1630	1613	0,13
<i>Tura</i>	1938	3512	81,2	573	497	0,14
<i>Csömör</i>	801	1307	63,2	294	419	0,32
<i>Fót</i>	893	2151	140,9	370	460	0,21
Nagybörzsöny	1479	1621	9,6	280	367	0,23
Nagymaros	1053	3329	216,1	720	1310	0,39
Báth	1165	1404	20,5	161	492	0,35
Nógrád	948	1391	46,7	281	235	0,17
Szécsény	2597	3582	37,9	207	232	0,06
Szirák	854	1360	59,3	434	255	0,19
<i>Felső-Pencz</i>	677	1132	67,2	1133	1097	0,97
<i>Perőcsény</i>	na.	1200	-	143	702	0,59
<i>Jobbágyi</i>	850	1243	46,2	230	568	0,46
<i>Rád</i>	643	847	31,7	580	543	0,64
<i>Romhány</i>	844	1674	98,3	560	401	0,24
<i>Nógrádbercel</i>	1110	1608	44,9	465	445	0,28
<i>Ecseg</i>	1143	1779	55,6	490	300	0,17
<i>Buják</i>	1235	1903	54,1	500	287	0,15
10. Eger-visontai borvidék						
Eger	17083	19150	12,1	2136	4141	0,22
Hatvan	2028	4018	98,1	546	422	0,11
Gyöngyös	9832	15830	61,0	2685	1446	0,09
Verpelét	1811	3309	82,7	310	237	0,07
Heves	2491	5703	128,9	400	467	0,08
Pásztó	3001	4524	50,7	453	536	0,12
Abasár	1940	2057	6,0	461	531	0,26
Gy.pata	1688	2448	45,0	473	429	0,18
<i>Visonta</i>	693	1067	54,0	335	431	0,40
<i>Gy.tarján</i>	1147	1830	59,5	320	778	0,43
<i>Ostoros</i>	648	1197	84,7	480	554	0,46
<i>Nagy-Tállya</i>	457	862	88,6	225	517	0,60
11. Miskolc-abauji borvidék						
Miskolc	14089	21119	49,9	787	890	0,04
Diósgyőr	2339	3977	70,0	740	915	0,23
Sajószentpéter	2349	2967	26,3	627	619	0,21
Aszaló	1652	1688	2,2	535	500	0,30
Szikszó	3889	3796	- 2,4	750	1700	0,45
Gönc	3870	3922	1,3	777	1789	0,46
Putnok	1638	2879	75,8	600	416	0,14
<i>(Alsó)Nyék</i>	286	533	86,4	639	485	0,91

<i>Görömböly</i>	765	1175	53,6	1101	1048	0,89
<i>Emőd</i>	1881	2761	46,8	428	437	0,16
12. Tokaj-hegyaljai borvidék						
Abaújszántó	4468	4378	- 2,0	29	602	0,14
Bodrogkeresztúr	1805	1535	- 15,0	240	298	0,19
Erdőbénye	1783	2484	39,3	450	482	0,19
Mád	3475	3779	8,7	550	883	0,23
Olaszliszka	1680	2368	41,0	600	435	0,18
Sa.újhely	4023	9946	147,2	1093	104	0,01
Sárospatak	2686	5356	99,4	1549	946	0,18
Szerencs	1571	1819	15,8	475	300	0,16
Tállya	4388	3997	- 8,9	1200	1603	0,40
Tarcal	2756	2920	6,0	640	899	0,31
Tokaj	2942	5012	70,4	502	777	0,16
Tolcsa	2210	3201	44,8	540	955	0,30
Zombor	689	1121	62,7	183	333	0,30
<i>Monok</i>	1886	2812	49,1	365	535	0,19
13. Ung-felsőbereg-i borvidék						
Munkács	2482	8602	246,6	331	280	0,03
Ungvár	3130	11017	252,0	263	781	0,07
Szerednye	510	1748	242,7	222	282	0,16
Vinna	586	963	64,3	112	210	0,22
<i>Horlyó</i>	590	1299	120,2	300	768	0,59
14. Alsó-bereg-ugocsa-i borvidék						
Nagyszőlős	1632	4406	170,0	272	219	0,05
Halmi	na.	1739	-	105	83	0,05
Feketeardó	na.	1339	-	60	100	0,07
Turcz	na.	3026	-	420	412	0,14
Beregszász	1868	6273	235,8	1043	953	0,15
Mezőkaszon	656	1529	133,1	720	706	0,46
Tarpa	1479	2870	94,1	192	51	0,02
<i>Nagymuzsaly</i>	360	1102	206,1	364	516	0,47
15. Versec-fehértéplomi						
VERSEC	na.	21095	-	2255	8272	0,39
Temeskutas	na.	2038	-	457	504	0,25
<i>Kustély</i>	na.	2455	-	751	1050	0,43
<i>Markovecz</i>	na.	1572	-	384	1040	0,66
<i>Nagy-Szredistye</i>	na.	1983	-	600	1077	0,54
<i>Váradia</i>	na.	3511	-	900	1500	0,43
Fehértéplom	na.	8284	-	-	-	-
<i>Kusics</i>	na.	2315	-	266	730	0,32
<i>Vöröstéplom</i>	na.	621	-	142	638	1,03
Ómoldova	na.	1750	-	379	320	0,18
Mehádia	na.	2069	-	260	345	0,17

16. Ménes-magyaráti borvidék						
Paulis	na.	2186	-	491	-	-
Gyorok	na.	1187	-	340	450	0,38
Borosjenő	na.	4427	-	277	125	0,03
Radna	na.	2064	-	354	270	0,13
Világos	na.	6764	-	1608	1258	0,19
Pankota	na.	4480	-	695	470	0,10
<i>Mokra</i>	na.	1282	-	360	368	0,29
<i>Magyarát</i>	na.	2491	-	537	600	0,24
<i>Ménes</i>	na.	1398	-	448	659	0,47
<i>Kovaszinc</i>	na.	3808	-	881	659	0,17
<i>Kuvin</i>	na.	1817	-	466	681	0,37
17. Érmelléki borvidék						
NAGYVÁRAD	4245	28698	576,0	603	2117	0,07
Bihar	1655	2501	51,1	805	663	0,27
Püspöki	2301	2477	7,6	733	642	0,26
Érmihályfalva	1309	3574	173,0	175	84	0,02
Székelyhíd	2431	3917	61,1	631	739	0,19
<i>Szalacs</i>	2529	3229	27,7	460	366	0,11
Diószeg	4055	5774	42,4	692	665	0,12
Micske	873	1219	39,6	413	385	0,32
Szent-Jobb	1081	1314	21,6	294	332	0,25
Csatár (Bihar)	1230	1271	3,3	570	433	0,34
<i>Alsó-Derna</i>	452	561	24,1	112	326	0,58
<i>Nagykágya</i>	puszta	288	-	317	682	2,37
<i>Terje</i>	637	707	11,0	139	654	0,93
<i>HegyközSzentimre</i>	1008	1147	13,8	435	692	0,60
<i>Bályog</i>	635	864	36,1	162	1020	1,18
<i>Cséhtelek</i>	667	643	- 3,6	215	545	0,85
18. Szatmár-Kővár vidéki						
SZATMÁRNÉMETI	8378	18353	119,1	698	700	0,04
NAGYBÁNYA	4078	9082	122,7	481	311	0,03
Szinyérváralja	2504	3996	59,6	238	288	0,07
Kraszbabétek	995	1378	38,5	152	342	0,25
Erdőd	1431	2250	57,2	478	360	0,16
<i>Somkútpatak</i>	692	1031	49,0	200	79	0,08
19. Szilágysági borvidék						
ZILAH	3832	5787	51,0	762	411	0,07
Tasnád	1721	3741	117,4	433	678	0,18
Szilágysomlyó	2281	4786	109,8	444	600	0,13
Kraszna	1534	3128	103,9	350	222	0,07
<i>Szilágycseh</i>	1282	2462	92,0	271	138	0,06
<i>Pér</i>	1856	1714	- 7,7	266	473	0,28
<i>Sarmaság</i>	769	1195	55,4	335	195	0,16

20. Alsó-marosi borvidék						
SZÁSZSEBES	3154	5790	83,6	805	263	0,05
SZÁSZVÁROS	3221	5661	75,8	250	51	0,01
Alvinc	2146	1676	- 21,9	310	161	0,10
Déva	2917	3277	12,3	200	187	0,06
<i>Bábolna</i>	816	1116	36,8	184	200	0,18
21. Közép-marosi borvidék						
GYULAFEHÉRVÁR	4917	7955	61,8	329	222	0,03
Sárd	1142	1263	10,6	160	100	0,08
Magyarigen	1159	1468	26,7	399	207	0,14
Nagyenyed	3897	5779	48,3	188	181	0,03
Felvinc	1266	1707	34,8	346	147	0,09
<i>Csombord</i>	454	676	48,9	133	58	0,09
22. Mezőségi						
KOLOZSVÁR	13928	26638	91,3	755	640	0,02
Kolozs	2536	3254	28,3	407	119	0,04
BESZTERCE	4637	7212	55,5	577	74	0,01
Dés	3179	5832	83,5	210	61	0,01
Szászrégen	2705	5507	103,6	616	206	0,04
Teke	1718	2068	20,4	432	176	0,09
Torda	6374	8803	38,1	912	555	0,06
23. Kisküküllő menti borvidék						
ERZSÉBETVÁROS	3332	2550	- 23,5	40	63	0,02
<i>Bábahalma</i>	784	1264	61,2	230	358	0,28
<i>Gálfalva</i>	757	1187	56,8	125	163	0,14
<i>Balástelke</i>	952	1385	45,5	200	107	0,08
<i>Dicsőszentmárton</i>	927	1716	85,1	72	103	0,06
<i>Küküllővár</i>	846	1445	70,8	100	118	0,08
<i>Magyarsáros</i>	820	1510	84,1	200	230	0,15
24. Nagyküküllő menti borvidék						
NAGYSZEBEN	14066	18998	35,1	52	19	0,01
MEDGYES	4586	6712	46,4	800	412	0,06
SEGESVÁR	5517	8204	48,7	951	150	0,02
Muzsna	1134	1758	55,0	327	248	0,14
Szászkézd	1435	2077	44,7	207	317	0,15
Riomfalva	957	1213	26,8	298	274	0,23
Berethalom	1543	2388	54,8	745	495	0,21
Egerbegy	656	1318	100,9	279	132	0,10
<i>Kis-Selyk</i>	1079	1763	63,4	495	232	0,13
<i>Omlás</i>	694	1575	126,9	1170	200	0,13
25. Alföldi borvidék						
Mándok	741	2020	172,6	233	894	0,44
<i>Oros</i>	1268	2723	114,7	935	531	0,20
Jászberény	10209	20233	98,2	1711	1251	0,06

Karcag	7176	14486	101,9	2094	671	0,05
DEBRECEN	30064	46111	53,4	1565	1296	0,03
Nagyszalonta	5055	11150	120,6	902	2390	0,21
<i>Vértess</i>	1140	2054	80,2	100	1000	0,49
H.böszörmény	na.	19208	-	1656	850	0,04
Vámospércs	na.	2999	-	250	652	0,22
Mezőtúr	7964	20447	156,7	1045	823	0,04
Tiszaöldvár	2013	5640	180,2	743	718	0,13
<i>Tiszaúrt</i>	1058	2020	90,9	600	1169	0,58
Csongrád	7143	17356	143,0	1500	1625	0,09
Szentes	9040	27658	206,0	516	634	0,02
Hm.vásárhely	15822	49153	210,7	8050	950	0,02
SZEGED	20947	70179	235,0	700	9640	0,14
KECSKEMÉT	22270	41195	85,0	2902	3969	0,10
Dorozsma	3707	9688	161,3	809	557	0,06
KK.félegyháza	7134	21313	198,8	1921	1239	0,06
KK.halas	6476	13127	102,7	1835	1949	0,15
KK.majsa	2651	7333	176,6	1368	536	0,07
Szabadszállás	2992	5176	73,0	839	575	0,11
Hajós	1403	3829	172,9	1220	1189	0,31
Kiskörös	3540	6510	83,9	1128	570	0,09
Izsák	2457	3222	31,1	642	716	0,22
<i>Soltvadkert</i>	1798	3647	102,8	828	1050	0,29
<i>Kecel</i>	2006	4428	120,7	780	848	0,19
<i>Császártöltés</i>	745	1638	119,9	1126	1162	0,71
<i>Nemesnádudvar</i>	1041	2039	95,9	686	893	0,44
<i>Páhi</i>	puszta	979	-	700	503	0,51
Solt	2697	5696	111,2	1028	690	0,12
<i>Újkécske</i>	617	3957	541,3	96	974	0,25
Nagykörös	9310	20091	115,8	2575	2520	0,13
Cegléd	7974	22016	176,1	1810	2180	0,10
Nagykátá	2494	4236	69,8	808	575	0,14
<i>Kóka</i>	1852	2857	54,3	492	576	0,20
Békés	7487	22547	201,1	1398	804	0,04
<i>Mezőberény</i>	4031	10815	168,3	925	846	0,08
Gyula	7773	18495	137,9	1025	869	0,05
Szarvas	7304	22446	207,3	700	582	0,03
SZABADKA	19293	56323	191,9	3560	3618	0,06
Bács	2058	3666	78,1	530	1663	0,45
Jánoshalma	5531	7890	42,7	896	1800	0,23
Baja	14537	18110	24,6	895	1479	0,08
<i>Vaskút</i>	3388	4660	37,5	480	600	0,13
Bácsalmás	7719	8193	6,1	966	961	0,12
<i>Madaras (Bács)</i>	3536	4763	34,7	876	536	0,11

TEMESVÁR	9479	32223	239,9	174	628	0,02
Lippa	na.	7008	-	420	479	0,07
Vinga	na.	4552	-	800	624	0,14
<i>Temeshodony</i>	na.	1560	-	110	1600	1,03
<i>Keszinc</i>	na.	2130	-	1050	792	0,37
Temesgyarmata	na.	5125	-	1000	1423	0,28
Buziásfürdő	na.	2594	-	625	670	0,26
Temesrékas	na.	3630	-	615	701	0,19
<i>Ulma</i>	na.	2841	-	479	867	0,31
Kubin	na.	4448	-	337	1600	0,36
<i>Bavaniste</i>	na.	5851	-	725	700	0,12
<i>Dolova</i>	na.	6107	-	782	594	0,10
Nagybecskerek	5573	19666	252,9	650	1200	0,06
PANCSOVA	na.	16888	-	800	1900	0,11
Lugos	na.	11654	-	1100	917	0,08
26. Szerémségi borvidék						
27. Fiumei borvidék						
FIUME	5719	13314	132,8	-	725	0,05
Alsó-Zala-Muravidék						
Nagykanizsa	3857	11128	188,5	518	806	0,07
Alsó-Lendva	849	1654	94,8	1010	348	0,21
Stridó	274	397	44,9	1431	1486	3,74
<i>Csáford</i>	369	680	84,3	450	1040	1,53
<i>Hahót</i>	1251	1662	32,9	300	700	0,42
<i>Kerecseny</i>	680	507	- 25,4	201	628	1,24
Összesen (339 település)	-	2 119 432	-	223 746	250 547	0,12

* 1865. évi adatok, mert Buda, Óbuda, Pest és Kőbánya adatai 1875-ben együtt Budapest néven (5052 szőlőbirtokos, 5165 kat. hold) szerepelnek

POZSONY = szabad királyi városok

Tokaj = városi jogállású települések

Csáford = községi jogállású települések

Forrás: Népszámlálási és statisztikai adatok alapján a szerzők szerkesztése

VÍZSZABÁLYOZÁSI MUNKÁLATOK ÉS A TERÜLETHASZNÁLATA A XIX-XX. SZÁZADBAN A SZATMÁRI- SÍKSÁGON

KORMÁNY GYULA

WATER REGULATION WORKS AND LAND USE IN THE 19TH- 20TH CENTURIES ON THE SATU -MORE PLAIN

The Satu-More Plain is located in the northeaster part of the Great Plain. Before the drainage works, this land scape was characterized by large areas. The comprehensive, well-organized flood protection and river regulation works began in the middle of the 19th century, and a significant part of the work was completed in the second half of the century. In place of the wide marshland, arable land became dominant, enabling the development of modern crop production and animal husbandry, road and rail transport, industry, and settlements.

FÖLDRAJZI HELYZETE, FELSZÍNI-, VÍZRAJZI ADOTTSÁGAI

1. ábra. A Szatmári-síkság tájegységi (A szerző szerkesztése)

A szatmári-kistáj a Nyírség keleti peremétől a Tiszáig, illetve keleten az országhatár mentén futó Batár, Palágy - patak, valamint az Öreg- Túrig, délen pedig a román határig terjed. E szabálytalan háromszög alakú 1200 km² kiterjedésű kistáj a Felső-Tisza-Vidék hazai részének több, mint felét, 60,8 %-át foglalja el. Hat tájegységet egyesítő– Ecsedi- láp, Szamoshát, Szamosköz, Erdőhát, Túr- hát, Szatmári- Tiszahát – tökéletes síkság (*1. ábra*). Területe délkelet felől északnyugatnak lejt, tszf-i magassága 108- 120 méter között változik. A táj morfológiai jellege, képződményei a negyedkorban lezajlott tektonikus mozgások hatására, és a folyóhálózat eróziós, akkumulációs munkája nyomán alakult ki (*Borsy Z. 1969*). Felszínét 1- 12 méter vastag fiatal holocén képződmények borítják. A pleisztocén rétegek kisebb foltokban csak a Nyírség közelében bukkannak elő a holocén takaró alól.

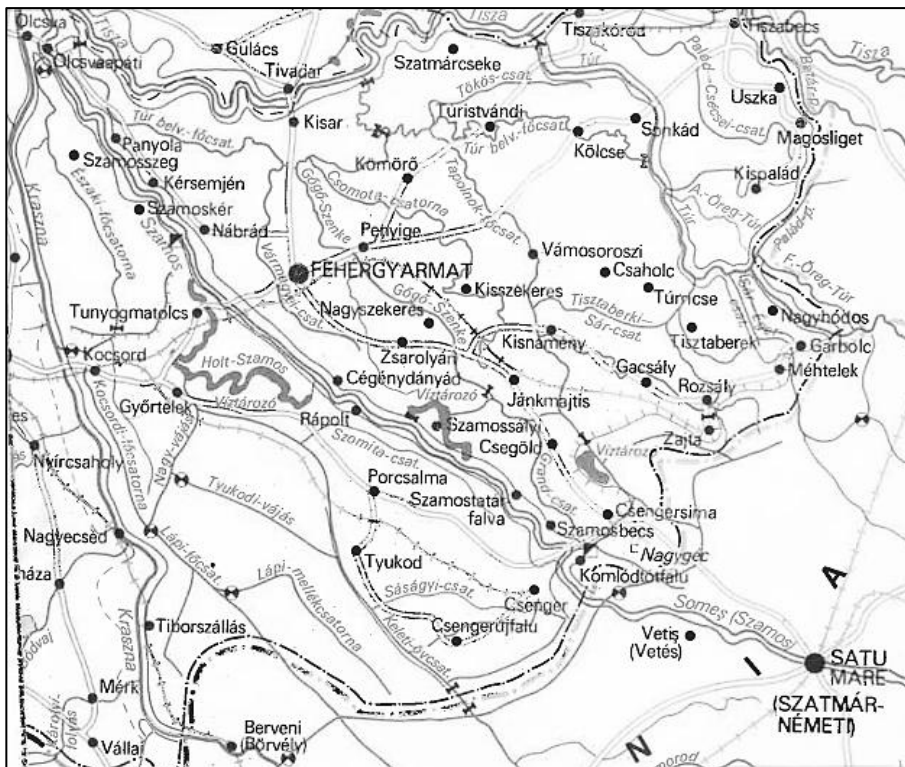
A térség jellegzetes morfológiai formái: a folyóhátak (pl. Tiszahát, Erdőhát, Szamoshát, Túrhat stb.). A kialakulásukat annak köszönhetik, hogy a folyók gyakori áradásai során a meder közelében lévő ártéri területre több hordalékot halmozott fel, mint a távolabbiakra. Ennek eredményeként a parti részek idők folyamán 2-4 km szélességben és 1-4 méterre emelkednek ki több km hosszúságban környezetükből. Az alacsony ártérből 1-2 méterrel magasabb gordonok – a folyóhátakhoz hasonlóan – alkalmasak voltak földművelésre, falvak létesítésére (például: Botpaládon a Kisgorond, Kispaládon az Égetett- gorond, Nábrádon a Mogyorós - Gorond, stb.). A folyóhátak és a gordonok néhány méterre kiemelkedő felszíne komoly védelmet jelentett a folyók pusztító árvizei ellen. A felszín egyhangúságában bizonyos változatosságot jelentenek az elhagyott folyómedrek, holtágak (pl. Császló- Jánkmajtis közötti meder szakasz, penyigei -Szenke). Az elhagyott folyómedrek a feltöltődés különböző állapotában vannak. Nedves évjáratokban a vízinövényzet megjelenése jelzi a folyó hajdani nyomvonalát.

A kistáj legfontosabb képződményei: a Tisza, a Szamos és a Szamos közötti területen barnaföldek az uralkodók, amit kisebb- nagyobb öntéshomok, öntésiszap, öntésagyag foltok szakítanak meg. Ami a képződményeket illeti, a legváltozatosabb a Nyírség és a Szamos közötti terület, ahol egyaránt előfordulnak öntésképződmények, löszös homok, barnaföld, rétiagyag és a kotu, amely az Ecsedi-láp területének domináns talajtípusa.

A Szatmári-síkság délkeleti részében a Szamoshát és a Nyírség által övezett sekély mélységű medencében alakult ki az újholocén folyamán a Balaton kétharmadát kitevő nagyságú Ecsedi-láp (*Borsy Z. 1969*). A hatalmas kiterjedésű mocsárvilágot a XIX. század végén (1895-1900) lecsapolták. E munkálatok jellemzőit a harmadik fejezetben ismertetjük.

A Szatmári-tájkörzet hazánk éghajlati körzetbeosztása szerint a mérsékelt meleg, mérsékelt száraz éghajlati körzetbe tartozik. Csapadékkellátottságát tekintve mérsékelt száraz, de Csenger- Fehérgyarmattól keletre már közel a mérsékelt nedveshez.

A SZATMÁRI -SÍKSÁG FOLYÓI ÉS SZABÁLYOZÁSUK

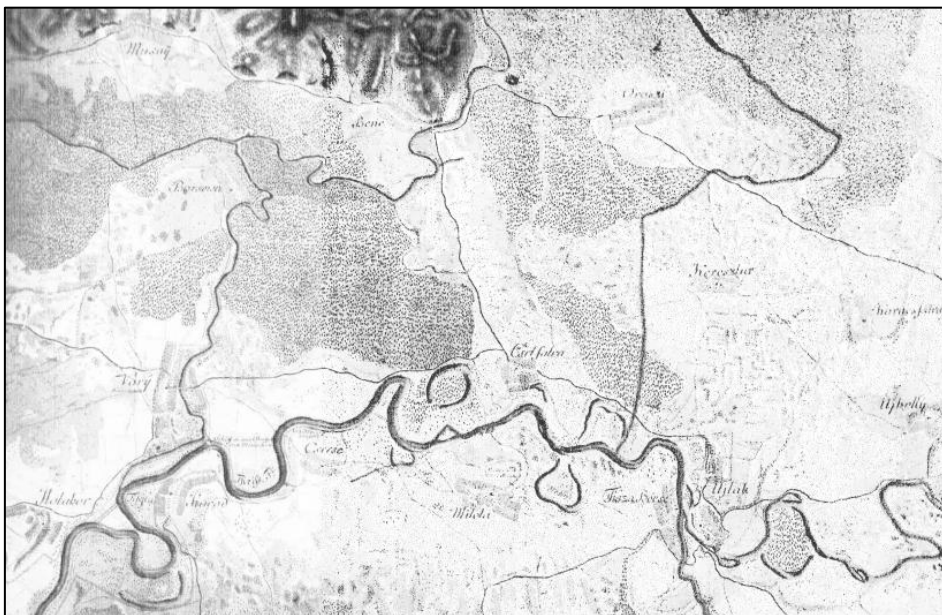

2. ábra. A Szatmári-síkság vízhálózata

Forrás: Felső-Tisza-Vidéki Vízügyi Igazgatóság adatai alapján saját szerkesztés

A szatmári- kistáj az Alföldnek folyóvizekben és felszínalatti vizekben egyik leggazdagabb területe (2. ábra). A környező hegységekből érkező vízfolyások (Tisza, Szamos, Túr és a Kraszna) az elmúlt évezredek idején ezen a peremsüllyedésen át találtak lefolyást az Alföld belseje felé, miközben folyásirányukat több ízben változtatták.

A folyószabályozás előtt, az áradások alkalmával hosszabb- rövidebb ideig vízzel borított területeken kívül, nagykiterjedésű megművelhetetlen, sőt 33,6 %-át járhatatlan lápos, mocsaras területek jellemezték a tájat (Dóka K. 1987). Így érthető, hogy az itt élő embereket már régóta, évszázadokkal ezelőtt is foglalkoztatta a vizek romboló, pusztító hatása elleni védekezéssel. Az átfogó, tervszerű árvízvédelmi és folyószabályozási munkálatokat azonban csak a XIX. század derekán kezdték el. A védőtöltések építésével, a folyókanyarulatok átvágásával, a belvízelvezető csatornahálózat kialakításával merőben megváltozott a táj jellege, nőtt a mezőgazdasági művelésbe bevonható területek nagysága, ezáltal a mezőgazdasági termelés szerkezete, a népesség száma, foglalkozásának összetétele.

3. ábra. A Tisza medervonala a szabályozása előtt Tiszabecs-Tiszacsécse között

Forrás: I. katonai felmérés (XXIX. col. 10 sect. Szatmár, Bereg, Ugocsa megye) nyomán

A következőkben a kistáj folyóinak főbb hidrográfiai sajátosságait, ezt követően a szabályozási munkák folyamatával, eredményeivel foglalkozunk.

A Szatmári- síkság folyói és szabályozásuk

A Tisza 54,5 km hosszan szegélyezi, illetve halad át területünkön. A folyó Tiszabecsnél lép be a Szatmári-síkságra és Vásárosnaménytől már a Beregi-síkságon halad Záhony felé. A Tiszának ezt a szakaszát rövidítették le a legjobban a szabályozások során. A hurokszerű kanyarulatok átvágásával a folyószakasz több, mint felére (62,5%-kal) csökkent (*1. táblázat*). A Tisza szatmári szakaszának jellegzetes vonása – a nagyszámú kanyarlevágás ellenére – a kanyar sokasága. Különösen éles kanyarulatsor figyelhető meg Tiszabecs-Tiszacsécse között. A Tisza természetes meanderezése, (*3. ábra*) kanyarok vándorlása, az árvizek pusztítása, a tartós vízelöntés lehetetlenné tették a folyómenti területek, az állandó települések fejlesztését, az intenzív mezőgazdasági hasznosítást. Az Alföldön szeszélyesen kanyargós Tisza akadályozta a biztonságos fa- és sószállítást. E problémák mérséklésére már a XVI-XVII. században területünkön is történtek kísérletek, de a tervszerűség hiánya, a természeti adottságok (domborzat, lejtési, talajtani, klimatológiai) figyelmen kívül hagyása miatt ezek nem jártak eredménnyel. A XVII. században 1618-as évben törvényi határozatok foglalkoznak a vízkárok megszüntetésének kérdéskörével. Elsősorban a folyók árvizei ellen az ún. „Vármegyei töltések” megépítésével védekeztek (*Ihrig D. 1973*). E munka azonban nem volt folyamatos, a pusztító árvizes években felgyorsult, a száraz, aszályos évjáratokban lassú ütemben haladt, a várt eredmény elmaradt. A XVIII. század közepén a gyakori elöntések következtében megelégnül a munka, s ennek folyamán a Felső-Tisza több szakaszán emeltek védőgátat. A Szatmári-síkságon az 1751-es években a Tisza bal partján Tiszabecs és Szatmárcseke, Tizsakóród és Kisar között, a jobb partján Badaló és Tizsaszalka között épült árvédelmi töltés. Mindezek helyijellegű töltések, mederszabályozások, és vízelvezető csatornák szerény méretűek és helytelen vonalvezetésük miatt, de főképpen tervszerűtlen karbantartás hiányában feltöltődtek, a gátakat elpusztította az árvíz, általában rövid életűek voltak (*Ihrig D. 1973*). A XIX. század első harmadában gyakori pusztító árvizek nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy a vízszabályozási munka nem lehet lokális, partikuláris, hanem országos ügy, az ország gazdasági, kulturális felemelkedése érdekében. E felismerés nyomán indult el az átfogó, az egész Tiszavölgyre kiterjedő természetátalakító munka. A Szatmári- síkságon a Tisza-Szamosközi-Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat irányításával Tiszabecs és Vásárosnamény közötti Tisza szakaszon a mesterséges beavatkozás kanyarulatok átvágása, új, rövidebb meder kialakítása, gátépítés – 1853-ban indult meg és

1864-ben befejeződött. Ezen a Tiszaszakaszon 14 átvágást végeztek, a folyószakasz 98,2 km-ről 54,5 km-re csökkent (1. táblázat).

1. táblázat. A Tisza és a Szamos főbb hidrográfiai jellemzői a szabályozások nyomán

Folyószakasz	Folyószakasz hossza, km		Átvágások		Rövidülés, %	Vízszintesítés cm/km		
	Eredeti	Rövidített	Száma	Hossza km		Átvágás előtt	Átvágás után	Növekedés %
Tisza: Tiszabecs - V.namény	98,2	54,5	14	10,5	62,5	13,9	22,2	60
Szamos: Csenger- V.namény	107	49,4	22	26	53	9,3	22,1	29,3

Forrás: Lászlóffy W. A Tisza. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1965. Botár I.-Károlyi Zs. : A Tisza szabályozása I. rész (1846-1879). Vízügyi Történeti Füzetek. Budapest, 1971. pp.1867. nyomán saját szerkesztés

A XIX. században Vásárhelyi terve teljesítette az akkori társadalmi-gazdasági, műszaki elvárásokat a Tisza szabályozása, a Tisza völgy ármentesítése folytán. Az azóta eltelt több, mint 150 év, de nem múlt el nyomtalanul a Tisza szabályozása felett sem. A XX. század végén (1999,2000) és a XXI. század elején (2001) jelentkező pusztító tiszai árvizek hatása nyomán társadalmi-gazdasági igényként jelentkezett a Tisza árvizeinek a gyors és biztonságos levezetése. Ez az igény egy problémásorhoz vezetett el a „Vásárhelyi-terv Továbbfejlesztéséhez” (VTT). A VTT egy komplex program, amely az árvíztározók kialakításával és a hullámtér vízelvezető képességének javításával kívánja az árvízvédelmi biztonságot megteremteni. De kiterjed a Tiszamenti térség terület- és vidékfejlesztésre, új típusú tájgazdálkodás meghonosítására, valamint a települések infrastruktúrájának fejlesztésére is.

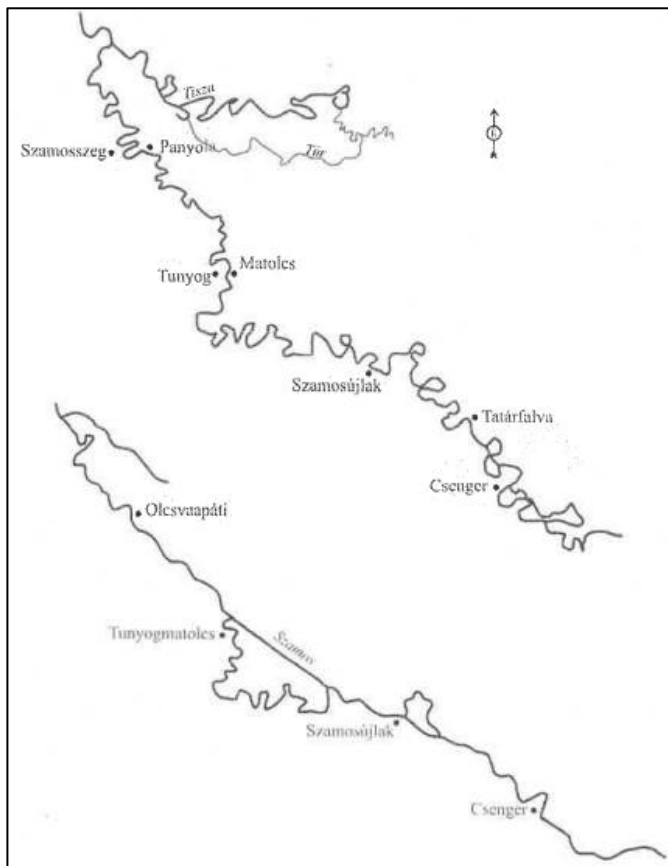
A VTT komplex program szerint a Tisza-völgyben 14 árvízcsúcs-csökkentő tározó kialakítására kerül sor, 752,2 km²-területen. Ebből három - a Felső-túri, a Szamos- Kraszna-közi, és a Szamos-közi - a Szatmári -síkság területén. A tározók összterülete 118,2 km², a tározott vízmennyiség 211,5 Mm³. A VTT program szerint első ütemben a Szamos- Kraszna-közi tározó kivitelezését tervezik, melynek tétfogata 100 Mm³, területe 58,4 km². A tározó nyolc település

(Kocsord, Győrtelek, Tunyogmatolcs, Szamoskér, Szamosszeg, Nagydobos, Ópályi, Mátészalka) külterületét érinti, melyből 85%-a szántó, 10 %-a rét, legelő, 5 %-a erdő. Az árapasztó csatorna Tunyogmatolcs területén a Szamos bal partján épül. A tározó igénybevétele veszélyes árvizek alkalmával kerülne sor, az elöntési idő hozzávetőleg két hét lenne, a tározó leürítése pedig Nagydobos határában építendő zsilippel, a Krasznába történik (*Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, Budapest, 2006*).

A **Szamos** területünk második legnagyobb folyója Csengernél fut át az országhatáron és 53 km-es út megtétele után Vásárosnaménynál ömlik a Tiszába. A Szamosnak mindössze a torkolati szakasza tartozik hazánk, tájunk területéhez, a teljes vízgyűjtőjének (15882 km²) csupán 2%- a (306 km²), amely teljes egészében sík belvizes terület. Vízállásának alakulása a magyar szakaszon teljesen a Tisza befolyása alatt áll, különösen nagy árvizek idején tapasztalható az erőteljes visszaduzzasztás hatása. A folyó a XVIII. század második feléig természetes állapotban volt. A fejlődése során számos éles kanyarulat, földnyak lefűződött, kialakultak a holtmedrek, elhagyott medermaradványok.

Az első jelentősebb ármentesítési munkálatok a XVIII. század végén kezdődtek. Ekkor a folyó bal partján Rápolttól Szamosszegig 3-4 méter magas, összefüggő töltés épült közerővel. Ezek a kezdetleges földgátak nemcsak az árvizek szétterülésének a megakadályozására épültek, hanem egyben a közúti közlekedést is szolgálták. A jobb parton a legjelentősebb Olcsvaapátit védő körgát megépítése volt. A folyószabályozás a medertisztogatásban, a malomgátak, halászsrekeszek eltávolításában nyilvánult meg, amivel a vízi közlekedést, főképpen Déstől tutajokkal történő sószállítást segítették (*Ihrig D. 1973*). Mindez nem járt tartós eredménnyel. Ugyancsak sikertelen vállalkozás volt az 1848-ban elkezdett mederszabályozási, gátépítési munka. Hosszú szünet után érdemi előrelépés csak a XIX. század utolsó évtizedében történt. 1890-ben alakították ki a Szamos új torkolati szakaszát, amely 3,2 km-el a régi alatt - Olcsvaapátitól északra, Vásárosnaménynál- ömlik a Tiszába. 1892-1914 között építik meg a folyó mindkét oldalán a 93 km hosszú védőgátat és 36 átvágással, 58 %-kal rövidítették a folyó magyar szakaszát. A legjelentősebb a Cégénydányád-Tunyogmatolcs közötti, amely 8 km hosszú kanyarulatsorozatot iktatott ki. A nagy átvágás két partján egyidejűleg megépült az árvédelmi töltés 600 méter széles hullámtérrel (*Ihrig D, 1973*). A Szamos folyó futása egyenesebb, a kanyarulatok jóval enyhébbek (4. ábra). A Szamos elhagyott korábbi medermaradványait (pl. Sár-Éger, Nagy-Éger, Palád-Víz stb.) a mai

folyómedertől északkeletre találjuk. A két világháború között partbiztosítások, partvédő művek építése volt a legfontosabb védelmi feladat. A II. világháborút követő években a védőgátak magasságának, szélességének növelése tartozott a legfontosabb tennivalók közé.

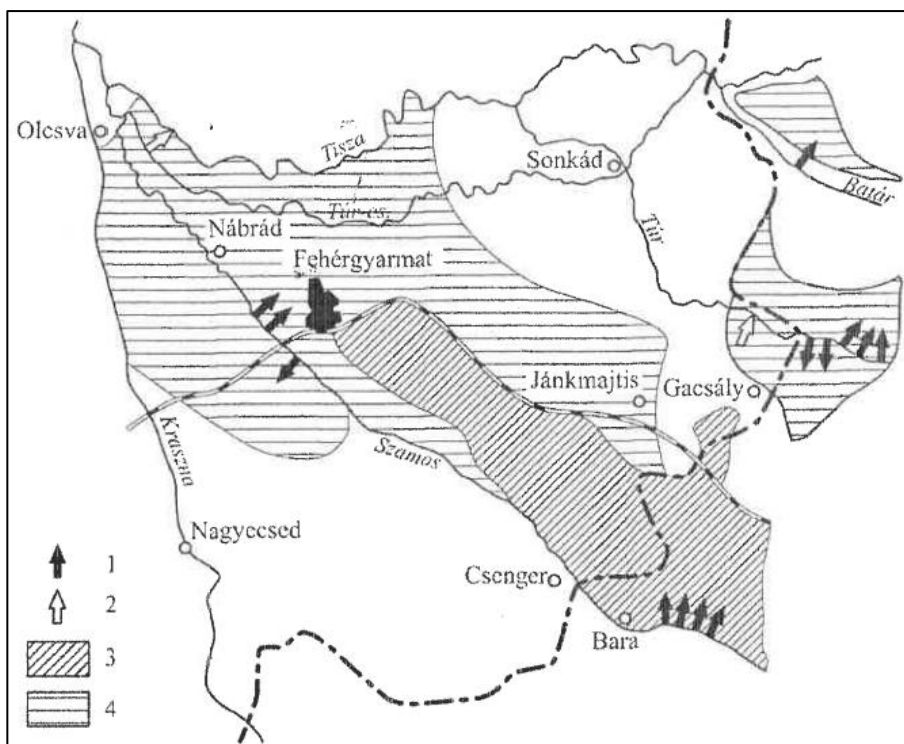

4. ábra. A Szamos jellemző mederformái az 1770-es és az 1860-as évek között

Forrás: Mika K. (1991) nyomán saját szerkesztés

A Szamos folyó mentén 1970. május 13-14-én történt gátszakadás az elmúlt 100 évben még nem tapasztalt méretű árvizet váltott ki (5. ábra). A hosszantartó esőzések hatására a Felső-Tisza-vidék folyóinak a vízállása rekordokat döntött, pl. a Szamos korábbi legnagyobb vízállása Csengernél 902 cm volt, de ezt 159 cm-el túlszárnyalta az 1970. évi árhullám. A gátak nem tudtak ellenállni a víz

hatalmas nyomásának és több helyen is átszakadtak. A zúduló áradat elsőnek Nagygécet, Csengersimát és Komlódtótfalut érte el. Súlyosbította a helyzetet, hogy Nábrád és Fehérgyarmat között a jobb parton két helyen is törtét gátszakadás. A rendkívüli, hatalmas árvíznek több ember, megszámlálhatatlan állat esett áldozatul. A víz alá került 40 község, az elöntött területek nagysága mintegy 51750 ha. A rendkívüli helyzet elodázhatatlan partvédelmi feladatok elé állította a vízügyi hatóságokat. Az árvíz levonulása után 1972-től 1976-ig Nagygéc és Kishódos között a román határral párhuzamosan, attól 15 km távolságra lokalizációs gát épült, amely a Szamos újabb romániai gátszakadás ellen nyújthat védelmet (VIZDOK, 1970).

5. ábra. A Szamosvölgyi árvíz térszerkezete

Forrás: Az 1970. évi Tiszavölgyi árvíz. VIZDOK. Budapest, 1970. pp. 22.

A Kraszna a Meszes hegység nyugati oldalán 565 m magasságban ered. A forrástól a torkolatig 193 km utat tesz meg, ennek egynegyede (46 km) jut hazánk területére. Vizét 3142 km² területről gyűjti össze. A XIX. század végéig az

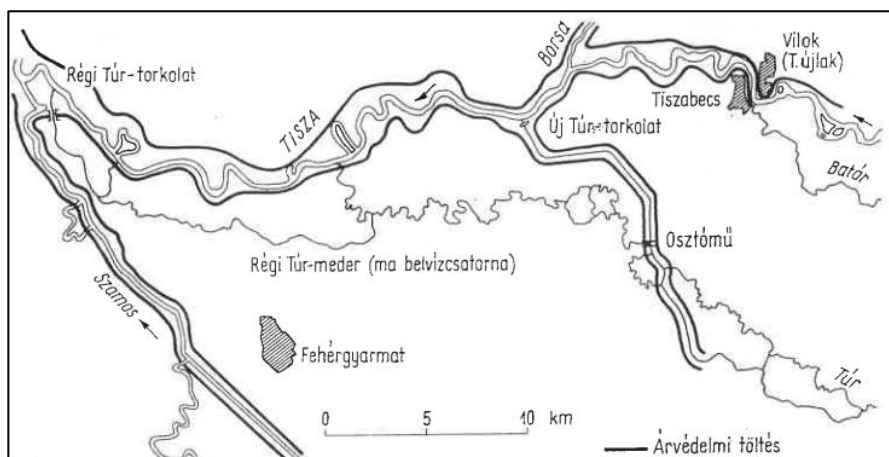
Ecsedi-lápon keresztül jutott el Olcsvánál a Szamosba. Az Ecsedi-láp területének ármentesítése céljából a Krasznának Gilvácstól új medret ástak, amely a lápot nyugatról megkerülve, a Nyírség keleti peremén Ágerdőmajor- Nagyecsed-Kocsord- Ópályi- Olcsva községek érintésével már nem a Szamosba, hanem Vásárosnaménynál közvetlenül a Tiszába torkollik. A lápon átfolyó régi mederszakasz sok helyen teljesen elveszett a mocsárinövényzet labirintusában.

A **Túr** a Kőhát-hegység nyugati lejtőjén ered. A 95 km hosszú folyóból 29 km jut magyar területre. Garbolcnál lép be a Szatmári-síkság területére és Tizsakóród alatt 3 km-re torkollik balról a Tiszába. Vízigyűjtő kiterjedése 1261 km², melyből 25 % (317 km²) tartozik hazánk területére. A Túr magyarországi medrét a Szatmári- síkság területén a holocén folyamán az Ős-Tisza medernyomában alakította ki (*Mike K. 1991*). A Túr szeszélyes vízjárású folyók közé tartozik, ez azzal magyarázható, hogy nagymértékben szabályozták. Az Ős-Túr medre Sonkádig erősen szabályozott, majd Sonkádtól mesterséges mederben halad a Tizsáig. A szabályozatlan Túr Kőmörő közelében szétágazott, az egyik ág Nagyránál a Tiszába ömlik, a másik ága nyugat felé fordul, s egy kisebb mocsarat táplált. A mocsarat átszelő Túr Panyola mellett két ágra szakadt, az egyik a Szamosba, a másik a Tiszába torkollott. A Túrnak ezt a szakaszát egy mellékpatak a Gögő-Szenke táplálja.

A Túr szabályozásával már a XVIII. század közepétől próbálkoztak, de ezek a próbálkozások rendszertelenek, sikertelenek voltak. A folyó tervszerű szabályozásának gondolata a XIX. századi nagy, átfogó vízszabályozási munkálatokat követően a XX. század elején vetődött fel, de a kivitelezés az első világháború miatt nem indult el. A két világháború között a Tisza – Szamosközi Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat új tervet készített, amelyeknek az volt a célja, hogy a Túr árvizeinek elvezetését a magyar területen önállóan oldják meg Románia segítségével nélkül. A folyó magyarországi szakaszának ármentesítése és mederszabályozása 1927-ben kezdődött és három év alatt befejezték a munkálatokat (6. ábra).

A szabályozott Túr jelentősen eltér az Ősi-Túrtól. A jelenlegi Túr folyó a forrásvidéktől Sonkád községig - 12 Kanyar átvágását leszámítva – a régi mederben folyik. A sonkádi osztóműtől pedig az új 12,2 km hosszú, 22 m fenékszélességű csatornamederben halad Tizsakóród és Szatmárcseke között, s Halábor településsel szemben bukógáton át ömlik a Tiszába. A régi torkolatát, amely Olcsvaapátnál volt, 37 km-el feljebb helyezték. Sonkádtól- Olcsvaapátiig 65 km hosszan kanyargó, egykori alsó szakasz ma Túr-főcsatorna néven

árapasztásra és belvízelvezetésre szolgál (Ihrig D. 1973). A szabályozott folyó magyarországi szakaszát töltések közé szorították, mivel a Tisza megemeli a Túr vízszintjét is.

6. ábra. A Túr folyó medervonalai

Forrás: Schick J. (1932) nyomán

A **Batár** forrásvidéke az Avas- hegység nyugati oldalán alakult ki. Hazánk legkeletibb határfolyója a magyar- ukrán határon. Tiszabecsnél veszi fel balról a Tisza. Hossza 54 km, ebből 10 km hossza esik Magyarország határára. Vízyűjtője 396 km². A Batár a holocén időszakában foglalta el a mai medervonalát (Mike K. 1991). A hajdan Ős- Tisza által kialakított és a XIX. század második feléig, a szabályozásig alig változó medrét kiegyengették, s az a folyó nem sokkal módosította azóta. A mederszabályozás során kétoldali árvédelmi töltésekkel védik az ősi árteret a Batár árvizeitől.

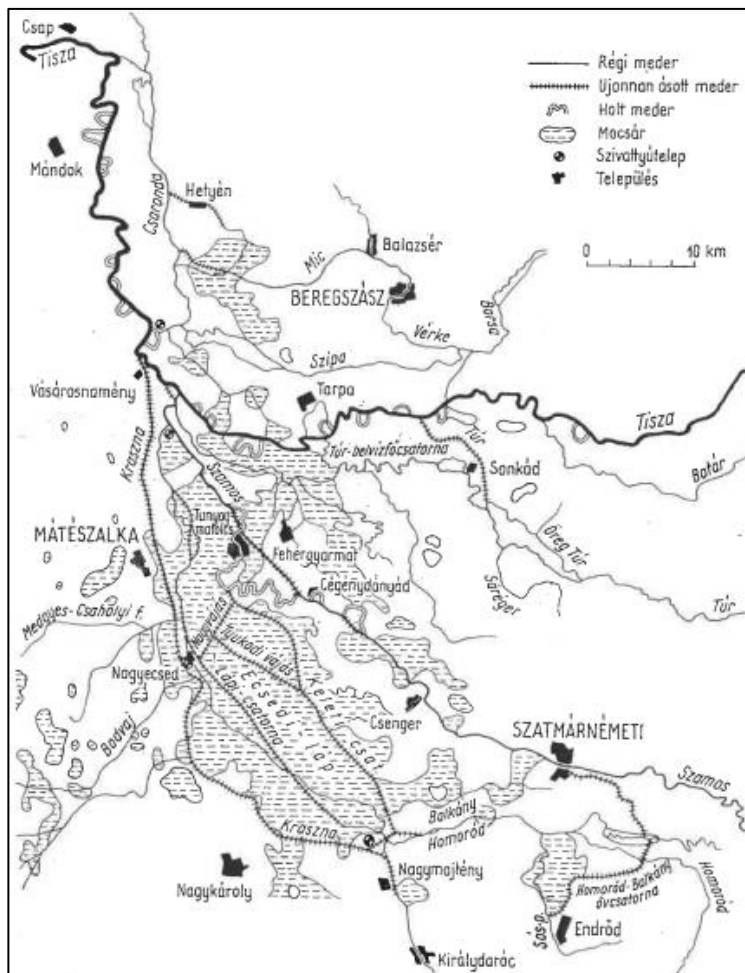
Belvízmentesítő csatornahálózat építése

Az ármentesítési, folyószabályozási munkák koránt sem biztosították a Szatmári síkság teljes és tökéletes hasznosításának lehetőségeit. Ugyan is az árvédelmi töltés lezárta a lehulló csapadék útját és a belvizek folyóba való szabad folyását. A megrekedt víz nagy területeket borított el, és tették lehetetlenné a földek művelését, az eredményes gazdálkodást. Ez a káros visszatérő jelenség készítette a vízszabályozási társulatokat arra, hogy a már mentesített vagy mélyfekvésű, de nem árvizes területeket mentessék a kora tavasszal jelentkező

vízborításoktól. Különösen fontos volt a belvizek elvezetése, lecsapolása a mélyfekvésű, lápos területekről. A megrekedt vizek elvezetésére épültek meg a fő- és mellécsatornák. A Szatmári-síkság területét sűrűn hálózzák be kisebb-nagyobb csatornák, a nagyobbak nyomvonalát több esetben elhagyott folyómedreket, mélyedéseket kihasználva tűzték ki.

A Szatmári – síkság első jelentősebb belvízelvezető csatornarendszer kialakítása az Ecsedi- láp lecsapolásához kapcsolódik. Babos Z. - Máyer L. szerint az Ecsedi -láp helyén egykor virágzó gazdálkodás folyt és csak a Kraszna egyre fokozódó elfajulása változtatta át a XVI. században hatalmas láppá. Lecsapolása a XVIII. században 1750 körül, majd 1772-1782 között történtek kisértek, de helytelen műszaki elgondolások, pénzügyi nehézségek miatt nem hozott végleges megoldást. A Kraszna újra és újra kiöntötte vizét a lápra, a csatornákat hordalékkal feltöltötte, s ott nád, sás telepedett meg, és lassan visszaállt a régi mocsárállapot. Több, mint egy évszázad szünet után a XIX. század végén (1895—1900) újra kezdődött a munka, és kiépült a láp lecsapolásához szükséges elsőrendű csatornahálózat (7 ábra). A 32000 ha nagyságú lápos terület meghódítása érdekében övcsatornaként készítették el a Nyírség keleti peremén Kisnaménytől kiinduló 66,5 km hosszú új Kraszna - medrét. Egyidejűleg 1895 – 1900 között készült el a láp déli részén a Homoród-Balkány övcsatorna, amely a Sós-patak, Homoród- és a Balkány-patak felső szakaszának vizét fogja fel és vezeti Szatmárnémetinél a Szamosa. A láp nyugati részén fut a 36 km hosszú Lápi-főcsatorna és közel 9 km hosszú Nagyvájas, amelyen át a víz a Holt- Szamosba, majd onnan Tunyogmatolcsnál zsilipen keresztül a Szamosba fut. Az északirendszer főcsatornája a 29 km hosszú Északi-főcsatorna, amely a láp legmélyebb részének vizét gyűjti össze, Olcsvánál torkollik a Szamosba. A Szatmári-síkságon a legnagyobbak közé tartozik az Ecsedi-lápot keletről mentesítő 41,1 km hosszú Keleti-övcsatorna, melynek rendeltetése a csatorna és a Szamos közötti területek vizeinek összegyűjtése. A Lápi- és a Keleti-főcsatorna között fut a 12 km hosszú Tyukodi-vájas. A főcsatornákkal egyidőben, illetve azt követő években egészen 1942-ig 280 km hosszú mellécsatorna épült a Kraszna és a Szamos közben.

A csatornák vízjárása összefüggésben van a helyi hidrometeorológiai-vízháztartási viszonyokkal, a permhegységek felől érkező talaj- és részben rétegvíz áramlással, a folyók vízjárásával, valamint a csatorna kiépítettségének fokával. A főcsatornák minimális és maximális vízállásai közötti különbség a felső szakaszon 1-3 m, a torkolat közeli részen akár az 5 m-t is meghaladhatja.

7.ábra. A Kraszna és a Tisza-Szamos-köz szabályozása

Forrás: Ihrig D. -Károlyi Zs. -Vázsonyi Á. nyomán

Területhasznosítás a természetátalakító munkák előtt

A Tisza és a mellékfolyói mentén élők számára az ártér nem volt egyhangú mocsárvilág, igyekeztek azt a maguk javára minél jobban, a természetadta lehetőségek figyelembevételével hasznosítani. A gazdálkodás alapja – hasonlóan más ártérben élő közösségekhez – a réti tevékenység (halászat, vadászat, pákászat, sulyomszedés, nád-, gyékény- és vesszőgyűjtés stb.) mellett a rideg állattartás volt, s ezt követte a növénytermesztés a vízmentes, magasabban fekvő

területeken. A gabonatermő szántóföld szűkössége miatt főleg a rétből élt a lakosság. A folyók áradásakor a rét öntötte az élelmet. A tavakba, erekben annyi hal volt, hogy a helyi fogyasztáson túl jutott bőven a piacra és a sertésnek (*Donászy E. 1959*).

Legfőbb jövedelemforrás volt a nád. A nád volt a leghasznosabb a rétség terményei között, amely házfedésre, kerítésnek és a tüzelőanyagot is a nád adta. Másik fontos növény a gyékény volt. Készítettek belőle kosarakat, méhkasokat, háztartási eszközöket (tojástartó, kenyér-szakajtókosár, kanáltartó, kovásztartó stb.). A réti népség számára jelentős jövedelemforrás a vesszőszedés. A vesszőből kosarakat, szekérkasokat, kerítéseket, karámkokat, kukoricakasokat, halászó eszközöket készítettek. A lakóházak, melléképületek oldalfalának szövéséhez az ún. paticsfal létrehozásához éger-, rakottya- és fűzfavesszőt használtak.

A 99-105 méter tszf-i magasságú térszín az ártér legértékesebb haszonvételének a szintere. E magassági zónában lévő gyeptermészetű a legeltetésen alapuló állattartás takarmánybázisa. Az állattartás alapja mindenütt a legelő, a legeltetés és a réti szénagyűjtés. Az ártéri állattartás legfontosabb állata a szarvasmarha, sertés és a víziszárnyasok. A juhászat nem terjedt el a métélykór miatt.

A Szatmári-síkságon az ősi ártéri gazdálkodásban -hasonlóan a hazai folyók mentén élőkhöz – elterjedt volt a fokgazdálkodás (*Frisnyák S. 2021*). Amely magába foglalta a folyó medréből természetes vagy mesterséges nyílásokon ún. fokokon kiáramló vizek visszatartását, visszavezetésével folytatott halgazdálkodást, víziszárnyasok tenyésztését, a vízfolyásokra települt malmok működését, az ősi viszonyok között nagy szerepet játszó víziközlkedést.

Szántóföld kevés és mozaikszerű volt. A rendezetlen vízviszonyok miatt a tavak, vízfolyások, mocsarak közötti kisebb, elszigetelt homok- és folyóhátakon, nagyobb szárazulatokon alakulhatott ki szántóföldi növénytermesztés. A szántóföldeket két- vagy három nyomásban hasznosították, ahol többnyire búzát, rozst, kölest termesztettek. Kisebb területet foglalt el a kukorica, árpa, zab, dohány, kender, tök, zöldségfélék és a gyümölcs (szilva, alma).

A lakosság foglalkozása századokon át tengerszint feletti magassági viszonyok alapján alakult ki, de soha nem váltak el élesen egymástól. Kiterjedésük évről- évre a csapadékmennyiségtől és a Tisza, Szamos vízjárásától függően változott.

A területhasználat jellemzői a vízmunkálatok után

A folyók szabályozott mederbe terelése, a vizenyős területek lecsapolása merőben új helyzetet teremtett a kistáj életében. Az ősi vízivilágban kialakult ligeterdők, mocsarak, lápok, nedves rétek terjedelmes területe kiszáradva hozzáférhetővé váltak a földművelés részére. Az elvadult mocsárvilág helyén szántóföld vált uralkodóvá, lehetővé tették a korszerű növénytermesztés, állattartás kialakítását, a közúti, vasúti közlekedés, valamint a települések fejlesztését. A legnagyobb változás a szántó és a vízzel borított terület méreteiben történt (2. táblázat). 1840-1895 között 55 év alatt 30,2 %-kal gyarapodott a szántók aránya, a rét területe 5 %-kal, a legelő aránya viszont 3,8 %-kal csökkent. Az erdő területe a fokozott erdőirtás következtében 3,3 %-kal zsugorodott. A kert és a gyümölcsös területe valószínű a szántó javára 1,2%-kal kisebb lett. Az állandó vízzel borított térség vízmentessé, művelhetővé vált. A nádasok, halastavak területe 0,9 %-kal csappant. A táblázat adatai a kistáj egészéről adnak általános képet, ami nem minden esetben jellemző az egyes települések határainak művelési megoszlására. Bizonyos művelési ágak területi eloszlása ugyanis rendkívül egyenlőtlen volt, a vízmentes területeken általában a szántó, míg a vízjárta részeken a rét és a legelő javára tolódott el a terület nagysága.

A területhasználatban döntő változás a XIX. század második felében zajlott le. A vízmentesítéssel elmúlt az ősi élet, megszűnt a kettéosztottság az árvízmentes és a víz borította, illetve a vízjártaterületek között. A vízjárta területek helyén nem is az alacsonyabb fokú állattartás lépett, hanem mindjárt a földművelés, amely a XIX. század vége felé megindult a belterjes irányú fejlődés útján. A változás lényege az volt, hogy az ártéri legeltető állattartás helyett a szántóföldi növénytermesztés, főleg a gabonafélék kerültek előtérbe. A gabonafélék termesztésének fokozása az 1850-es években kezdődött, akkor amikor már nemcsak önellátásra való berendezkedés volt az elérendő cél, hanem a piacra vihető felesleg termelése is. A termelési kedvet az váltotta ki, hogy a gabonafélék iránt megnőtt a kereslet, az élőállat és az állattermékek iránt viszont csökkent.

A gabonakonjunktúra idején a vizek alól felszabadított területeken ugrásszerűen növekszik a búza, rozs, árpa zab vetésterülete. Ekkor a termelés fokozásának legfőbb módját elsősorban nem a hozamok növelésében látták, hanem az új területek növelésében (Orosz I. 1992). A térség növénytermesztését a XIX. század másodi felében is a nagyfokú egyoldalúság jellemezte. A szántóterület több, mint 60-70 %-át kenyérgabona és szemestakarmányok

termesztésével hasznosítják (3.táblázat). Ennek oka a megfelelő talaj és klimatikus adottság mellett a sok törpe- és kisbirtokos legfontosabb célkitűzése az önellátás biztosítása. Valamint az, hogy a gabonafélék termesztése viszonylag minimális tőkebefektetést igényel és a felesleget biztonsággal értékesíteni tudták. A nagybirtokokon is a szántóterület nagy részét gabonafélék s a kukorica foglalta el, ahol azonban nem az önellátásra való törekvés, hanem a piacra termelés túlsúlya érvényesült.

2. táblázat. A művelési ágak arányainak megoszlása 1840- 1895 között (%)

Megnevezés	1840	1895
Összes földterület	115726	11526
Szántó	26,9	5,1
Kert- gyümölcsös	2,3	1,1
Szőlő	0,6	0,04
Rét	13,2	17,2
Legelő	13,3	9,5
Erdő	8,1	4,4
Vízzel borított terület	22,0	-
Nádas, halastó	1,6	0,7
Művelés alól kivett terület	12,0	10,0
Összesen	100	100

Forrás: KSH Történelmi Statisztikai Kötetek, községsoros adatok 1895-1984. Budapest, 1988. A Bodrogekőz tájhasználati monográfiája. Miskolci Egyetem, 2008. pp.135-150. Saját szerkesztés.

3. táblázat. A főbb szántóföldi növények vetésterületének alakulása 1870-1901/1905 között (%)

Megnevezés	1870	1875	1901/1905
Gabona	73,2	71,5	68,1
Kukorica	9,2	8,4	7,2
Burgonya	9,1	6,6	7,8

Forrás: Dóka Klára: A vízmunkálatok irányítása ... 1772-1918. Budapest, 1987. nyomán

A kenyérnövények után a legnagyobb szántóterületet foglalta el a kukorica. Az elterjedését az is elősegítette, hogyha az árvíz levonulása után vetették is el,

beérett ősze. A XIX. század derekáig a kukorica legfőbb termőhelyei folyóhátak, homokszigetek. a század utolsó évtizedeiben a vizenyős területek kivételével mindenütt termesztik, a kenyérnövények után a legnagyobb arányban. A mezőgazdaság korszerűbbé válása a gabonafélék mellett a kapásnövények, szálastakarmányok, zöldség- és gyümölcsfélék elterjedésében, a belterjes állattartásban mutatkozott meg. A fejlődés mozgatója továbbra is a lakosság gyarapodása volt. A XIX. század második felétől a népesség száma ugrásszerűen nő, köszönhető a magas természetes szaporodásnak amely tartósan az országos átlag fölé emelkedett. 1870-1900 között a népesség száma 68 865-ről 97 145-re (41,1%-kal) növekedett.

Az ipari növények közül a cukorrépa, dohány, kender termesztése jelentős. A kender nem foglal el nagy területet a szántóból, de termesztik szinte minden község határában. A lakosság többsége a kender rostját használja fel ruhanemű, zsákok, ponyvák, kötelek készítésére. A Szamos- és a Kraszna- menti nagybirtokon (Porcsalma, Tyukod, Ura, Nagyecsed, Kocsord) nagyobb területeken ipari feldolgozásra termesztették a kendert. A dohány Kraszna-Szamosköz nyugati részén foglalt el jelentősebb területet, főleg a nagybirtokon. Az olajos növények közül a legelterjedtebb a napraforgó, a kis- és középbirtokosok szegélynövényként termesztették, főként saját fogyasztásra, a nagybirtokon viszont árunövényként összefüggő, több hektár nagyságú területeken. Burgonyát az egész térségben termesztik, de különösen az öntés- és a barna erdőtalaj kedvez a termesztésének. A zöldségféléket (borsó, bab, sárgarépa, perezselyem, paprika stb.) főként a család ellátására, kertekben termesztik.

A gyümölcstermesztés a XIX. század második feléig igen szerény mértékű. Többnyire kertekben található -alma, szilva, körte, cseresznye, meggy, dió – a család igényeit szolgálta. Házikertekben, utak-, vízfolyások mellett tekintélyes területet foglal el a szatmári térségre jellemző „nemtudom-szilva”. A századfordulót követő évében a kertek mellett a szántókon is megjelennek az árügyümölcsösök, főképpen a folyóhátakon, öntéstalajokon az alma.

A XIX. század végén a vizek kártételének elmúlásával, a szántóföldek rohamos gyarapodásával és az intenzívebb talajműveléssel, állattartással a gazdálkodás színvonala emelkedett, ezáltal az önellátáson túl jelentős terménymennyiség kerülhetett a piacra. A vasúti közlekedés fejlődésének köszönhetően a felvevőpiacok gyorsabban megközelíthetővé váltak. Megváltozott a települési rend és a települések képe. Az árterületek pereméről a falvak fokozatosan elfoglalják az egykori lápok, mocsarak területét és kitöltötték a településhálózat korábbi fehér foltjait. Nagy az előrehaladás a települések képében, eltűnik a nádtető uralma, előretör a cserépfedés használata. A falazásnál a korábbi vesszőfonás helyét átveszi a vert-, vályog- és a téglafal.

A Szatmári- síkság mezőgazdasága jelentős fejlődésen ment keresztül, de az ipara a XIX. század közepéig jelentéktelen, csak helyi igényeket elégített ki. Az itt élő állattartó, földművelő, halászó, vadászó lakosság igen szerényen élt. A maguk cipészei, szabói, kőművesei, ácsai, kerékgyártói, kovácsai stb. voltak (Márton B. 1964). A század második felétől a mezőgazdasági termeszéssel összefüggő néhány iparág: malom-és szeszipar nagyobb településeken létesültek. Ezek az üzemek idényjellegűek voltak és kevés munkást foglalkoztattak, általában 6-8 embernek biztosítottak munkalehetőséget.

ÖSSZEGZÉS

A Szatmári- síkság az Alföldnek folyóvizekben az egyik leggazdagabb területe. A környező hegyekből érkező vízfolyások (Tisza, Szamos, Túr, Kraszna) az elmúlt évezredek idején ezen a peremsüllyedéken át találtak lefolyást az Alföld belseje felé. A folyószabályozások előtt, az áradások alkalmával hosszabb- rövidebb ideig vízzel borított területeken kívül, nagyterjedésű megművelhetetlen, sőt járhatatlan lápos, mocsaras területek jellemezték a tájat. Így érthető, hogy az itt élő embereket régóta, évszázadokkal ezelőtt is foglalkoztatta a vizek romboló, pusztító hatása elleni védekezés. Az átfogó, tervszerű árvédelmi és folyószabályozási munkálatokat csak a XIX. század második felében kezdték el. A megrekedt vizek elvezetésére épültek meg a fő – és mellékcsatornákat. A Szatmári- síkság első jelentősebb belvízelvezető csatornarendszer kialakítása az Ecsedi-láp lecsapolásához kapcsolódik. A 32000 ha lápos terület meghódítása érdekében övcsatornaként készítették el a Nyírség keleti peremén Kisnaménytől kiinduló 66,5 km hosszú új Kraszna- medrét.

A folyók szabályozott mederbe terelése, a vizenyős területek lecsapolása merőben új helyzetet teremtett a kistáj életében. A területhasználatban megszűnt a kettéosztottság az árvízmentes és a víz borította, illetve a vízjárta területek között. Az elvadult mocsárvilág helyén szántóföld vált uralkodóvá, lehetővé tették a korszerű növénytermesztést, állattartás kialakítását, a közúti, vasúti közlekedés, az ipar, valamint a települések fejlesztését.

IRODALOM

- BOTÁR I.- KÁROLYI ZS. (1971): A Tisza szabályozása I. rész (1846-1879). Vízügyi Történeti Füzetek 3. Budapest. pp. 7- 15, 44- 51.
- BABOS Z. -MAYER L. (1939): Az ármentesítések, belvízrendezések és lecsapolások fejlődése Magyarországon. Vízügyi Közlemények 1-2 sz. pp. 75-81.
- BORSY Z. (1969): Beregi - Szatmári-síkság. In. A tiszai Alföld (szerk. Marosi S. -Szilárd J.) Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 30-32.

- BORSY Z. (1959): A Bereg- Szatmári -síksági vízrendszer kialakulása. Közlemények a Debreceni KLTE Földr. Int-ből. ACEA Univ. Debrecen. pp. 253-270.
- BORSY Z. – FÉLEGYHÁZI E. (1982): A vízhálózat alakulása az Alföld északkelet részében a pleisztocén végétől napjainkig. Szabolcs -Szatmári Szemle 3. pp. 23-32.
- DONÁSZY E. (1959): A Bereg- Szatmári- síkság halászata. Hidrológiai Közlöny. 1-2 sz. pp. 232-241.
- DÓKA K. (1987): Vízmunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772-1918). Budapest. pp. 21-33.
- FRISNYÁK S. (1985): Történet földrajz (Szatmár-Beregi -síkság, a Rétköz, a Nyírség) és a Zempléni hegység. 18- 19. századi földrajza. Nyíregyháza, p.168.
- FRISNYÁK S. (2001): A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. Földrajzi dimenziók. pp.235- 247. A magyar
- IHRIG D.(szerk) (1993): A magyar vízszabályozás története. VIZDOK, Budapest. pp.281-310.
- KORMÁNY GY. (2005): A beregi- Szatmári -síkság vízrajzi viszonyai. Természettudományi Közlemények 5.Nyíregyházi Főiskola Természettudományi Főiskolai Kar. Nyíregyháza. pp. 260- 290.
- KORMÁNY GY. (2008): A Bereg- Szatmári- síkság természeti, társadalmi— gazdaságierőforrása, fejlesztési lehetőségei. Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet. Nyíregyháza. pp. 8- 46.
- LÁSZLÓFFY W. (1982): A Tisza. Vízi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben. Akadémiai Kiadó. pp.
- MÁRTON B. (1964): A Nyírség ipara. Acta Geographia Debrecenia X/3. Debrecen. pp. 47-65.
- MIKA K. (1991): Magyarország ősföldrajza s a felszíni vizeinek története. AQUA, Budapest. pp. 31- 35, 361-593.
- OROSZ I. (1992). Az Alföld mezőgazdasága és a Tisza szabályozás. In. (szerk. Fehér L.- Kaján I,) Mérlegen a Tisza szabályozása. Kiadja a Magyar Hidrológiai Társaság s az Országos Vízügyi Főigazgatóság. Budapest. pp.25-32.ü
- PUSKÁS T. (szerk.), (1967): Magyarország Felszíni vizei. VITUKI. Budapest. pp. 5-15.
- SCHICH J. (1932): A Tisza - Szamosközi Társulat legújabb munkái. Vízügyi Közlemények. I. pp. 97-114.

Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium (2006): Nagyobb biztonságot a Tisza-vidéken. Vásárhelyi-Terv. Budapest.

REGIONÁLIS KÜLÖNBSÉGEK A BÁNÁTBAN AZ 1828-AS ADÓÖSSZEÍRÁS TÉRINFORMATIKAI ÉS STATISZTIKAI KIÉRTÉKELÉSE ALAPJÁN

DEMETER GÁBOR

REGIONAL DIFFERENCES IN THE BANAT BASED ON THE GIS- AIDED STATISTICAL EVALUATION OF THE CONSCRIPTION FROM 1828

In the recent years two interesting books had been published on the Temeswarer Banat in the 18-19th c. The work of Benjamin Landais uses archival sources of the HHStA, the other book from 2024, by Timothy Olin) also relies on the archival material located in the HHStA, the Hungarian National Archives and the Romanian National Archives. However, neither of them decided to analyze the vast amount of available statistical data on Adatbázisok Online at the Hungarian National Archives. The 1828 conscription of tax-payer peasants has recently been uploaded for the whole country – including the Banat. These sheets allow researchers to carry out investigations not only at settlement level (using settlement level summaries, the so-called Generalia sheets), but at individual level too. These contain information on family members, arable land, meadows, vineyards, animals, state tax paid, etc. Together with information of external features (soil quality, slope steepness, slopes with southern aspect, religion, ethnicity, etc.) this offers possibility for a fine scale quantitative analysis and the measuring of intra- (and inter)regional inequalities. Data from 1828 has been digitized within the frames of GIStA Hungarorum project, which has already contained the unpublished data of the 1786 conscription of the Chancellery for the whole country at settlement level. The structure of the 1786 conscription is very similar to that of the 1828, but the former contains the days spent on compulsory work (corvée) and the so-called naturalia, the gifts in kind given to the landlord. However, it fails to account on land revenues of arable lands, meadows, and vineyards, fails to give account on husbandry and workforce, unlike the tax-conscription in 1828. This article investigates whether there was any difference between the socio-economic characteristics of the ethnic

groups of the Banat using the 1828 conscription, and illustrates the intraregional pattern of development of local peasantry based on a composite indicator containing seven single indicators derived from the 1828 conscription.

A közelmúltban két kitűnő, a Bánát 18. századi történetével foglalkozó idegen nyelvű monográfia látott napvilágot. Timothy Olin azt vizsgálta, hogy a Bánát, mint frontier és mint a Habsburg koloniális törekvések színtere, mennyiben vethető össze más szárazföldi (orosz) és tengeri gyarmattal (*Olin 2024*). Alison Frank és Pieter Jusdson szerint a tengerentúli gyarmatosítási tapasztalat eltér a kontinentálistól, a Habsburg Galícia és Bánát nem vethető össze Indiával vagy Amerikával. Andrea Komlósy szerint viszont igen, és Olin vele ért egyet. Vajon a Bánát a multikulturalizmus színtereként interpretálható inkább az utókor szemszögéből vagy a Kulturträger német nép apoteózisa, mely nézet a második világháborúban komoly károkat okozott a térségben együttélő népek számára? Modernizációs példakép, egyfajta mintatartomány (miközben frontier jellege tagadhatatlan!)? Vagy inkább – frontier jellegéből fakadóan – periféria, ahol a vad helyi lakosság kulturális attitűdjeinek megváltoztatása és a térség megbízható elemekkel való feltöltése-újratelepítése szükséges a nyugati hatékonyság és profitmaximalizálás eszméjének megvalósításához a kameralista államszemlélet idején (Klemens Kaps). A mű a társadalom alsó rétegeit is vizsgálja kulturális antropológiai szempontból, bár a szerző szerint legnagyobb érdeme a műnek, hogy végre angolul is lehet modern szemléletű összefoglalót olvasni a Bánátról, melynek történeti megítélésére nagyon rányomta bélyegét az 1920-1945 közötti periódus sovinizmusa és bosszúállása.

A másik kötet a magyarul is jól tudó Benjamin Landais francia nyelvű, és a – már Franciaországban is ritka – braudeli szellemben fogant holisztikus Bánát monográfiája (*Landais 2023*) az Annales iskola hagyományaihoz híven térképek kartogramok sorozatán mutatja be Temesvár városszerkezetének átalakulását a török után, a plébániahálózat rekonstrukcióját, a bánáti kereskedők származását, kapcsolatrendszerét, egyházi-politikai szerepét stb.

Magyarországon Kókai Sándor önálló kötetben megjelent tanulmányain (*Kókai 2022*) és korábbi monográfiáján (*Kókai 2010*) túl modern történeti földrajzi kutatások alig foglalkoznak a térséggel, Szalkai Gábor és Bottlik Zsolt elérhetőségi tanulmánya (*Szalkai – Bottlik 2014*) érdemel még említést.

A fenti munkák sem használják ki azonban a fennmaradt szeriális forrásokban rejlő komparatív statisztikai lehetőségeket, noha Landais munkája abban is úttörő, hogy a Kammerarchivban megtalálta és feldolgozta a magyarországi 1767-es úrbérrendezés (és 1786-os revideálása) során a Bánátban is végrehajtott úrbéri felvételezés (az 1786-os magyarhoz és az 1828-as összeíráshoz hasonló szerkezetű) íveit (*1. ábra*). Ez ugyanis az MNL

állományában nincs meg az adóösszeírások között, csak a Hofkammer iratai között (Árva vármegye jelentős részével együtt kamarai birtoklású területről van szó, mely 1778-ig nem tartozott a Magyar kormányshatásköre alá). Így korábbi, 18. századi statisztikai elemzéseink a Bánátra vonatkozóan meglehetősen foghíjasak voltak. II. József népszámlálásából csak Temes vármegye adatai érhetők el (digitálisan is), az 1786-os összeírásban pedig a földminőségen kívül csak az úrbéres lakosság társadalmi összetételéről kaphatunk képet a magyarországi levéltári adatok alapján, a szolgáltatásokról, telki állomány méretéről, bevételekről nem. Ellenben az 1828-as, a bánáti telepítéspolitiká legvégén keletkezett és a 18. század végéhez hasonló szerkezetű, országos adóösszeírás már fellelhető az Adatbázisok Online felületén. Ennek használata, amellet hogy (1) a Bánátban korszakzáró kordokumentum (egyébként szerkezetét tekintve országosan is az, lezárása a régi “feudális” jellegű adóösszeírásoknak), (2) sokkal bővebb, mint az 1786-os magyarországi összeírás (a nem bánáti megyéket tekintve is), így (3) lehetővé teszi a magyar megyékkel való összehasonlítást 1828-ban, amit az 1770 körüli, Landais által használt bánáti és általunk korábban használt 1786-os magyar összeírás esetében nem lehet megtenni, (4) ugyanakkor az 1828-as bánáti és 1770-es évekbeli bánáti adatok viszont összevethetők.

Ebben a tanulmányban az 1828-as összeírás településsoros összesítéseinek (Generalia)¹ vizsgálatával két dologra fókuszálunk: az egyik az Olin által is emlegetett kulturális differenciák relativitásának vizsgálata: valóban mérhető-e statisztikailag a különbség a német, vlach és rác úrbéres lakosság között? Ehhez kiegészítésként Vályi András, a Lexicon locorum és Landais településszintű nyelvi adatait használtuk fel.

A másik cél az intraregionális egyenlőtlenségek mintázatának vizsgálata, kiegészítve a földminőség alapján történt differenciáltság vizsgálatával (*a 18. század végi földminőséget lásd: 2. ábra*). Nem foglalkoztunk ebben a tanulmányban Landais szeriális adatainak elemzésével és az 1828-as adatsorok interregionális elemzésével (tehát a fent említett 3. és 4. ponttal).

Az 1828-as összeírás a 18. századi összeírásokhoz képest több szempontból is bővebb (*1. táblázat*). Egyrészt kifejezetten igyekszik forintosítani a terméseredményeket szemben az 1780-as évekkel, amikor a földnagyság és földminőség felmérése számított prioritásnak (ez lévén az adóalap), nem pedig a hozam, s főleg nem annak értéke (forintosítva legfeljebb az adó szerepelt, a termés hozamot is a vetett mag mennyiségéhez képest adták meg, ami a területalapú hozamszámítást nehezékké tette). Másrészt az 1828-as összeírás az állatállomány nagyságára is utal, ami sem az 1720-as, sem az 1767-es, sem az 1786-os összeírásban nincs meg, de a későbbi országos népszámlálások sem

¹ <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/az-1828-evi-orszagosszeiras>

tartalmaznak részletes, faj szerinti és településsoros adatsorokat az állatállományra vonatkozóan 1910-ig. (Kivételt az 1750-es erdélyi összeírás jelent).

(The following page contains handwritten notes and tables, mostly illegible due to extreme blurriness. The text appears to be a continuation of a report or ledger.)

1. ábra. Bánáti összeírás a 18. század végéről (Kammerarchiv, Bécs)

1. táblázat. A 18. és 19. századi összeírások, valamint a népszámlálások tartalmának összevetése (1720-1910)

1720	1785	1786	1828	1865/1880/1910
coloni	parasztok (nem azonos az 1720-as és 1786-os kategóriával)	coloni	coloni	nagybirtokosok
inquilini (házas zsellér)	zsellérek (nem azonos az 1720-as és 1786-os kategóriával)	inquilini (házas zsellér)	inquilini (házas zsellér)	kisbirtokosok
taxás szabad menetelűek	nemesek (mind)	subinquilini (háztalan zsellér)	subinquilini (háztalan zsellér)	napszámra kényszerülő kisbirtokosok
nemesek (csak kuriális)	polgárok (binnen vidéki kézművesek is)		fratres (testvérek)	napszámosságok
	'gyerekek'		filii, filiae (gyerkek)	
	nők		ancillae, servi (szolgák)	
			opifices, mercatores (kézművesek kereskedők)	
szántóterület (úrbéri)	nincs gazdasági adat	szántóterület (úrbéri)	szántóterület (úrbéri)	szántóterület (teljes)
rétterület (úrbéri)		rétterület (úrbéri)	rétterület (úrbéri)	rétterület (teljes)
szőlő (úrbéri)		szőlő (úrbéri)	szőlő (úrbéri)	szőlő (teljes)
		beltelek mérete	kert mérete	kert mérete (teljes)
			igásállatok	jövedelem a legelőkről (állat proxy)
maghozam – termékenység, nyomások száma		talajminőség	kisállatok	egészség, alfabetizáció, lakhatás, ipar, elérhetőség
		állami adó	állami adó	állami adó, helyi adó, helyi vagyon, pótagó,
		robot	szántójövedelem	szántójövedelem
		földesúri ajándékok természetben	rétjövedelem	rétjövedelem
			szőlő jövedelme	szőlő jövedelme
			gyümölcsös és kert jövedelme	gyümölcsös és kert jövedelme
nem teljes lakosság		nem teljes lakosság	nem teljes lakosság	jövedelem az erdőből

Igaz viszont, hogy – bár jóval több személyt írtak össze (rögzítették a munkaerőt jelentő testvéreket és szolgálkat, valamint a gyerekeket – utóbbi két csoportban a nőket is), mint a korábbi adóösszeírásokban, az 1828-as összeírás sem szolgáltat adatot a teljes lakosságra, közösségi földekre (legelő, erdő), a földesúri allodiális birtokokra és az iparra sem (noha legalább az iparosok és kereskedők száma elérhető). Az viszont a kevés összevethető 1786-os és 1828-as indikátor alapján is világos, hogy 1828-ig jelentősen átrendeződött a magas szelléraránnyal rendelkező területek mintázata, mely a Bánát középső sávjából annak nyugati felére helyeződött át, tehát a társadalmi dinamika jelentős volt a török háború (1789-1791) után is.

2. táblázat. Az 1828-as összeírás indikátorainak megyénkénti átlagértékei²

	Szántó bevétele (ft) egy háztartásra	Szántó bevétele (ft) terület-egységre (pm)	Vetett szántó (pm) egy háztartásra	Bevétel a rétből (ft) egy háztartásra	Rét bevétele terület-egységre (ft)	Rét egy háztartásra (pm)
Bánát átlaga (582 település alapján)	17,75	1,88	9,45	3,18	0,91	3,48
Krassó	5,40	1,09	4,94	1,53	0,80	1,92
Temes	19,04	1,71	11,16	3,05	0,50	6,05
Torontál	27,91	2,36	11,81	4,87	2,25	2,17

	Úrbéres szőlők bevétele (ft) egy háztartásra	Úrbéres szőlők bevétele (ft) / területegységre (pm)	Szőlőterület (pm) / háztartás	Tehenek, ökrök lovak egy háztartásra	Tehenek, lovak, ökrök száma területegységre (pm)	Juhok sertések és kecskék egy háztartásra
Bánát átlaga	4,27	8,64	0,49	3,77	0,12	6,80
Krassó	1,21	8,13	0,15	2,54	0,18	7,00
Temes	6,59	9,15	0,72	3,60	0,10	6,01
Torontál	4,62	8,06	0,57	5,11	0,12	7,48

Ha a **megyék szerinti különbségeket** nézzük a Bánátban (a katonai határörvidékre 1828-ban sincs adat), akkor a következő megállapítások tehetők

² ft, Rft = Rajnai forint;

pm = pozsonyi mérő (2 pm= 1 magyar hold, 1 pm = kb. 45 kg vetőmag. Lásd: Bogdán 1991).

az indikátorok átlagértékei alapján, 582 bánáti település aggregált adatai alapján (2. táblázat). (Az átlag feletti és alatti értékek szürke háttérrel külön kiemelve, a csoporton belüli szórást és relatív szórást nem vizsgáljuk jelen tanulmányban).

A területegységről származó jövedelem értéke a legnagyobb Torontál megyében volt 1828-ban, miként a vetett terület egy háztartásra jutó nagysága is, a sok, kis birtoktesttel rendelkező zsellér (inquilini) ellenére. Így nem meglepő, hogy Torontálban volt a legmagasabb az egy háztartásra eső szántóföldi bevétel, míg a hegyvidéki Krassó-Szörényben volt ez a legkisebb. Hasonló a helyzet a rétek esetében, kivéve, hogy az egy háztartásra jutó rétméret Temesben volt a legnagyobb, nem Torontálban (a Béga és a Temes szabályozás előtti nagy kiterjedésű mocsarai miatt). Krassó-Szörény hegyeit tehát nem legeltetésre használták ekkor (legalábbis nem a jobbágyságok), hanem az erdőgazdálkodás és bányászat dominálta (ezeket az úrbéri tabellák nem tartalmazzák)

A szőlőből származó bevétel a legmagasabb Temesben volt, a legalacsonyabb pedig Krassóban az egy háztartásra jutó bevétel forintban kifejezett értékét (lucrum) tekintve, és, noha a területegységre jutó hozam nem volt rossz a hegyes Krassóban, de mivel itt kicsi volt az egy háztartásra jutó szőlőterület, ezért a háztartásonkénti összérték sem volt magas.

Az állatok esetében az ökrök, tehenek és lovak (együttesen számolva, de az összeírás külön is megadja őket) Torontálban jóval gyakoribbak voltak, elegendő igaerőt szolgáltatva a nagyobb úrbéri telkek megműveléséhez, míg Krassóban az igavonó állatok egy háztartásra jutó sűrűsége is kisebb volt, ellenben a kisebb úrbéres birtokméretek mellett ez mégis nagyobb egységnyi úrbéri művelt területre jutó sűrűséget eredményezett.

Ezek után nem meglepő, hogy az 1786-ban legjobb **minősítést kapott földeken** volt a legmagasabb az egy háztartásra és területegységre (pozsonyi mérő) jutó, forintban számolt bevétel is (4. táblázat). Mivel az igaerő is nagyobb volt a jobb minőségű földeken egy háztartásra (domus) vetítve, ez az eredeti földrajzi adottságok okozta különbségeket tovább fokozta.

Az úrbéres szőlők kiterjedése a legjobb földeken volt a legnagyobb, de a területegységről származó bevétel mindhárom földosztályban hasonló volt, tehát főként az itteni nagyobb átlagos telekméret volt az oka, hogy 1. osztályú földeken magasabb volt az egy háztartásra jutó szőlőből származó bevétel.

3. táblázat. Az 1828-as összeírás gazdasági indikátorainak átlagértékei népcsoportonkénti összesítésben

Domináns nyelv	Szántó bevétele (ft) egy háztartásra	Szántó bevétele (ft) terület-egységre (pm)	Vetett szántó (pm) egy háztartásra	Bevétel a rétből (ft) egy háztartásra	Rét bevétele terület-egységre (ft)	Rét egy háztartásra (pm)
n.a. (61)	14,60	1,61	9,12	2,42	0,59	4,09
Vegyes-román (12)	21,30	2,52	10,07	4,41	0,83	5,30
Magyar (6)	10,12	2,11	4,78	2,38	1,63	1,46
Magyar-szerb (7)	36,90	3,10	11,79	5,05	2,35	2,15
Német (32)	51,00	2,66	19,15	7,58	1,44	5,26
Román (236)	9,80	1,32	7,43	2,21	0,63	3,51
Román-szerb (27)	25,50	2,00	10,39	2,83	0,54	5,20
Szerb (40)	26,50	2,17	12,22	4,07	1,63	2,49
Összesen	17,50	1,83	9,52	3,15	0,90	3,49
Vegyések (74)	15,80	1,57	10,39	3,23	0,89	3,64

Domináns nyelv	Úrbéres szőlők bevétele (ft) egy háztartásra	Úrbéres szőlők bevétele (ft) / területegységre (pm)	Szőlőterület (pm) / háztartás	Tehenek, ökrök lovak száma egy háztartásra	Tehenek, lovak, ökrök száma területegységre (pm) vetítve	Juhok sertések és kecskék egy háztartásra
n.a. (61)	2,54	8,10	0,36	4,44	0,17	6,64
Vegyes-román (12)	1,25	6,60	0,47	3,62	0,09	8,34
Magyar (6)	4,14	11,26	0,36	4,30	0,25	2,27
Magyar-szerb (7)	5,32	5,50	0,95	4,76	0,10	9,12
Német (32)	4,95	7,33	0,67	5,83	0,08	2,81
Román (236)	2,46	7,40	0,33	3,02	0,14	7,51
Román-szerb (27)	2,26	5,18	0,43	3,67	0,08	6,96
Szerb (40)	5,66	7,39	0,76	5,05	0,13	11,19
Összesen	4,32	8,60	0,50	3,72	0,12	6,95
Vegyések (74)	3,88	8,30	0,47	3,58	0,12	6,72

Ha pedig a településeken **domináns nyelv** alapján vizsgáljuk a különbségeket, akkor a következő differenciákat látjuk (3. táblázat). A legalacsonyabb szántóföldi bevétel/háztartás érték a magyar és román nyelvű településekre volt jellemző a Bánátban a 19. század kezdetén. Ennek oka a kis birtokméret és a területegységre eső jövedelem alacsony vagy átlagos értéke. Ezzel ellentétben a német többségű falvakban a jobbágyi birtokméret nagysága és a területegységre eső bevétel is nagyobb volt, így az egy háztartásra jutó jövedelemértékek is magasak voltak.

A román falvakban a réteken is alacsony volt terméshozam, miként az 1778 után szaporodó magyar falvakban is. Az utóbbi esetben a területegységre jutó bevétel magas volt, az összességében mégis alacsony háztartásonkénti értékeket a háztartásonkénti kis rétméret okozta. A német falvak esete rávilágít, hogy a magas bevétel/háztartás értékek a nagyobb rétméretnek köszönhetők, nem pedig a területegységre jutó rétből származó hozamnak.

4. táblázat. Az 1828-as összeírás gazdasági indikátorainak átlagértékei földminőség (1786) szerint (a legjobb az 1. osztályú szántóföld)

Földminőség, 1786	Szántó bevétele (ft) egy háztartásra	Szántó bevétele (ft) terület- egységre (pm)	Vetett szántó (pm) egy háztartásra	Bevétel a rétből (ft) egy háztartásra	Rét bevétele terület- egységre (ft)	Rét egy háztartásra (pm)
n.a. (70)	20,71	2,36	8,78	2,89	1,27	2,28
1. (124)	24,33	1,97	12,37	4,12	0,97	4,25
2. (178)	11,09	1,35	8,21	2,43	0,66	3,70
3. (156)	15,89	2,00	7,94	3,07	1,08	2,83

Földminőség, 1786	Úrbéres szőlők bevétele (ft) egy háztartásra	Úrbéres szőlők bevétele (ft) / területegységre (pm)	Szőlőterület (pm) / háztartás	Tehenek, ökrök lovak egy száma háztartásra	Tehenek, lovak, ökrök száma területegységre (pm)	Juhok sertések és kecskék egy háztartásra
n.a. (70)	4,19	8,20	0,51	5,18	0,18	6,46
1. (124)	6,93	9,96	0,70	4,12	0,10	7,76
2. (178)	3,99	7,40	0,54	3,04	0,14	6,76
3. (156)	1,15	7,36	0,16	3,29	0,12	6,37

A szerb falvakban volt a legmagasabb a szőlőből származó, egy háztartásra jutó jövedelem, azonban a területegységről származó jövedelem értéke nem volt magas. Tehát a kedvező helyzet itt is az extenzív szőlőskerteknek köszönhető. Ellentétes helyzet, kis szőlőparcellák, de magas jövedelem/terület érték jellemezte a magyar falvakat.

Az igaerő nagysága a szerb és német településeken volt a legnagyobb az egy háztartásra jutó értéket tekintve, noha a területegységre jutó állatsűrűség a hat magyar faluban volt a legmagasabb – de itt kicsik voltak a domushoz tartozó telkek.

Újfent a rácként említett településeken volt a legmagasabb a sertések, kecskék és juhok száma, mely még a román háztartások értékét is meghaladta. A német és magyar településeken ezek az állatok alárendelt szerepet játszottak.

Ami az úrbéres **társadalom rétegződését** illeti (5-6. táblázat, 9. ábra), az adózók száma egy háztartásra vetítve Torontálban volt a legmagasabb és Krassóban a legkisebb. A két megye közti különbségek eliminálódnak, ha a háztartás, mint indikátor helyett az adófizetőkkel számolunk fajlagos mutatókat. A féltelkesnél nagyobb birtokkal rendelkező parasztok aránya Krassóban volt a legmagasabb (noha a vetett szántó/háztartás értéke itt volt a legalacsonyabb, tehát vagy a telek, mint üzemegység mérete volt kisebb, vagy a vetett terület telken belüli aránya volt kicsi), Torontálban a legkisebb. Ide helyeződött át a zsellérek súlypontja 1828-ra, itt volt a legnagyobb az inquilini és subinquilini csoportok nagysága a háztartáson belül, míg a testvérekkel való együttélés a (román) Krassóban volt a legritkább (a szerbek között a nagycsalád, zadruga esetleges jelenléte miatt szintén magas ez az érték).

A birtokméret/háztartás Torontálban mért magas értéke alapján nem meglepő, hogy itt magas volt a szolgák, mint extra munkaerő aránya, miként egyébként az eltartott gyerekeké is. A kézművesek és kereskedők szerepe a legalárendeltebb Krassó-Szőrényben volt.

A jobb minőségű földeken a földnélküli úrbéresek (zsellérek) aránya szignifikánsan magasabb volt, miként a testvérek és gyerekek jelenléte is, mint a másod- és harmadosztályú földeken.

Ez két különböző típusú mezőgazdaságra utal – az egyikben a jó talajon lévő nagy parcellák, míg keleten a rossz talajon lévő kis parcellák súlyosbították a termelésbeli különbségeket. A nagy és jobb földek több munkaerőt igényeltek és több adófizetőt biztosítottak. A jobb talajú falvakban több kézműves volt, de a talajminőség nem tükröződik a kereskedők számában.

Annak valószínűsége, hogy testvérrel közösen művelik ugyanazt a birtokot, a szerbeknél és románoknál volt a legmagasabb, a magyaroknál a legalacsonyabb, ami két teljesen eltérő társadalmi és gazdasági szervezetre (és kultúrára) utal. Ezért az egy háztartásban élő gyermekek és adófizetők száma és aránya is a szerbeknél volt a legmagasabb.

5. táblázat. Társadalmi tagozódás különbségei megyénként és földminőség szerint az 1828-as összeírás alapján

	Jobb- bágy / ház- tartás	Ház- assz- sellér / ház- tar- tás	Ház- at- lan zsellér / ház- tar- tás	Test- vér / ház- tar- tás	Gyer- ek (lány is) / ház- tar- tás	Szol- gá- ló (nő is) / ház- tar- tás	Kéz- mü- ves / ház- tar- tás	Keres- kedő és honorá- ciorok	Össze- írt (fő) egy ház- tar- tás- ra	Tel- kes job- bágyok aránya %
Bánát 582 telepü- lés	0,67	0,30	0,11	0,10	0,58	0,07	0,05	0,01	2,93	0,23
Krassó	0,82	0,18	0,03	0,06	0,52	0,03	0,02	0,00	2,70	0,30
Temes	0,72	0,24	0,10	0,13	0,48	0,07	0,06	0,01	2,85	0,25
Torontál	0,46	0,47	0,21	0,11	0,76	0,11	0,07	0,01	3,23	0,14

Talaj- minősé- g, 1786	Job- bágy / ház- tar- tás	Ház- assz- sellér / ház- tar- tás	Ház- at- lan zsellér / ház- tar- tás	Test- vér / ház- tar- tás	Gyer- ek (lány is) / ház- tar- tás	Szol- gá- ló (nő is) / ház- tar- tás	Kéz- mü- ves / ház- tar- tás	Keres- kedők és hono- ráciorok	Össze- írt (fő) egy ház- tar- tás- ra	Tel- kes job- bágyok aránya %
n.a. (70)	0,48	0,46	0,19	0,12	0,51	0,12	0,07	0,01	2,98	0,16
1. (124)	0,61	0,34	0,14	0,14	0,72	0,09	0,08	0,02	3,11	0,20
2. (178)	0,76	0,22	0,05	0,08	0,54	0,04	0,03	0,00	2,80	0,27
3. (156)	0,75	0,24	0,09	0,07	0,51	0,06	0,03	0,00	2,82	0,27

6. táblázat. Társadalmi tagozódás különbségei népcsoportonként az 1828-as összeírás alapján

Nyelvek alapján	Jobbágy / ház- tartás	Ház- assz- sellér / ház- tar- tás	Ház- atlan zsellér / ház- tar- tás	Testvér / ház- tar- tás	Gyer- ek / ház- tar- tás (nő is)	Szol- gá- ló / ház- tar- tás (nő is)	Kézmű- ves / ház- tar- tás	Kereskedők és honoráciorok	Össze- írt (fő) egy ház- tar- tás- ra	Tel- kes jobbágyok aránya %
n.a. (61)	0,63	0,32	0,16	0,08	0,53	0,09	0,04	0,00	2,94	0,21
Magyar (6)	0,35	0,58	0,28	0,02	0,57	0,09	0,06	0,01	2,76	0,13
Német (32)	0,72	0,16	0,32	0,05	0,51	0,28	0,12	0,02	3,16	0,23
Román (236)	0,76	0,23	0,04	0,09	0,58	0,02	0,02	0,00	2,82	0,27
Román- szerb (27)	0,64	0,33	0,08	0,19	0,48	0,04	0,03	0,00	2,89	0,22
Szerb (40)	0,59	0,38	0,11	0,15	0,87	0,06	0,04	0,01	3,22	0,18
Összes	0,68	0,29	0,11	0,10	0,59	0,07	0,05	0,01	2,92	0,23
Vegyes (74)	0,66	0,29	0,13	0,11	0,59	0,08	0,07	0,02	2,96	0,22

A földnélküli bérlők aránya a magyar falvakban volt a legmagasabb, míg a románok és a németek körében a telkes jobbágyság aránya volt kiemelkedő.

A románoknál rendkívül alacsony volt a házatlan zsellérek (subinquilini) és a cselédek gyakorisága, társadalmuk nagy részét telkes parasztok alkották (de láttuk, hogy az egy háztartásra eső szántó-, rét- és szőlőjövedelem így is kicsi volt, az állattartás bevétele pedig ismeretlen, csak az állomány nagyságát jegyezték fel, mely átlagosnak volt mondható esetükben), míg a magyaroknál a telkes jobbágyság volt a legritkábbak az összes etnikai csoportot tekintve.

Az etnikailag vegyes települések halmazának társadalmi jellegzetességei a regionális átlaghoz voltak hasonlóak. A nem mezőgazdaságból élő adófizetők a németek között voltak a leggyakoribbak, őket követték a magyarok, a legkevésbé pedig a román településekre volt jellemző az ipar és kereskedelem jelenléte.

A nyilvánvaló regionális és etnikai különbségek arra ösztönöztek bennünket, hogy ezeket a különbségeket külön kartogramokon ábrázoljuk GIS segítségével, és ezek tapasztalatai alapján, egy kompozit változó előállításával általános képet adjunk az (intra)regionális egyenlőtlenségekről.

A szántóföldből származó jövedelem egy háztartásra jutó értéke figyelemre méltó területi differenciálódást mutatott. Nyugaton az egy háztartásra jutó jövedelmek magasabbak voltak, ezt sem a területegységre jutó jövedelem, sem az egy háztartásra jutó földterület nagysága nem tudta mindezt ellensúlyozni a keleti területeken (3-4-5. *ábra*), a föld minőségéről nem is beszélve (2. *ábra*).

A mezőgazdaság más ágai kompenzálhatták vajon ezt az egyenlőtlenséget? Az alábbiakban bemutatunk néhány térképet a települési szintű regionális különbségekről a bortermelés, a rétekből származó jövedelem, a vonóerő és az állatállomány megoszlása tekintetében (ami épp komplementere a kecske-, sertés- és juhtartás regionális mintázatának) (6-7-8. *ábra*). Ezek mintázata nem utal arra, hogy lényegesen eltérő mintázatot mutattak volna a különféle agrárjövedelmek.

További lehetőség a paraszti földhasználatban mutatkozó különbségek bemutatására, ha a számos indikátort egy összesített mutatóba aggregáljuk. Ez a kompozit indikátor a következő mutatók normalizált (0 és 1 közé átsorolt) értékeit tartalmazza.

- szántóföldből származó jövedelem/háztartás
- a szőlőből származó jövedelem/háztartás
- rétekből származó jövedelem/háztartás
- gyümölcsösökből származó jövedelem/háztartás
- nagyobb haszonállatok / háztartás
- kecske, juh és sertés / háztartás
- háztartásméret.

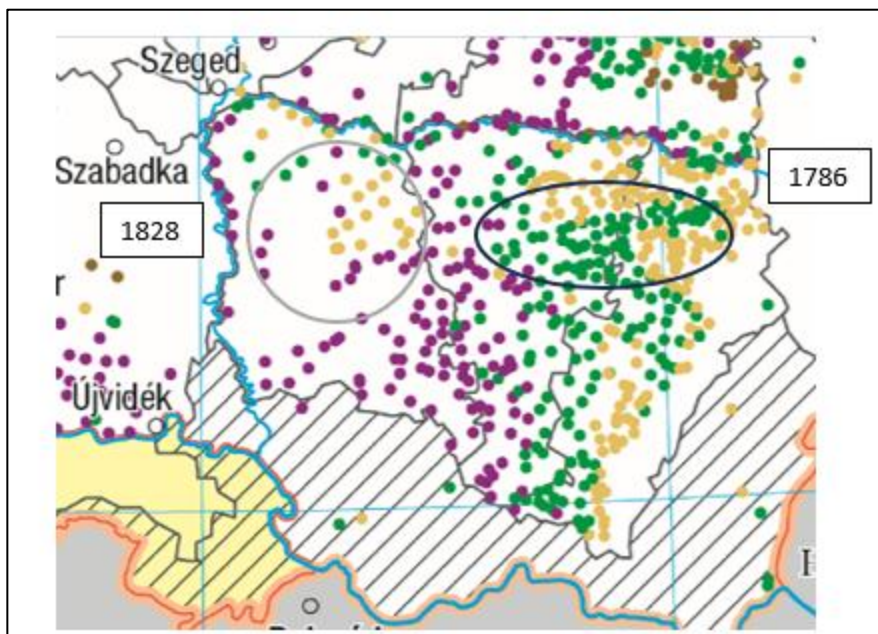
Mindezeket egy összetett mutatóban összesítettük, úgy, hogy a hat normalizált indikátor összeadott értékét osztottuk a háztartás nagyságával (tkp. az adózók számával). A kép (10. ábra) figyelemre méltó területi differenciáltságot mutat, amely részben egybeesik a közigazgatási felosztással és a földminőséggel is, kelet felé romló tendenciát mutatva.

IRODALOM

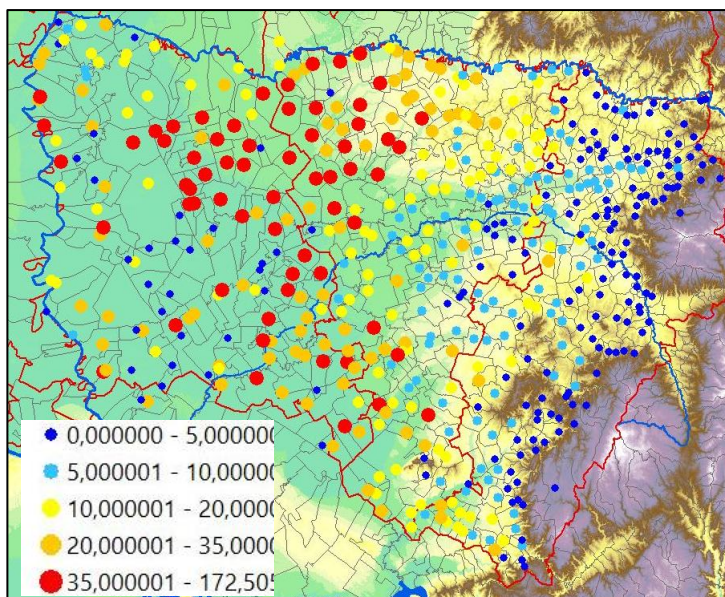
- BOGDÁN I. (1991): Magyarország ür-, térfogat-, súly és darabmértékek 1874-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza, 1718–1918. A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza.
- KÓKAI S. (2022): Bánság: természet, társadalom, gazdaság (1718–2011). Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Nyíregyháza – Kiszombor.
- LANDAIS, B. (2023): Nations, privilèges et ethnicité: Le Banat Habsbourgeois; Un laboratoire politique aux confins de l'Europe éclairée. Strasbourg, 2023.
- OLIN, T. (2024): The Banat of Temesvar. Borderland Colonization in the Habsburg Monarchy. Stanford Univ. Press.
- SZALKAI G. – BOTTLIK ZS. (2014): The Aftermath of Border Changes – Accessibility Study in the Former Banat of Temes (1910 – 2014). Cross-Border Review: Yearboo

MNL OL (Adatbázisok Online): Az 1828-as országos összeírás

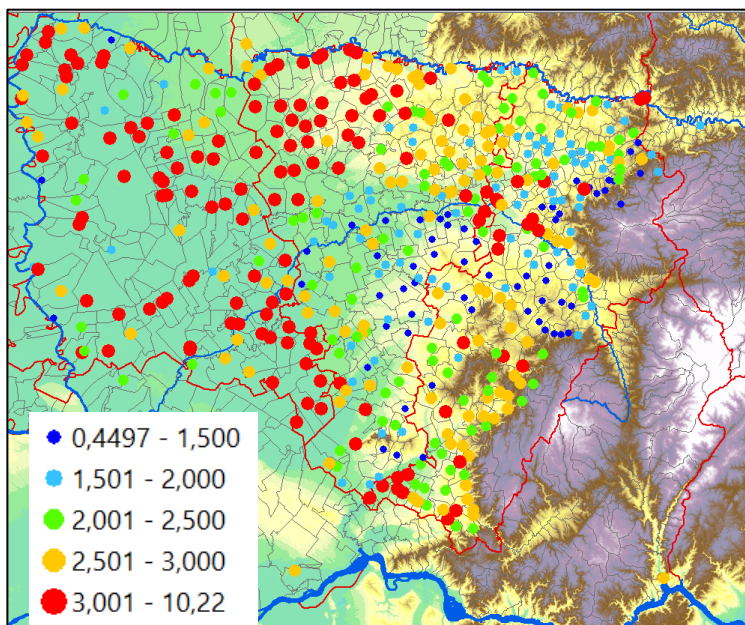
TÉRKÉPEK

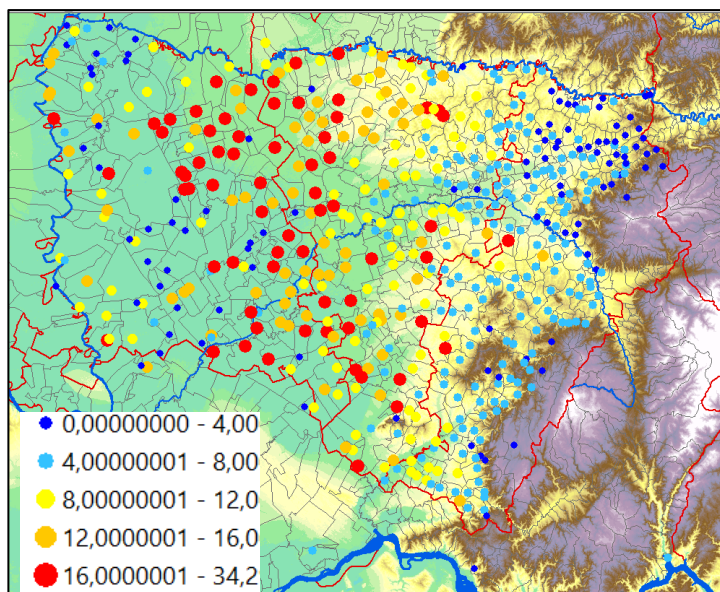
2. ábra. Földminőség 1786-ban (%), sötétszürke a legjobb, 1. oszt. föld), jelezve a társadalmi változás, a zsellérség elterjedésének fő körzetei 1786-ban és 1828-ban

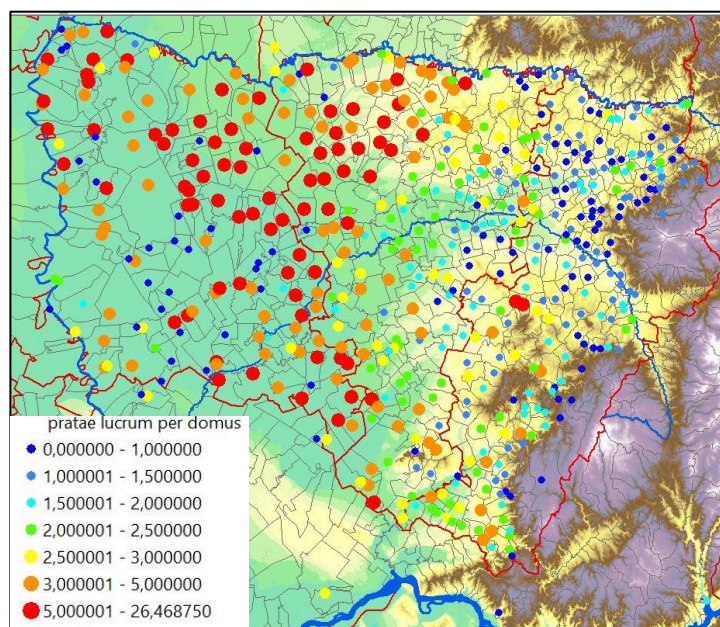
3. ábra. A szántóföldekből származó, egy úrbéres háztartásra jutó jövedelem 1828-as differenciáltsága (Rft)

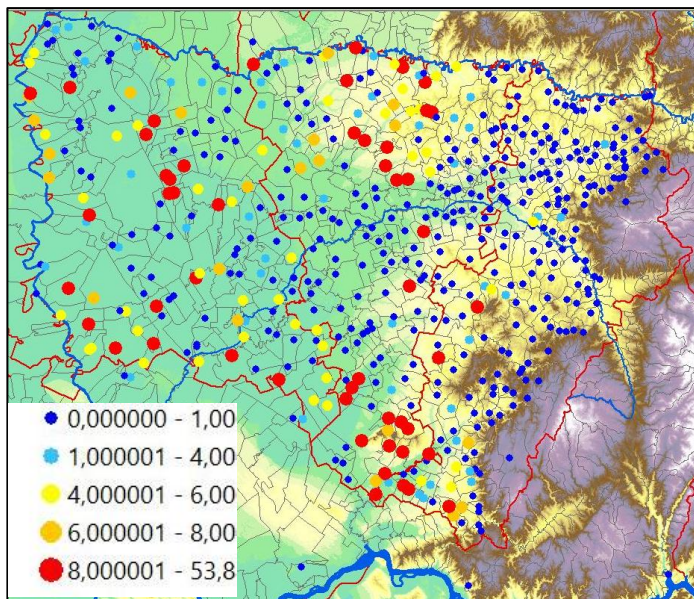
4. ábra. A területegységre jutó szántóföldi termelés (mindkettő pm, azaz pozsonyi mérő) 1828-ban

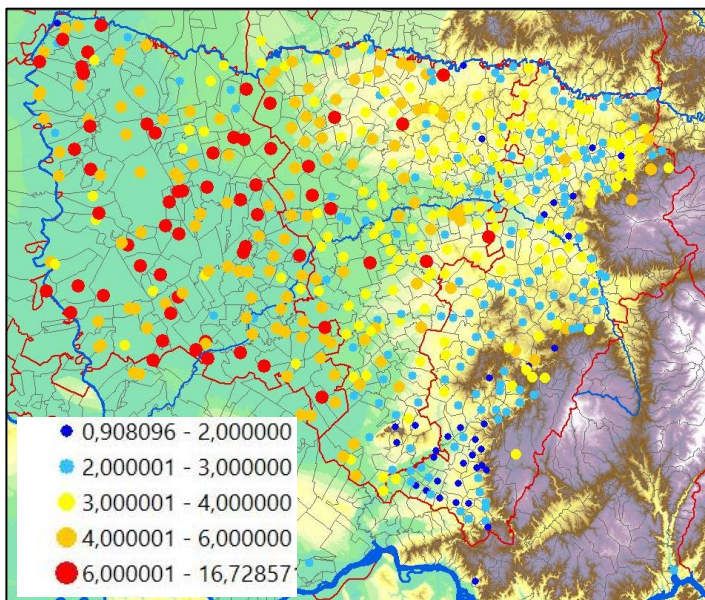
5. A vetett szántóterület egy háztartásra jutó értékének differenciái (pm) 1828-ban

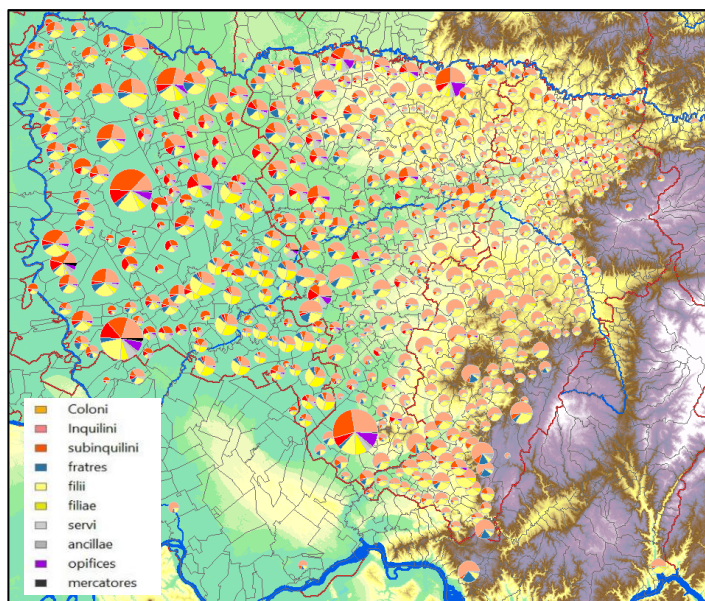
6. Rétekből származó (nem állati!) jövedelem (Rft) egy háztartásra jutó értékének mintázata 1828-ban

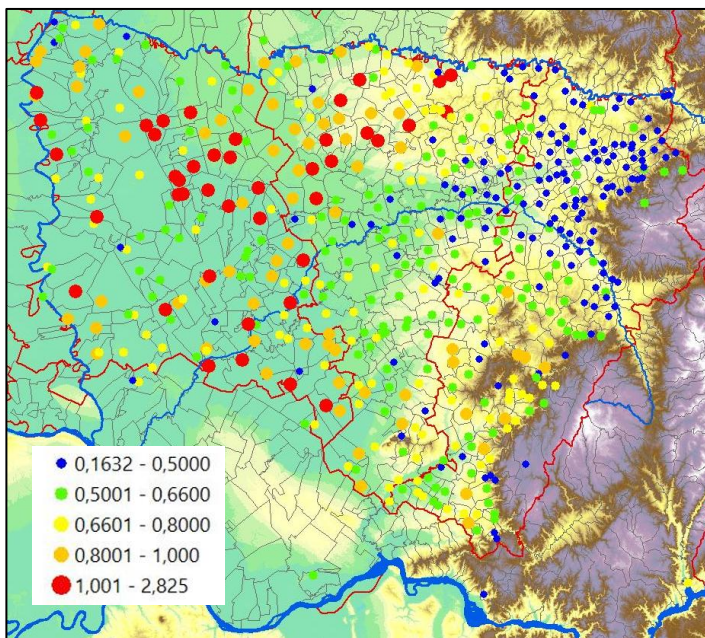
7. Szőlőből származó jövedelem (Rft) egy háztartásra jutó értékének mintázata 1828-ban

8. Egy háztartásra jutó igásállatok (ökör, tehén, ló) számának területi mintázata

9. ábra Az úrbéres társadalom rétegződése 1828-ban a Bánátban

10. ábra A Bánát területi különbségei a fenti hat indikátorból előállított kompozit indikátor alapján 1828-ban

KISTÁJ, JÁRÁS, KISTÉRSÉG - EGY ETNOGRÁFUS SZEMÉVEL

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

LANDSCAPE REGIONS, DISTRICTS, AND MICROREGIONS FROM AN ETHNOGRAPHER'S PERSPECTIVE

Hungarian ethnography approaches the concept of “landscape region” or “small region” (*kistáj*) from the perspective of individuals – specifically, the people who live in and experience the landscape. A landscape region is defined by the area a person can see, move through, and know well – essentially, their familiar homeland. It typically corresponds to the size of a *járás*, a type of Hungarian administrative district, or may be slightly smaller. In geographical studies, the term microregion (or subregion) is more commonly used. Depending on context, related expressions such as natural landscape, historical landscape, ethnographic landscape, or cultural landscape are also frequently used. The *járás* (district) first emerged in the 13th–14th centuries as a subdivision of the noble county (*vármegye*) system in medieval Hungary. At that time, the Hungarian term *járás* and its Latin equivalent *districtus*, along with *megye* (county) and its Latin counterpart *comitatus*, became established as names for territorial administrative units. A typical county was divided into four districts (see Map 1). The district councils were abolished in 1971, and the *járás* itself ceased to function as an administrative unit in 1984. The concept of the *kistérség* (microregion, subregion) was introduced between 1972 and 1984. By 1994, microregional associations were already in existence. In 1998, there were 188 registered microregional partnerships, and by 1999 this number had risen to 205. The term “statistical microregion” was also introduced. A 2003 government decree officially set the number of microregions in Hungary at 168 (see Map 2). In 2011, it was decided that the *járás* (district) would once again serve as the basic territorial unit of public administration. Since then, this older and proven system has been in effect throughout the country.

1. Köznyelvi *táj* szavunk ősi örökség az ugor vagy talán a finnugor korból, s a térben és időben történő tájékozódásnak, a koordináták hozzátvetőleges

kijelölésének a kelléke. Köznyelvi jelentése: 'viszonylag egységes jellegű terület', 'névvel jelölt térbeni egység', 'valaminek a közelében vagy a környékén található terület'. (*TESz III. 822.*) Sokfeleképpen definiálták az idők során, s talán a legtöbbet vitatott fogalma a magyar földrajztudománynak. A földrajzszakutatók egyik része objektív, másik része szubjektív térkategóriának tekinti. Cholnoky Jenő, Prinz Gyula, Teleki Pál és tanítványaik széles köre a tájföldrajzot a természeti földrajz és az ún. "emberföldrajz" jelenségeit ötvöző, leíró, rendszerező országismeretként fogták fel. Az utóbbi évtizedek természeti földrajzi kutatása már-már matematikai alapozású tájtipusokat állapított meg (a mai országterületen mintegy 40 félé), s az összegző kataszterben 6 természetföldrajzi alapozottságú nagytájat, 33 középtájat és 230 kistájat különített el. (*Marosi Sándor – Somogyi Sándor 1990, Marosi Sándor 2002. 6, 8.*)

Az újabb földrajzi irodalom a tájak hierarchizált rendszerében gondolkodva gyakran él a mikrorégió, mezorégió, makrorégió kifejezéssel is. A táj a hazai földrajztudományban nem csupán rendszerező, szintetizáló fogalomként él, hanem jelzős szerkezetekben is, a részdíszciplinák szükségleteihez igazodva (pl. természeti-, természetes-, mesterséges-, mű-, gazdasági-, politikai-, kulturális-, történeti táj). Kedvelt kifejezése a kultúrtáj, de használja az etnikai táj, néprajzi táj fogalmát is. (*Összefoglalóan: Enyedi György – Horváth Gyula 2002. 22-24.*)

A néprajztudományban Viski Károly végezte el az első átfogó rendszerezés, fogalmi tisztázás műveleteit, de nem a tájakra, hanem a bennük élő népességre, az ún. etnikai csoportokra és hagyományos műveltségükre összpontosította figyelmét. Nagy érdeme, hogy a történeti, a földrajzi és a néprajzi kategóriák mellett a közigazgatási, egyházigazgatási egységekre is tekintettel volt. (*Viski Károly 1938.*) Erdélyi születésű, neveltetésű tudósként nem a táj, hanem a vidék szót szerepeltette fent említett művében, s más munkáiban is. A táj és a táji csoport terminus Györffy István majd Tálasi István szóhasználatát követve gyökeresedett meg a néprajzi kutatásban, mint az etnikai csoport és a néprajzi csoport szinonímája. (*Tálasi István 1980. 227.*) Magam is ezt használtam legszívesebben az 1960-as évek közepe óta. A barkókról szóló cikk címét a szerkesztő Gunda Béla adta, mit sem törődve a szövegen végighúzódozó szóhasználattal. (*Paládi-Kovács Attila 1968. 175. skk.*) A "táji csoport" meghatározását – az etnikai vagy néprajzi-, valamint az etnokulturális csoport definíciójával egyetemben – Kósa László adta meg: "A táji csoportok olyan csoportok, amelyek alapját vagy keretét kisebb-nagyobb táj vagy vidék alkotja." (*Kósa László 1975. 45.*) Visszatért ehhez a kérdéskörhöz egyik későbbi munkájában is: (néprajzi) "tájon olyan területegységet értek, amelyet huzamosabb ideig állandó kulturális, társadalmi, gazdasági és ökológiai tulajdonságok jellemeznek és ez által elválik környezetétől." (*Kósa László 1998. 30.*) Ez a "néprajzi táj"-meghatározás szoros kapcsolatot tételez az idővel, a

történelemmel, a “történeti táj” fogalmi megközelítésével. Utóbb említett munkájában Kósa László nyomatékka szól a nagytáj mibenlétéről is. Felfogása szerint az Alföld, a Dunántúl, a Felföld és Erdély tartozik ebbe a kategóriába. Tegyük mindjárt hozzá, hogy a nagytáj fogalmának a földrajztudományban és a néprajzban más értelmezéseivel is találkozhatunk. Az egyik újabb földrajzi kézikönyv a mai országterületen öt nagytájat különít el: 1. Kisalföld, 2. Dunántúl, 3. Budapest és vidéke, 4. Észak-Magyarország, 5. Alföld. (*Enyedi György – Horváth Gyula 2002. 22.o. 1. ábra, 23. o. 2. ábra.*) Etnográfus kollégáink műveiben sincs nyoma a közmegegyezésnek. Sajátos értelmezését adta a nagytáj fogalmának Andrásfalvy Bertalan (1978. 240): “Akkora terület, melyen belül létrejön a szakosodott falvak egymást kiegészítő, önálló egysége.” Felfogása szerint a nagytáj általában véve egy-egy nagyobb megyényi terület. Számos kutató a Duna-Tisza közét, régi népnyelvi megnevezéssel élve a Kétvízközét említi e kategóriába sorolva (*Bárh János 1995. 7.*), mások a Tiszántúlt, olykor a Bánságot, sőt a mai Kárpátalját is nagytájnak nevezik. Úgy látszik, hogy ezt a kategóriát rugalmasabban kell kezelnünk, s nem szükséges egynek vennünk a történelem során egykor tartományi múltat megélő országrészekkel (Erdély, Pannónia, a bánságok).

A kistáj mibenlétével és tartalmi kifejtésével Fél Edit nevezetes etnikai alcsoport fogalmának bevezetése (1948) óta többen is foglalkoztak. Fél Edit példái a Csallóköz területi, közigazgatási egységeire, a Pozsony megyéhez tartozó Föltájra, a Komárom megye részét képező Altájra és a Győr megyét növelő Csilizközre vonatkoztak. Bakó Ferenc a Tarna felső vízvidékén élő “leleszi falucsoport” példáján elemezte a Palócföld összetartó falucsoportjainak, ún. etnikai alcsoportjainak kérdéskörét. Ilyeneket a dialektológusok, továbbá a hagyományos népviseletek és a házassági körzetek kutatói már előbb is számosat kimutattak. Mindezek a kutatások azt igazolják, hogy a népi kultúra kistáji tagolódása még a viszonylag homogén térségekben is kitapintható. (*Bakó Ferenc 1981. 282-283, Paládi-Kovács Attila 1989. 161-162.*) Andrásfalvy Bertalan a kistáj fogalmát az egyes embernek, a táj lakójának a szemszögéből közelítette meg. Meghatározását érdemes szó szerint is felidézni: “A kistáj nagysága egybeesik egy-egy ember tényleges látókörével, bejárt, ismert szülőföldjével, melyhez érzelmileg is élményszerűen kötődik. Ez elnagyoltan egy régi járás területével egyenlő, vagy annál kisebb.” (Andrásfalvy Bertalan 1978. 240.) Későbbi írásában is ebből a nézőpontból indul ki: “A néprajzi értelemben vett táj vagy kistáj már földrajzilag is jobban megfogható, - elsősorban egy-egy falu, falucsoport, ezen belül néprajzi csoportok szűkebb, belátott, bejárt, közelebből ismert hazáját jelöli.” (*Andrásfalvy Bertalan 1980. 51-52.*)

Frisnyák Sándor Abaúj-Torna vármegye regionális szerkezetét vizsgálva a térszerkezet-formáló tényezőkre, az ökológiai adottságokra, a lakosság tájhasználatára, gazdálkodására fókuszálva állapítja meg a kettős vármegye

tájtípusait. Nem a kistájak, hanem a mikrorégiók kifejezést használja, különös tekintettel azok irányító, szervező központjaira. Alapos elemzést követően végül is a vármegyében hat mikrorégiót, kistájat körvonalaz, nevez meg. (*Frisnyák Sándor 2017. 86-97.*)

A természeti tájak népi megnevezéseit és elhelyezkedését a Kárpát-medencében Magyarország Nemzeti Atlaszának Természeti környezet című kötete is bemutatja. Megtaláljuk benne pl. a Bodrogek, Rétköz, Csallóköz, Drávaköz, Szigetköz, Érmellék, a Nyírség, Szerémség, Mezőség, a Mezőföld, Kemeneshát, Göcsej, Órvidék, a Hajdúság, Jászság, Nagykunság, Kiskunság, Palócföld stb. kis- és középtáj nevét, s a tájak helyét az egykor volt történeti Magyarország területén. (*Kocsis Károly főszerk. 2024. 14-15.*) Az említett, s az itt nem említett tájnevek kifejezik a népi tájszemlélet és névadás jellegzetességeit is. Utálnak a táj természeti sajátosságára, folyók melletti és folyók közé zárt mivoltukra, az ott élő lakosság eredetére, jellegzetes növényzetére stb.

Régi korok "territoriális embere" – hogy I.M. Greverus (1969) kifejezésével éljünk – a járáshoz, a szolgabírói végrehajtó hatalomhoz igazodott, s számára a járás volt az a szűkebb haza, ahol még otthonosan érezhette magát. Léteznek a járásnál kisebb tájak is (pl. Medvesalja, Gallyaság, tolnai Sárköz) mégis úgy gondolom, a járás alkalmas viszonyítási terület egység lehet a kistájak megértéséhez.

A járásnál kisebb területi egységek, egészen kistájak részletes leírását, fényképeken történő bemutatását találjuk Csorba Péter kiváló könyvében. A kötet mintegy 200 kistájat nevez meg, s mutat be szövegben és összesítő térképen. (*Csorba Péter 2021.*) Ezek között olyanok is vannak melyeket a korábbi szakirodalom nem tekintett különálló kistájnak (pl. Perje-sík, Lőszös-Nyírség, Bátorligeti-Nyírség, Nyírbátor-Kisvárdai Nyírség), vagy másképp nevezett meg (pl. Medves-vidék, a helyiek szerint Medvesalja, Putnoki dombság a régebbi irodalomban Cselény, Vajdavár-vidék a korábbi irodalomban Ózd-Pétervásári dombság stb.) Érdekes, hogy a Tóköz (Győr vármegye) nem szerepel a könyvben, pedig erről a kistájról Horváth János a Tudományos Gyűjtemény 1823. 3. szám, 99-103. oldalain már egy rövid értekezést közölt. (*Lásd Paládi-Kovács Attila szerk. 1985. 116-119.*)

2. A néprajz és rokon tudományai kevés figyelmet szenteltek a járásnak, a közigazgatás századokon keresztül létező, s csupán 1971-1984 között, de akkor több lépésben megszüntetett intézményének. 1971-ben a járási tanácsokat szüntették meg, de a járási hivatalok fennmaradtak, miközben folyamatosan szerveztek újabb és újabb várost és városkörnyéket együtt igazgató új hivatalokat. Végül is a járás, mint területi igazgatási egység 1984-ben szűnt meg véglegesen. (Zárójelben jegyzem meg, hogy 2010-ben a „politika” háza táján ismét felmerült, hogy állami, államigazgatási feladatok ellátására visszaállítanák a járási hivatalokat, ami nem járna együtt járási önkormányzatok választásával és

működtetésével.) A néprajz és a nyelvtudomány „figyelmetlenségét” jelzi, hogy a szótörténet kutatói a járás főnevet és jelentéseit nem méltatták különösebb figyelemre. Jellemző, hogy a TESz (II. 261.) csupán a jár ige származékai között említi, s a szó ’közigazgatási egység’ jelentését is igen kései évszámmal (1781) adatolja. Természetesen a járás, mint jogintézmény és a finnugor eredetű igéből képzett szó ennél sokkal régebben keletkezett. Már a királyi várispánságok és vármegyék századaiban kialakult a “járt erdő” fogalma, de a járás valószínűleg csak a nemesi vármegye kialakulásával egyidejűleg vált a megye területi és igazgatási egységeinek elnevezésévé. A 13. század közepén a provincia, a comitatus és a districtus jelentése még nem vált el világosan a járásnyi és megyényi területek megnevezésében. Fokozatosan, a 14-15. század folyamán különült el és szilárdult meg a fogalomhasználat, s vált a districtus a járások, a comitatus pedig a megyék megnevezésévé. Legtöbbjének a tulajdonneve korábbi tájnévből, folyónévből eredt. (Például Árva, Turóc, Torna, Liptó stb. Vö. Kristó Gyula 1988. 380-391.)

Számos vármegye táji elkülönülésének, sajátos közlekedési helyzetének vagy a főispáni hivatalt is gyakorló földesurának köszönhette comitatus státusát.. Ebbe a csoportba sorolható a kis területű és csupán két járást számláló Turóc, Torna, Ugocsa, Esztergom és Kishont vármegye is. Kishontról érdemes megjegyezni, hogy a 13-14. században a kalocsai érsek birtokában állt, aki főként a rimai aranybánya miatt ragaszkodott akkor még Comitatus Rima néven emlegetett birtokához és annak érseki népeihez, hospeseihez. (Kristó Gyula 1988. 383.) Az említett kis terjedelmű vármegyék járásait esetenként a megyék összevonásáig, teljes megszűntéig is földrajzi alapon nevezték meg, s nem a székhelyükről. Ilyen volt Torna megye Alsó járás, Felső járás, valamint Ugocsa megye Tiszáninneni-, illetve Tiszántúli járás elnevezésű két járása is, utóbbi Nagyszőlős város székhellyel.

A 13. század derekán, második felében kialakult nemesi vármegye tisztségviselői voltak a szolgabírák, akikről az első adat 1254-ből maradt fenn. Az 1290. évi 16. törvény már arról is rendelkezett, hogy megyénként négy szolgabíró választandó. A megyék területi felosztása, az egyes szolgabírák illetékességébe tartozó járások megjelenését a 15. századtól lehet adatokkal nyomon követni. (Kristó Gyula 1996. 186, Szabó Ferenc 1996. 187.) Mindebből nem következik az, hogy a vármegyék egységesen négy járást foglaltak magukban, de a késő középkorban a négy járást felölelő megye valóban tipikusnak mondható. Geográfus megfigyelés szerint az ún. hegyaljai megyék rendszerint hegygerinc mögötti, hegyháti járásokat kapcsoltak magukhoz. Prinz Gyula Baranya, Veszprém, Heves, Borsod, Szatmár és néhány szlavóniai megye példáját említi (Prinz Gyula é.n. III. 327.) A példák sorába Fejér, Pozsony, Nyitra, Hont is bízvást felvehető.

Visszatérve a nemesi vármegye és a járások szervezetére, szólni kell a szolgabíró feladatköréről és közvetlen munkatársairól. Elsődleges feladata volt a megyei törvényszék tagjaként a bíraskodás. A késő középkori törvényszék, a *sedria* öt személyből, az alispánból és a négy szolgabíróból állt. Az 1444. évi 10. t.c. írta elő járási esküdtek (ülnökök) választását, akik tartoztak a törvényszéken megjelenni, s a szolgabíráknak a bírósági eljárásban, majd a végrehajtásban is segédkezni. (Soós Imre 1974. 5-6.) A 15. században – valószínűleg a járások számának növekedésével összhangban – több megyében (pl. Zemplén vm.) növelték a járási szolgabírák számát, s minden szolgabíró mellé két esküdttet választottak. Mohács (1526) után a megye és a járás közigazgatási funkciója kibővült, számos adóügyi, gazdasági, rendvédelmi és katonai feladat ellátása hárult rá. Megromlott a közbiztonság, s egymás után létesültek a megyei fegyveres “rendőrségek”. Borsod vármegye 1607-ben nevezett ki megyei kapitányt, s mellé a járásokat felügyelő hadnagyokat alkalmazott. A nagyobb falvakban tizedesek teljesítettek szolgálatot. A községi előljárásságokkal, a falusi bírákkal (főnagyokkal), esküdtekkel a járási szolgabírák és emberei érintkeztek, tartották a kapcsolatot első renden. (Soós Imre 1974. 9-10.)

Heves és Külső-Szolnok egyesített vármegyének a 17. században négy szolgabírája és négy járása volt: a gyöngyösi járás, a Tarna, Mátra és Tisza járás. Székhelye egyedül a gyöngyösi járásnak volt, mely a Mátra gerincéig terjedt. A másik három járásnak székhelye nem volt. Ezért is használtak tájnevet a megnevezésükhöz. Esetenként sorszámmal vagy az éppen hivatalt viselő szolgabíró nevével jelölték, s azonosították be a járásokat (1. ábra). A 17. században, amikor Heves megye is Fülekre (Nógrádba) helyezte székhelyét, egyedül a Mátra járásban és a Tarna járás felső felén élő peres felek, megidézett tanúk járhatták meg egy nap az utat Fülekre, ha jó lovaik voltak. (Soós Imre 1974. 22, 27.)

Heves és Külső-Szolnok vármegye 16-17. századi közigazgatási felosztása változatlanul fennmaradt a 18-19. században is, legfeljebb a járások területének nagysága módosult. Az 1730-as években “A kettős megye négy járásra oszlik. Északi részét a Mátra járás foglalja el. Ettől délnyugatra van a gyöngyösi, keletre a Tarna járás, ettől délre a tiszai járás. /.../ Kiterjedés szempontjából első és legnagyobb a tiszai járás, ezután következik a gyöngyösi, majd a Tarna járás. Legkisebb a Mátra járás.” (Bél Mátyás 1968. 41.) Bő száz évvel később Fényes Elek ugyanezt a tagozódást írja le. Megjegyzi, hogy “A” Mátra járást palóczok foglalták el...” Ez a járás magában foglalta a megye északi részét a Zagyvától az Eger-patakig, a gyöngyösi járástól a Mátra gerince választotta el. A Tarna járás Recsktől délre terült el, a felső völgyszakasz a Mátra járáshoz tartozott. (Fényes Elek 1837. III. 192-193, 198-235, Paládi-Kovács Attila 1989. 154.) A 19. században a Tarna járás némileg kisebb, a Mátra járás pedig néhány faluhatárral nagyobb volt, mint a 17. században. Heves és Külső-Szolnok vármegye esete a

területi egységek hosszú századokon át megőrzött rendszerét, a járási közigazgatás életrevalóságát példázza. Ezek a térségi szervezetek egyszerre szolgálták a nemesi vármegyét, az államhatalmat és a járásnyi “kis haza” népének, társadalmának rendjét, igazgatását és igazságszolgáltatását.

Az igazgatás területi egységei erősítették a tájban élő emberek összetartozás tudatát, mindennapi kapcsolatrendszerét. A 19. században a történeti Magyarországon (Erdély nélkül) még mintegy 30-35 járást neveztek meg tájnévvel. “Ilyenformán ezek a tájnevek sűrűn szerepeltek igazgatási és magánjogi iratokban. E járások határa, falvainak száma huzamos ideig állandó volt, éppúgy meghatározható, mint a jogilag kiváltságos etnikai csoportok határa (jászok, kunok, hajdúk, székelyek). Ehhez a kérdéshez talán a legjobb forrást Fényes Elek művei nyújtják. Tőle ollóztak a későbbi helyismereti szerzők is.” (*Paládi-Kovács Attila 1977. 487. Fényes Elek 1847.*) Magyarország leírása c. kötetéből is egész lista állítható össze a közigazgatásban használatos tájnevekből: a Csiliz-, Sziget- és Tóközi járás, a Sokoróalji járás Győr megyében, a Tótsági és a Kemenesalji járás Vas megyében, a Répcze melléki, a Rábaközi felső, a Rábaközi alsó járás Sopron megyében stb. Munkáiban gyakran említi a kistájak, járások jellegzetes foglalkozásait, gazdasági szakosodását. Egyetlen példa erre: “A millyen mértékben híres a’ Répcze melléke ökreiről, olly mértékben dicsekedhetnek a rábaköziek jó lovakkal.” A mosoni síkság német és magyar népi nevét ekképpen adja meg: “Az egész rónaság a németek által Haideboden-nek, a magyarok által Nyulasok-nak szokott neveztetni” (Középkori neve: Fenyér.)

A tájnévvel megnevezett közigazgatási egységek, a járások olykor az egyházigazgatásban is területi egységek, egyházmegyék, esperességek, districtusok neveként szerepeltek. Kemenesalja a 19. században járás és evangélikus egyházmegye neve is egyben, ahol Edvi Illés Pál espereskedett élete derekán. A dunántúli Mezőföld tájnév a 18-19. században még Veszprém megye későbbi enyingi járásának a megnevezésére szolgált. (1820-ban Veszprém megye mezőföldi járásának szolgabíráját említik!) Használták a dunántúli református egyházkerület egyik esperességének, egyházmegyéjének a megnevezésére is. A mezőföldi egyházmegye azonban nagyobb területet foglalt magában, mint a mezőföldi szolgabírói járás. (*Juhász Dezső 1988. 84, 90.*) A hajdani Torna megye területén a középkorban egyetlen esperesi districtus alakult ki, a közigazgatás azonban Alsó-, illetve Felső járásra osztotta a kicsiny vármegyét. Baranyában és Tolnában egy-egy kistáj neve még 1910-ben is használatos járás megnevezésére (Hegyháti járás, Völgységi járás), a református egyházigazgatás viszont megelégedett a Felső baranyai egyházvidék és az Alsó baranyai egyházvidék elkülönítésével. (*Hölbling Miksa 1845 56-59.*) Előbbi az Ormánság, Bököz, Drávamellék, utóbbi a Drávaszög megfelelőjeként fogható fel. Tanulságos, hogy Pécsvárad, Zengővárkony, Hidas és Nagypall református egyházközségei a

Tolnai egyházvidékhez tartoztak, s a tolnai Sárköz falvaival alkottak közös egyházmegyét.

A nemesi vármegyét és a rendi társadalom egyéb területigazgatási maradványait (székek, kerületek) az 1876. évi törvény alapján váltotta fel a polgári korszak közigazgatása. (Ezt a törvényt 1883-ig még további hat törvény korrigálta és egészítette ki!) Számos területi módosulás mellett említendő esetenként a megyék és a járások nevének változása. Lényeges területgyarapodással jött létre Hajdú megye, s egykori kiváltságos kerületek, székek olvadtak be a közeli megyékbe (pl. Maros-Torda, Torda-Aranyos, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok). Az 1883. évi 15. törvény előírta, hogy a járásbíróságok illetékességi területével és székhelyével megegyezően kell kijelölniük a megyéknek és a belügyminiszternek a közigazgatási járásokat. A végrehajtás azonban nehézkesen ment: 1938-ban még 30 járásnak nem volt járásbíróháza és adóhivatala a trianoni ország-területen. (Szabó Ferenc 1996. 200.) A végrehajtást egyes tájakon a városok hiánya is akadályozta.

A polgári korszak reformjai nemcsak a járásokat hagyták meg, de sok esetben a járások régi elnevezéseit is. Az 1910-ben kiadott helységnévtár még 38 tájnévi eredetű, jellegű nevet tartalmaz, beleértve az erdélyi megyék, járások névanyagát is.

A járások területének, székhelyének, elnevezésének 20. századi története már kívül esik e dolgozat keretein. A régi járások tájnévi elnevezéseinek vázlatos szemléje mindenesetre azt igazolja, hogy ezen igazgatási egységek természetes keretei voltak a társadalom térbeni szerveződésének. A járások határait gyakran vizek, vízválasztó magaslatok mentén jelölték ki, s ez által követték a közlekedés útvonalait és a településhálózatot is alakító természetes tájhatárok rendjét. A kistáji tagozódáshoz sokban igazodó és tájnévvel megjelölt járásokhoz a bennük élő embereket is bensőséges viszony fűzte. A járás összefogta, integrálta a kistáj területén élő falvak, falucsoportok népét: egységesítő hatással volt a paraszti közösségek életmódjára, szokásaira, folklórműveltségére is. Mindez visszahatott a táj népének önmeghatározására, táji - történeti csoporttudatának alakulására. Részint ez magyarázza a járások tájnévi elnevezéseinek szívós fennmaradását, noha a polgári korszak közigazgatási reformjai az 1870-es évektől fogva a régi tájnevek kiiktatására és a székhelyek szerinti megnevezésre törekedtek.

<i>Járás neve</i>	<i>Székhelye</i>	<i>Megye neve</i>
Csereháti	Szepsi	Abaúj-Torna
Hegyháti	Sásd	Baranya
Felvidéki	Ilosva	Bereg
Sárréti	Biharnagybajom	Bihar
Alvidéki	Földvár	Brassó
Felvidéki	Brassó	Brassó
Hétfalusi	Hosszúfalu	Brassó
Felcsíki	Csíkszereda	Csík
Kászonalcsíki	Csíkszentmárton	Csík
Tiszáninneni	Kiskundorozsma	Csongrád
Tiszántúli	Mindszent	Csongrád
Pusztai	Györszentmárton	Győr
Sokoróaljai	Tét	Győr
TóSzigetcsilizközi	Győr	Győr
Kézdi	Kézdivásárhely	Háromszék
Orbai	Kovászna	Háromszék
Sepsi	Sepsiszentgyörgy	Háromszék
Jászsági alsó	Jászapáti	Jász-Nagykun-Sz
Jászsági felső	Jászberény	Jász-Nagykun-Sz
Tiszai alsó	Tiszaföldvár	Jász-Nagykun-Sz
Tiszai felső	Kunhegyes	Jász-Nagykun-Sz
Tiszai közép	Törökszentmiklós	Jász-Nagykun-Sz
Nádasmenti	Kolozsvár	Kolozs
Csallóköz	Nemesócsa	Komárom
Izavölgyi	Dragomérfalva	Máramaros
Taracvízi	Taracköz	Máramaros
Tiszavölgyi	Rahó	Máramaros
Visó	Felsővisó	Máramaros
Marosi alsó	Marosvásárhely	Maros-Torda
Marosi felső	Marosvásárhely	Maros-Torda
Ligetaljai	Nyíracsád	Szabolcs
Tiszai	Mándok	Szabolcs
Avasi	Avasújváros	Szatmár
Völgységi	Bonyhád	Tolna
Tiszáninneni	Nagyszőlős	Ugocsa
Tiszántúli	Halmi	Ugocsa
Bodrogközi	Királyhelme	Zemplén

(Az 1910. évi helységnévtár, továbbá az adatai felhasználásával készült és 1914-ben megjelent térkép volt a forrása a Magyarország Közigazgatási Atlasza, 1914 c. kötetnek. Talma Könyvkiadó. Baja – Pécs 2000.)

A járás méretű kistájak jobbágyságának önszerveződésével jöttek létre és működtek a 16-17. században az ún. "parasztvármegyék". Eger eleste (1596) után a nemesi vármegye átmenetileg meggyengült. Az elszaporodott rablások, marha- és lólopások, szélnek eresztett végvári hajdúk zsákmányszerzései ellenében fogtak össze a jobbágyszabványok önvédelmi rendészeti jelleggel, hogy a rablókat közösen elfogják és a nemesi vármegye távoli hatóságának átadják. A hódoltsági megyék parasztvármegyéi a 17. században többnyire egy - egy járásnyi területen szerveződtek meg (*Szakály Ferenc 1969. 19, Szabó Ferenc 1996. 190*). Megyényi területet a "paraszt község" nem tudott átfogni, de olykor túllépett a megyehatáron, s kapcsolatot tartott a szomszéd parasztvármegyékkel. A borsodi, gömöri Erdőhát falvai (Sajó)Várkony, a hevesi Mátra járás falvai Bodony községben tartották gyűléseiket. 1607-ben Nógrád, Gömör, Kishont és Borsod parasztszabványai elhatárolták, hogy "az urakat és a nemeseket mind levágják." (*Szakály Ferenc 1969. 19, 23, Soós Imre 1975. 24-25, Paládi-Kovács Attila 1989. 154.*) Az együttműködés Borsod és Gömör erdőhátsági részére, Kishontban a Rima alsó vidékére, Nógrádban a füleki vár szűkebb körzetére terjedt ki, zömmel a későbbi Barkóság területére. (Az erdőháti kila a 17-18. században ennek a vidéknek az ismert űrmértéke volt.)

Jellegzetes történeti kistáj a régi Pest-Pilis-Solt vármegyében az ún. Dunamellék, ahol a hajdani Solt vármegye kis mezővárosainak láncolata élte át a hódoltság korát: Dömsöd, Szalkszentmárton, Vecse, Solt, Pataj (*Bárth János 1995. 10.*). E kistáj települései 1663. április 2-án a Feketehalom nevű dombnál, Kunszentmiklós határában gyűlést tartottak és határozataikkal újból felélesztették a korábbi parasztvármegyét. Kimondták, hogy minden helységben legalább 12 "cirkáló" (őr) legyen a bíró mellett. A marhalopások megakadályozására levelet kell adni az eladott jószág mellé, kiváltképpen, ha "Felföldi Palotz" a vevő. A katonákkal, rabokkal és a dunántúli rácokkal folytatott kereskedést pedig teljességgel megtiltotta a parasztvármegye. (*Szakály Ferenc 1969. 47-48.*)

A "paraszt hadnagyságok" területi elhelyezkedése arról tanúskodik, hogy léteztek a vármegyénél kisebb szervezeti egységek is, amelyek szintén természetes kistájak népét fogták össze és védelmezték. Elegendő, ha csupán egy-kettőnek említjük meg a nevét: Tápiómelléki hadnagyság, Galgamente hadnagyság. (Mindkettő Pest megyében említődik 1666 körül.) Nógrád megyében 1694-ben 23 hadnagyság létezett egy időben, azaz a parasztvármegye sok kis területi egységre, 5-10 helységet felölelő hadnagyságra tagolódott. (*Szakály Ferenc 1969. 121-122, 131-132. Lásd még a kötethez csatolt I. és III. térképvázlatot.*)

A parasztvármegye intézménye a török hódoltság idején jött létre önszerveződés útján, hogy megvédje a magukra hagyatott parasztokat a rablók és fosztogatók ellen, s védje a rendet, a törvényt az anarchiával szemben.

3. A kistérség művi fogalma a járások megszüntetését (1972-1984) követően merült fel. Német szakszó tükörfordításának látszik. Fogalmi meghatározására sem a közigazgatási gyakorlat, sem a tudomány képviselői nem törekedtek különösebben. E laza térfogalom legfőbb haszna éppen meghatározatlanságában, tetszés szerinti értelmezésének lehetőségében rejlik. Magyarországon máig nem tisztázódott a térbeli integráció modellje, a területszervezés szintjeinek, a területi igazgatás függelmi viszonyainak átfogó rendszere. Az 1990. évi rendszerváltozás szakított a megyékre és járásokra épülő igazgatási tradíciókkal, s az önkormányzati törvény a helyi, települési önkormányzatokra hárított minden igazgatási feladatot. A települési önkormányzati rendszer 1992-1993-ban érzékelte először a területi együttműködés hiányát, s tett lépéseket az ún. kistérségi szerveződés irányába. 1994-ben léteztek már kistérségi szövetségek, s a kutatók is kitalálták a “statisztikai kistérség” fogalmát.

A kistérségi kooperáció gyengeségeit az MTA Regionális Kutatások Központja kutatói az alábbi öt pontban foglalták össze: 1. Területileg egyenetlen szerveződések, minthogy az egy-két települést felölelő képződményektől járásnyi nagyságú csoportosulásokig számos formáció található köztük. 2. Az ország településeinek jelentős hányada kívül maradt a kistérségi szövetségeken. 3. A kistérségek egy részének nincs városi vagy városias központja. 4. A kistérségek zömét csupán informális, konzultatív kapcsolatok jellemzik, a települések szerződéses vagy egyéb jogviszonyban nem állnak egymással. 5. A kistérségi szerveződések területi léptéke, kooperációs formája nem felel meg a kitűzött célok elérésének. (*Enyedi György – Horváth Gyula 2002. 375.*)

A statisztikusok és a regionalizmus kutatói a kistérségi társulások számát, a társulásokban résztvevők és azokból kimaradók számát tudják megadni. Ezek a számok évről-évre változnak: 1998-ban 188, 1999-ben 205 kistérségi társulást tartottak nyilván. Mindez érzékelteti e laza kapcsolati rendszerek képlékenységet. A statisztikai kistérségek számát 149-ben adták meg, s ezeknek a földrajzi határait térképeken is rögzítették (2. ábra. *Enyedi György – Horváth Gyula 2002. 376, 417. 99. ábra.*) Az ún. statisztikai kistérségek száma – az adatgyűjtés és adatfeldolgozás érdekeire is tekintettel – állandóbbnak látszik, mint a társulások állandóan hullámzó száma. Itt kell megjegyezni, hogy utóbbiak 1999. évi összege (205) áll legközelebb a természetföldrajzi alapon meghatározott kistájak 230-as számához (*Marosi Sándor – Somogyi Sándor 1990.*) A 2003. őszén kiadott kormányrendelet az ország kistérségeinek számát 168-ban jelölte meg. Érdemes megjegyezni, hogy 1959-ben az ország területén 128 járás és 58 járási jogú város létezett. (*Új Magyar Lexikon, 3. kötet. Budapest, 1960. 491.*)

A kistérségek mintegy másfél évtizedes története arra vall, hogy nem képesek a korábbi járások helyét elfoglalni, s ún. alsó középszintet képezni a magyar közigazgatásban. A kistérségek jövője a közigazgatási alapszint (helyi önkormányzat) és a megyei középszint alakulásának a függvénye. A kistérségi

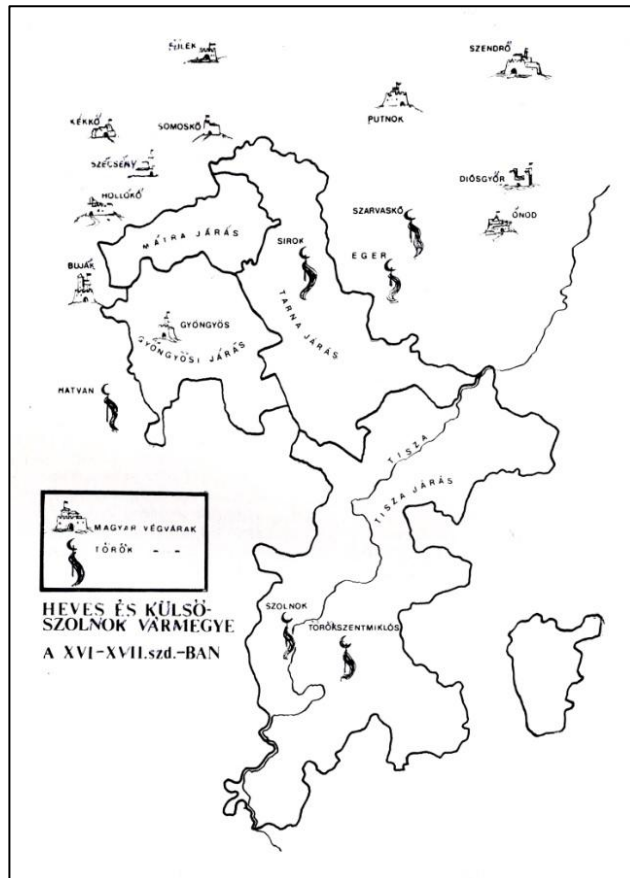
társulások szervezeti önállósága, egyértelmű jogi státusa szükséges ahhoz, hogy rájuk építve tényleges területi integráció, területfejlesztés és –igazgatás jöhessen létre. (Enyedi György – Horváth Gyula 2002. 374, 376.) Ennek hiányában a városhiányos, határ menti kistérségek leszakadása, gazdátlansága tovább folytatódik.

A regionális kutatás megállapításait is megszívlelve született 2003-ban a kistérségek megállapításáról, lehatárolásáról és megváltoztatásának rendjéről szóló 244/2003. (XII. 18) számú Kormányrendelet. Ez a kistérséget területfejlesztési-statisztikai területi egységként definiálja, mely a közigazgatás területi feladatainak ellátásához szükséges illetékességi területek megállapításának is alapja. Leszögezi, hogy „A kistérségek területe teljes mértékben és ismétlésmentesen lefedi az ország területét, és illeszkedik a területfejlesztési – statisztikai régió, a megye, valamint más kistérségek határaihoz.” Kimondja azt is, hogy egy település közigazgatási területe csak egy kistérségbe tartozhat. (Magyar Közlöny 2003/148. szám, 11531. oldal) A következő évben fogadta el az Országgyűlés a többcélú kistérségi társulásról szóló 2004. évi CVII. törvényt, melynek több elemét az Alkotmánybíróság vizsgálat alá vonta és alkotmányellenesnek nyilvánította (Magyar Közlöny 2002/127. szám, 11037. oldal). A törvény rögzíti, hogy egy kistérségben csupán egyetlen többcélú társulás hozható létre és érvényesülnie kell a szabad társulás elvének. A többcélú kistérségi társulás e törvény 1. § (7) bekezdése értelmében jogi személy, de nem minősül költségvetési szervnek (Gelencsér József – Gyergyák Ferenc – Kiss László 2010. 236-238). Sajnálatos módon a hátrányos helyzetű kistérségeknek ma már “társulásokra” sincs erőforrásuk, egyre fogy a vagyonuk és nő az eladósodottságuk. Már-már kilátástalanabb helyzetben vannak, mint a 16-17. század fordulóján szerveződött “parasztvármegyek” voltak.

A kistérség fogalom újabban a történetkutatásban is felbukkant. Jelentése abban tér el a járásétól, hogy a határain belül szigetként álló, igazgatásilag önálló város(ok) adatait is hozzáadják a járási adatokhoz. Ilyenformán a kistérség a történeti járásnál valamivel nagyobb területi, statisztikai egység. Frisnyák Zsuzsa kistérség fogalma “olyan viszonylag kis területi egység, melynek egyik eleme a közigazgatási hovatartozás, másik eleme pedig a topográfiai helyzet.” (Frisnyák Zsuzsa 2003. 361.) Kérdés marad, hogy szükség van-e a járás terminus elkerülésére, s a kistérség fogalmának bevezetésére a 15-20. századi magyar történelem vizsgálatába.

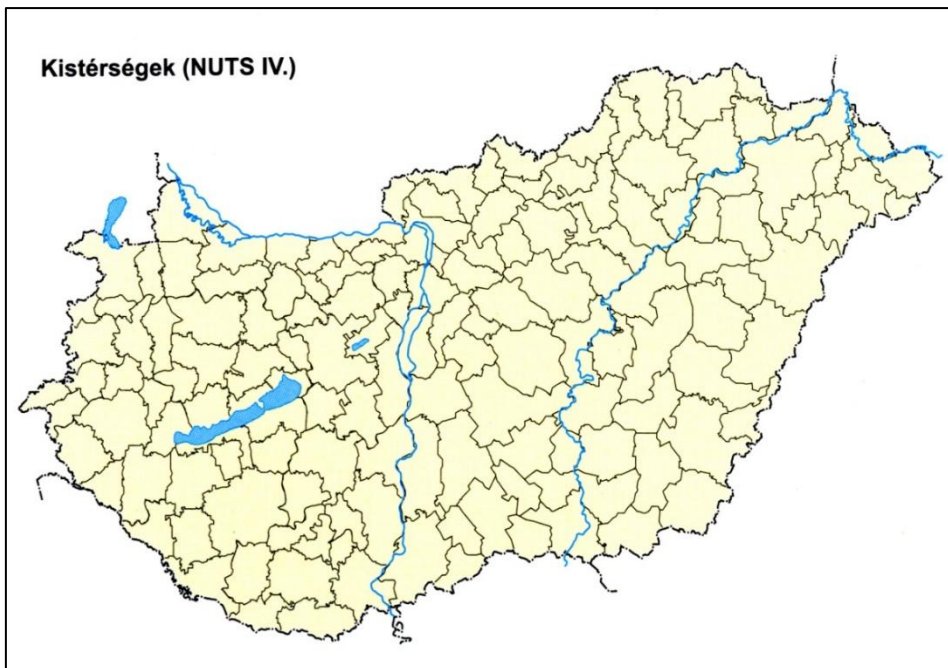
A három vizsgált kifejezés – a kistáj, a járás és a kistérség – közül egyedül a járásnak ismerjük a pontos tartalmát, s a járást említik a történeti források. A kistáj és a kistérség művi kifejezés, egyes szaktudományok és a közigazgatás szavai. A járás szót századokon keresztül használta a köznyelv is, de napjainkban

már elavult kifejezésnek hat. Az említett tények és vázolt folyamatok fényénél azt látjuk, hogy mindhárom vizsgált fogalom és szó a földrajzi tér közel azonos méretű egységeinek megjelölésére szolgál, ha szoros megfelelés nincs is közöttük. A maga helyén, a maga korában mindegyikre szükség van ahhoz, hogy minél árnyaltabban, pontosabban leírható legyen a vizsgált terekben élő, működő társadalom, s a hozzá kapcsolódó közösségi kultúra.

1. ábra. Heves és Külső-Szolnok vármegye járásai a 16-17. században.

(Soós Imre 1974. után)

2. ábra. Statisztikai kistérségek Magyarországon 2002-ben.

(Enyedi György --Horváth Gyula 2002. 99. ábra nyomán)

IRODALOM

- ANDRÁSFALVY B. (1978): A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. Ethnographia LXXXIX. 231-243.
- ANDRÁSFALVY B. (1980): Néprajzi csoport, kistáj és régió. Népi kultúra – népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutatóintézet Évkönyve XI-XII. Budapest, 39-58
- BAKÓ F. (1981): Az etnikai alcsoport kutatásának kérdései. Agria A Heves Megyei Múzeumi Szervezet Évkönyve XVIII. Eger, 243-289.
- BÁRTH J. (1995): Népcsoportok, néprajzi csoportok és történeti-néprajzi tájak a Duna-Tisza közén. In: BÁRTH János (szerk.): Dunáninnen – Tiszaninnen. Katona József Múzeum, Kecskemét, 7-21.
- BÉL M. (1968): Heves megye ismertetése, 1730-1735. Fordította Soós Imre. Eger Vár Barátainak Köre, Eger
- CSORBA P. (2021): Magyarország kistájai. Debreceni Egyetem, Debrecen

- ENYEDI Gy., Horváth Gy. (2002) (szerk.): Táj, település, régió. Magyar Tudománytár 2. MTA Társadalomtudományi Központ, Kossuth Kiadó, Budapest
- FÉL E. (1948): A magyar népi társadalom életének kutatása. A Magyar Népkutatás Kézikönyve. Budapest
- FÉNYES E. (1837): Magyarországnak, s a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben, II-III. Pesten
- FÉNYES E. (1847) Magyarország leírása. Pest
- FRISNYÁK S. (2017) A föld erejéből élünk. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza
- FRISNYÁK Zs. (2003): Magyarország kocsi- és szekérállománya, 1889. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. Miskolc, 359-385
- GELENCSÉR J. - GYERGYÁK F. - KISS L. (2010): Polgármesterek, önkormányzati képviselők kézikönyve. Jegyzők Dokumentumtára 37. Közigazgatás-Módszertan BT. Pécs
- GREVERUS, I.M. (1969): Grenzen und Kontakte. Zur Territorialität des Menchen. In: Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag. 11-26. Göttingen
- HÖLBING M (1845): Baranya vármegye orvosi helyirata. Pécs
- JUHÁSZ D. (1988): A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi Értekezések 126. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KOCSIS K. (főszerk.) (2024): Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. 2., átdolgozott kiadás. HUN-REN Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, Földrajztudományi Intézet, Budapest
- KÓSA L. (1998): Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920). Planétás Kiadó, Budapest
- KÓSA L. – FILEP A. (1975): A magyar nép táji – történeti tagolódása. Akadémiai Kiadó, Budapest
- KRISTÓ Gy. (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Könyvkiadó, Budapest
- KRISTÓ Gy. (1996): Az alföldi megyék kialakulása. In: Rakonczai J., Szabó F. (szerk.): A mi Alföldünk. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 177-186.
- MAROSI S. (2002): A kisorbán termésetföldrajzi kutatásának feladatai. In: Frisnyák S., Gál A. (szerk.): Szerencs és környéke. Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke, Bocskai Gimnázium, Szerencs – Nyíregyháza, 5-8.
- MAROSI S. - SOMOGYI S. (1990): Magyarország kistájainak katasztere, I-II. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1968): A barkó etnikai csoport. Műveltség és Hagyomány X. A KLTE Néprajzi Intézetének Évkönyve, Debrecen, 175-218.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1977): Kósa L. – Filep A.: A magyar nép táji-történeti tagolódása. Ethnographia 2-3., 485-488.

- PALÁDI-KOVÁCS A. (szerk.) (1985): Magyar tájak néprajzi felfedezői. Gondolat Kiadó, Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1989): A Palócföld kiterjedése. In: Bakó F. (szerk.): Palócok I. Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága, Eger, 137-167.
- PRINZ Gy. (é. n.) [1936]: Magyarország tájrajza. In: Magyar föld – magyar faj, I. Magyar földrajz. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 15-341.
- SOÓS I. (1974): A hódolt szolgabíró és a hódolt esküdt Heves megyében a XVII. században. Archivum 2. A Heves Megyei Levéltár Évkönyve, Eger, 5-32.
- SZABÓ F. (1996): A megyerendszer az Alföldön a középkortól napjainkig. In: Rakonczai J. - Szabó F. (szerk.): A mi Alföldünk. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 187-214.
- SZAKÁLY F. (1969): A parasztvármegye a XVII. és XVIII. században. Értekezések a történeti tudományok köréből 40. Akadémiai Kiadó, Budapest
- TÁLASI I. (1980): Reflexiók és zárszó. In: Paládi-Kovács A. (szerk.): Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 7. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 220-228.
- VISKI K. (1938): Etnikai csoportok, vidékek. A magyar nyelvtudomány kézikönyve I/8. Budapest

TESz (1967-1976): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I-III. (Főszerk.: Benkő L.). Akadémiai Kiadó, Budapest

GÖNC SOHA NEM HASZNÁLT ÉS LEBONTOTT LAKTANYÁJA

SUBA JÁNOS

THE UNUSED AND RUN DOWN BARRACK IN GÖNC

In 1938 Hungary won its emancipation in weaponisation; as a result, the improvement of armed forces got started. For the country Czechoslovakia was the most dangerous enemy so they established new garrisons near the Northern border. The decision to build a barrack in Gönc was made in order to host a battalion (800 persons) for the newly organised border guard branch. The construction was carried out in a hut like manner, using a light construction solution. However, according to the First Vienna Award, part of Upper Hungary got back to the country. Consequently, the barrack, which was still unused, became unnecessary. It was ordered to get run down with the usable material to be utilised in other barracks' construction. This essay reviews the administrative procedure of the event.

BEVEZETÉS

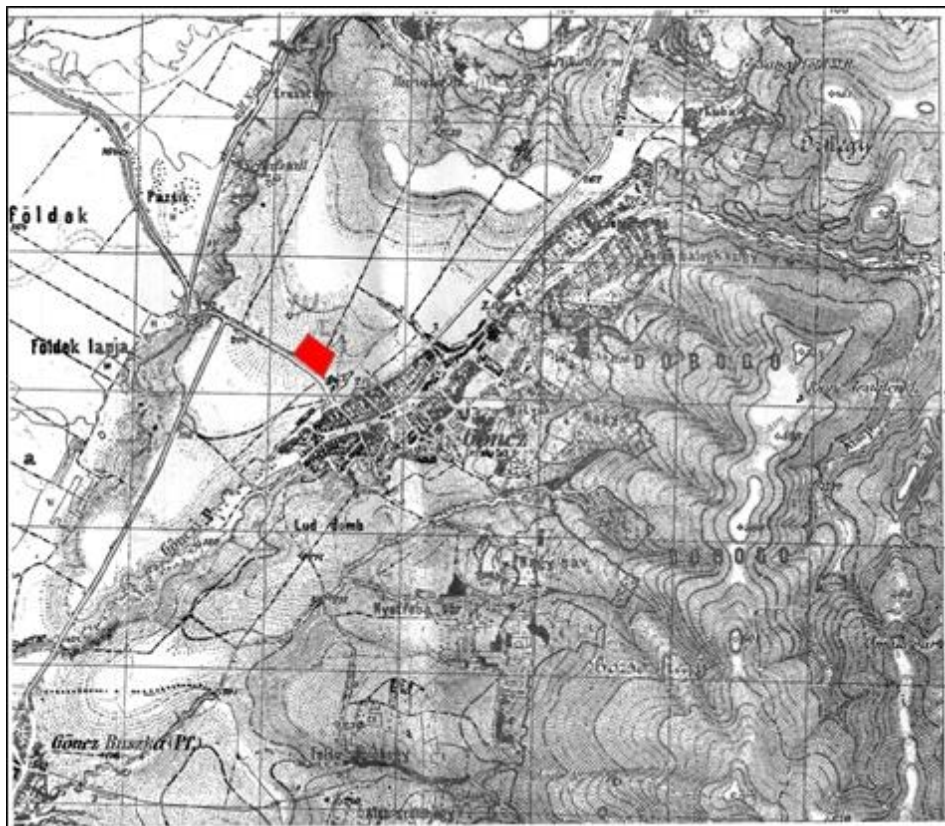
1938-ban Magyarország elnyerte a fegyverkezési egyenjogúságát, így a haderő fejlesztése és bővítése megkezdődött. Az ország számára Csehszlovákia volt a legveszedelmesebb ellenfél ezért az északi határ közelében új helyőrségeket hoztak létre. Így az újonnan szervezett határvédelmi fegyvernem számára Márianosztra, Gönc, Sajószentpéter településeken egy zászlóalj befogadására alkalmas laktanya építését határozták el. Kiképzési és fegyelmi szempontból fontos volt az alakulatok együtt tartása. A laktanya építést az „időhiány miatt” barakkszerű építéssel (mai szóhasználattal könnyű szerkezetes megoldással) oldották meg. A 28. határvédelmi zászlóalj elhelyezésére Göncön 1 695 000 Pengő költséggel 800 fő befogadóképességű laktanyát építettek 1938. október 1-ig. A zászlóalj egy puskás százada a Hidasnémeti laktanyában került elhelyezésre.

Az I. Bécsi döntés értelmében Felvidék egy része visszakerült Magyarországhoz. Így a határvédelmi alakulatok is felzárkóztak az új határvonalra. Ezáltal ezen határvédelmi laktanyák fenntartása okafogyottá vált. Lebontásukat

elrendelték, a használható anyagokat más laktanyák építésénél felhasználták. Így történt a Gönci laktanyával is felépült, de használtba soha nem került, lebontották. A dolgozat ennek az eseménynek a közigazgatástörténeti folyamatát mutatja be.

LAKTANYA HELYSZÍNÉNEK KIJELELŐLÉSE

1938. július 3-án egy bizottság kijelölte a laktanya területét.¹ Ezzel együtt a Göncön a felállítandó helyőrség részére elemi lőtér, gyakorló tér, harcszerű lőtér, közelharc gyakorló tér, és a tiszti lakóépületek céljaira számításba vehető területeket.

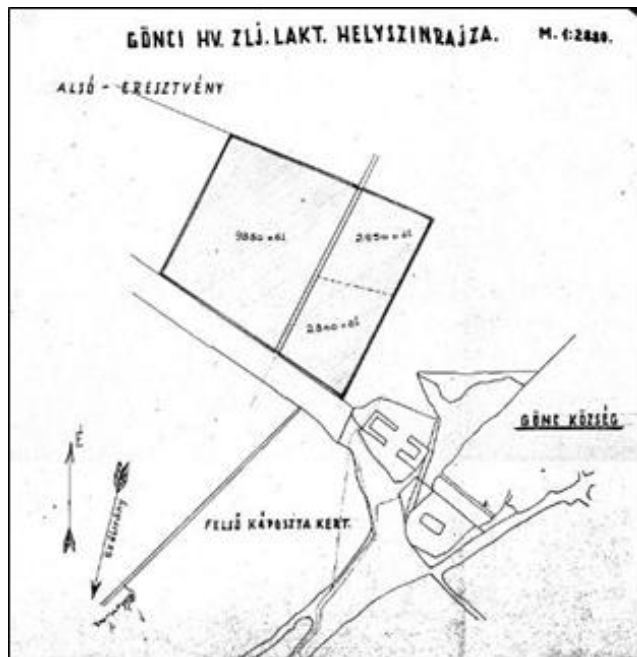

*1. ábra Gönci laktanya elhelyezése 1:25000 térkép
Forrás Hadtörténelmi Levéltár*

¹ Hadtörténelmi Levéltár (HL) Honvédelmi Minisztérium (HM) 11.(építési) osztály iratai 29814eln.11o.-38.

A község felajánlotta tulajdonában lévő un. szabadföldön a szükséges területeket, ez azonban katonai és hadműveleti szempontból nem felelt meg, a mert onnan sem a Gönc, Zsulyta, valamint Gönc, Hidasnémeti, Kassa, és a Kassa-Hidasnémeti- Miskolc utak nem tarthatók szemmel és azokat nem lehet lezárni. A felajánlott terület elhelyezési és bizonyos műszaki szempontokból sem volt megfelelő a községtől való nagy távolsága miatt.

A bizottság laktanya építési céljaira a községtől nyugatra lévő alsó eresztvényi dűlő területét szemelte ki. Katonai szempontból legjobban ugyanis a Gönc-Hidasnémeti, illetve a Gönc-Zsulytai útvilla környékén levő terület felelt meg. Ide azonban a laktanyát telepíteni nem lehetett, mert ez a terület a cseh határtól 6-8 km-ről közvetlen tűzérési tűzzel belőhető és tűzérési szempontból igen jó célpontot mutat. Így a laktanya telepítési helyét hátrább kellett kijelölni. Légvédelmi szempontból is megfelelő volt a terület, az építendő laktanya közelében bombacélok nem voltak, csak kisebb műtárgyak, amelyek ebből a szempontból nem lényegesek.

2. ábra Gönci laktanya területe kataszteri térkép

Forrás: Budapest Főváros Levéltár

A kijelölt terület az alsó-eresztvényi dűlőben, az alsó-eresztvényi dűlőút két oldalán terül el, úgy hogy az egyik része 9 850 négyszögöl, a másik része 2 950 négyszögöl területű 8 holdnyi területet jelöltek ki. A terület közvetlenül a

Hidasnémeti főútvonal mellett attól északra Gönc községtől nyugatra, ahhoz közvetlenül csatlakozva fekszik.

A területet kettéválasztó dűlőút egyszerű földút, végleges közlekedési úttá való kiépítése 2 000 m. hosszúságban szükséges. A laktanya területéhez a községtől járda nem vezet, mivel a járda csak a laktanyától 500 méterre fekvő szolgabíró hivatalig volt kiépítve, szükséges vált 1,20 méter széles terméskővel kirakott járda létesítése.

A terület legmagasabb és legmélyebb pontja közötti szintkülönbség 4,5 méter, dél-nyugati irányban egyenletesen lejt és nagyjából sík területtel rendelkezik, így különösebb tereprendezést az építkezésnél nem volt szükség. A telek déli részén részben az országúttal párhuzamosan nagy lejtésű esővízlevezető árok húzódik, amely a kijelölt telektől, mintegy 800 méterre torkollott, községen keresztül vezető Gönc patakba. A derített víz elvezetéséhez egészségügyi okokból azonban szükséges vált egy 800 méter hosszú 20 centiméter átmérő fedett csatorna létesítésére.

A terült közelében két kút van, amelynek vízszintje 9 méterrel van a talajszint alatt, szintmagassága kút helyén 14 méter. A kutak víze bemondás szerint minden célra és ivása is alkalmas, közepes vízhozamú. A laktanya vízellátáshoz szükséges vált egy darab legalább 200 liter/perc vízhozamú és két darab kézi vízvételre alkalmas kút létesítése.

A laktanya területét ketté szelő dűlő út mellett vezet el a Hernád vidéki villamossági vállalat 20 kW-os távvezetéke. Erről egy transzformátor közbeiktatásával kell a laktanya villamosenergiával ellátni. A laktanya területén a községi közvilágítás nincs kiépítve, annak létesítése szükséges volna. A laktanya területe a községházától egy km-re a vasútállomástól kb. 950 méterre fekszik, még a postahivataltól való távolsága 600 méter. A bizottság kinézte a közelharcgyakorlótér, a lövölde, a gyakorlótér a harcszerű lőtér és a tisztí lakóépületek területét is.

A közelharcgyakorló tér az eresztvényi dűlőben a laktanya telkétől 8-900 méter távolságra fekszik, területe enyhén dombos. A közelharckiképzéshez szükséges létesítmények elhelyezésére alkalmas talajjal rendelkezik. A lőtér területe a báránkyúti dűlőben a laktanyától 3 km. távolsága fekszik, a kijelölt löirány az északi iránytól keleti irányban pár fokot tér el. A kimért területből 688 négyszögöl magányosok tulajdonában van, a többi a községé. A lőtér területéhez 6 holdra van szükség.

Gyakorlótér céljaira a község felajánlja a telepítési eljárás során birtokába került Hidasnémeti úttól észak-nyugatra húzódó és a közelharcgyakorlótérrel közvetlenül összefüggő területből a szükséges legfeljebb 25 holdnyi részt. Ezenfelül tüzéségi gyakorlótér céljaira szükséghez képest a legelőterületnek bármelyik részén való gyakorlatozást a község megengedi, azzal a feltétellel, hogy ez a használat a legeltetést nem zavarja.

Harcszerű lőtér céljaira szükséges 2-300 hold területből a község csupán a tulajdonában lévő körülbelül 150 hold kiterjedésű területet tudott felajánlani. Ez a terület, ahol egyébként a lövölde is létesül. A még hiányzó rész Telkibánya község határába esik, ehhez csatlakozva az ottani közbirtokosság tulajdonában van. Használatára külön szerződést kell kötni a településsel.

A tiszti lakóépület célra a bizottság a laktanya területének közvetlen közelében, attól keletre a hidasnémeti országút mentén jelölte ki 2 800 négyszögöl területet, ebben a létesítendő 10 tiszti lakóépület elhelyezése, valamint a nyitható utcák és benne vannak. A tiszti lakóépületek vízellátása csatornázása derítője, járdája a laktanyával azonosan lesznek kiépítve. A tiszti lakóépületek részére kijelölt terület a fejlesztési tervekben temetőnek volt kijelölve. A hivatalos hatósági megállapítások szerint erre a célra sohasem használták, csupán a tagosítás során erre a célra vették számításba.

A laktanya telkére, a közelharcgyakorlótérre, a lövöldére, és a tiszti lakóépületek területére egyidejűleg ajándékozási szerződés jött létre. A gyakorlótérre vonatkozóan pedig területhasználati szerződés jött létre. A község anyagi források hiányában a derítő létesítését nem tudta vállalni. Az építkezés sürgős voltára való tekintettel augusztus 1-vel akarták megkezdeni az építkezést.

KÖZSÉG VÁLLALÁSA

A község vállalta, hogy a felettes hatóságai felé felterjesztéssel él, hogy engedélyezzék a helyőrség felállítását a honvédség számára. 1938. július 3-i ajándékozási szerződésben kötelezte magát, hogy a laktanya építésére szükséges 8 holdnyi területet a tulajdonosoktól megszerzi, majd a területet ajándékozás címén ingyen per és tehermentesen a kincstár birtokába adja, ha a terület szabadkézből nem volna megszerezhető, a kisajátítás összes költségeit -- a kártalanítást is -- a kincstárral szemben magára vállalja.

Kötelezi magát, hogy a laktanya területét kettéválasztó dűlőutat a Hidasnémeti országúttól kiindulva 200 méter hosszban kiépíti és az út mindkét oldalán járdát és árkot létesít. A községből vezető járdát a laktanyáig meghosszabbítja és laktanya főbejáratáig bekötő utat létesít.

Derítő létesítését a község anyagi fedezet hiányában nem vállalja, azonban derített szennyvízelvezetésről gondoskodik, amennyiben azt közegészségügyi szempontból szükségesnek mutatkozik úgy a laktanya határától a gönc patak községen kívül eső részéig mintegy 8 méter hosszan 20 cm átmérő betoncsőfedett csatornát létesít.

A község kötelezi magát, hogy a laktanya a vízellátásának biztosítására egy legalább 200 liter/perc teljesítményű, és két darab kézi használatra megfelelő kutat készített.

A község kötelezte magát, hogy laktanya a villamos energiával való ellátásához a szükséges utcai csatlakozó hálózat kiépítését, illetve a transzformátort laktanyába elhelyeztetve árammérőig kiépíti. A laktanya területéig a közvilágítást a község utcáin szokásos módon biztosítja.

A közelharc gyakorlótér az eresztvény dűlőben a laktanya területétől 8-900 méter távolságra fekszik. Előre láthatólag 1939. október 1-ig a község tulajdonába kerül. A 3 hold nagyságú területet a község 10 évre ingyen átengedi a kincstár használatába.

A lőtér (lövölde) területe a Csenkely báránkyúti dűlőben a laktanyától 3 km-re fekszik. A nagyobb részt a község tulajdonába lévő, kisebb részben magánosok tulajdonában lévő összesen 6 hold kiterjedésű ingatlant, a község megszerzi és átadja a kincstárnak.

Gyakorlótér céljára a község felajánlja a telepítési eljárás során birtokába kerülő a Hidasnémeti úttól északra húzódó és a közelharc gyakorlótérrel közvetlenül összefüggő területből szükséges legfeljebb 25 holdnyi részt. Ezenfelül tüzérségi gyakorlótér céljaira a szükséghez képest a legelőterületnek bármely részén való gyakorlatozást a község megengedi, azzal a feltétellel, hogy ez a használat a legeltetést ne zavarja.

Harcszerű lőtér céljára szükséges kb. 2-300 holdnyi területből a község csupán a tulajdonában lévő kb. 150 holdnyi kiterjedésű területet tud átadni. Ez a terület a szabadföld, Csenkely elnevezés alatt található (ahol a lőtér is található). A még hiányzó részt Telkibányaközség határába esik, a községhez csatlakozva. A tiszti lakóépület céljára bizottsága laktanya területe mellett jelölte ki 2 800 négyszögöl területet. A katolikus és a református egyház tulajdonában lévő területet a község megveszi, majd a kincstárnak ajándékozza.

A határidő közelsége miatt az építkezést október 1-ig be kell fejezni. Ezért a katonai vezetés a Belügyminisztériumtól kérte, hogy az 1886. XXII. tc-ben előírt alakiságoktól tekintsen el.²

A LAKTANYA TERÜLETÉNEK TÖRTÉNETE

A Belügyminisztérium 1938. augusztus 1. napján jóváhagyta Gönc nagyközség határozatát a helyőrség felállítására.³ A község értesítette Minisztériumot 1938. augusztus 2-án, hogy a tulajdonosok a terület átadásához hozzájárultak későbbiekben megállapítandó térítés díj ellenében.⁴ A jogi osztály elrendelte a telekrendezést és vázrajzok elkészítését.⁵ Abaúj-Torna vármegye

² HL HM 2857eln.11o.-38, 6176eln.11o-41. 1886. évi XXII. törvénycikk a községekről.

³ HL HIM 5440eln.11o.38, 91.162-1938.III. BM.

⁴ HL HM 32918eln.11o.-38, 6176eln.11o-41.

⁵ HL HIM 46476eln.11o-38, 6176eln.11o-41.

alispánja jóváhagyta az ajándékozást. Ugyanakkor felhívta a község figyelmét, hogy a község szükségleteinek fedezésére 50%-nál magasabb pótdót vetett ki, ezt a Minisztérium hozzájárulása nélkül nem hajthatja végre.⁶

Mivel a községre nagy anyagi terhet jelentett a vállalt kötelezettség, ezért 60 000 P hosszú lejáratú kölcsönt kért, kedvező törlesztési feltételekkel a HM-től. Hivatkozott arra, hogy a gyakorlótér céljaira szolgáló legelőt 70 000 P-ért vásárolta meg. A laktanyák készen vannak, az elektromos árammal kiépítése folyamatba van. Ez 5-6 000 P-t jelent. A telek megváltása 35 000 P-be került. Az áramszolgáltatás, járdaépítésre most 40 000 P-re lenne szükség. Ez azonban nem sikerült elérnie. A Minisztérium közölte, hogy ez csak félreértésen alapulhat, mert a HM ilyen nem ígért, csak erkölcsi támogatást ígért a kölcsön felvételére.

1939. január 26-án a község megkérdezte, hogy folytassa-e a község a laktanya építésével kapcsolatban vállalt kötelezettségek teljesítését? Eddig anyagi áldozatot nem hozott, mert még nem kapta meg a szükséges kölcsönt. A földtulajdonosok azonban követelik az igénybe vett területek 1938.évi bérletét. Ezért kénytelen 48 500 P kölcsön felvételére. A községnek 33-350 000 P ingatlan vagyona van, amelyet 20 000 P. kölcsön terheli, amit a körorvosi lakás építésére vették fel.⁷

A HM értesítette a községet, Gönc helyőrség felhagyásáról, amelyet a megszállott területek egy részének időközben történt visszacsatolása tett szükségessé. Elrendelte, hogy az építési kötelezettségeinek teljesítését szüntesse be. Jelentse, hogy a beépített területnek (laktanya, tiszti lakóépületek építési területe) megszerzése miként áll, és előreláthatólag milyen teher hárul a községre. A kijelölt és átadott területeket visszaadják a községnek.⁸

A település felsorolta, hogy milyen károk érték, és kártérítést kérnek, mert a laktanya nem került „benépesítésre” így a remélt „forgalom emelés” elmaradt és így a községi bevételek nem emelkedtek. A gyakorlótér és a lőtér miatt Telkibánya nem kaphatta meg a részére kijelölt helyen a földjét. A községi legelő közepéből kellett 29 kh-t kiadni, amit már szántóföldnek feltörték. Így a gönci - amúgy is kevés - legelőt ketté vágták, és ezáltal jó része használhatatlanná vált, mert vagy bekell keríteni a Telkibányai gazdák földjét Göncnek, vagy annak közelében nem legeltethet, az egyik legelőről a másikra át nem mehet. Ez legalább 3 000 P kárt jelent.

Mintegy 70 holdnyi olyan vízmosásos véderdő területeket vett át a község, amelynek évtizedekig semmi hasznát nem veszi, csak azért, hogy lőteret és gyakorlótérrel adhasson. Ezek a területek értéken felül vannak fizetve. Ez 3 000 P-s kárt jelent. Hogy a laktanya építés sikerüljön Gönc odaadta cserébe 110 hold

⁶ HL HM 54040eln.11o.-38, 6176eln11o-41.

⁷ HL HM 4949eln.11o.-39, 6176eln.11o-41.

⁸ HL HM 4949eln.11o.-39, 6176eln.11o-41.

szántóföldjét, ez mindenféle ingatlanok megszerzésével kb. 120 000 P. adósságot jelent. A Földművelésügyi Minisztérium utasítására az ersztvényi tanyaépületek felét 5 000 P-ért át kell vennie és azt bérbe kell adnia a két jutatott cselédnek. Ezen épületek a két cselédnek évi 80 P-ért van bérbe adva, tehát évi 160 P-öt jövedelmez. Ezen épületek olyan állapotban vannak, hogy évente legalább 200 P-öt kell javításokra költeni. Ez 5 000 P kidobott pénz. Így több mint 200 000 P kiadás. Ezzel szemben értéktelen legelőterületet kapott és olyan épületeket, amelynek nem csak rozogák, hanem semmi szükség nincs rájuk, nem hasznosíthatók és távol esnek a községtől (kb. 3 km-re). A község 12 000 P-öt kér a Minisztériumtól. Az építési osztály elvileg támogatta a község kérelmét.⁹ Helyszíni bejárást és tárgyalást rendeletek el. A Miniszter szóbeli utasítására méltányosság szem előtt tartásával kell kezelni a helyzetet, úgy, mint a Sajószentpéterit.¹⁰

A laktanya lebontását és elszállítását a főispán helytelennek, sőt károsnak tartotta. Hiszen nemcsak a laktanyát viszik el, hanem a járási székhely áthelyezése is, nagymérvű forgalom és jövedelemcsökkenést fog okozni a 3500 főnyi lakosságnak.

A Gönci ref. plébános tervet dolgozott ki a laktanya hasznosítására. Földműves iskola számára 2-3 lakást terveztek a tanárok számára, a tisztí étkezde alkalmas lenne az iskola 60 fős internátus létesítésére. A katolikus egyháznak kellene 3 tanítói lakás. Ha az iskola bővülne, akkor egy új tanterem is kell. Meg lehet oldani a levante és a lövészotthon kérdését. Most a levante otthon az óvodában került elhelyezésre. A legénységi épületben tanoncotthon és iskola létesülhetne. A településen tervbe van véve egy egészségház felépítése. A védőnői lakással együtt ezt is ellehet helyezni a laktanyában. Lehetne létesíteni járási kórházat, hiszen Göncön 4 orvos van. Szükség van 2. segédjegyzői és egy 2. körorvosi lakásra is. Község elhatározta egy gyümölcsösomagoló helység felállítását. Ez ott található megfelelő elhelyezést. A nagyobb épületek kiválóan alkalmasak arra, hogy azokban szövőgyár, harisnyakötő, kosárkötő, seprőkészítő üzem létesüljön, amelynek előfeltételei Göncön és vidékén megvannak.¹¹

Az a gondolat is felvetődött, hogy a laktanya helyén temető létesüljön, ha ez keresztülvihető, akkor a kincstár mentesülne azon költségektől, amellyel az épületek alapjainak és az utak felszedésével járna. Termőterületé való visszaalakítását a kincstár viselné, ha a tulajdonosok, akkor kártalanítani kell Őket. Ha Gönc megkapná ingyen az egész kerítést, az összes utakat és a gyalogjárókat akkor a kincstár megszabadulna ezektől a költségektől. Így csak az

⁹ HL HIM 16396eln.11o-39, 6176eln.11o-41.

¹⁰ HL HIM 17459eln.11o-39, 6176eln.11o-41.

¹¹ HL HIM 455425eln.11o-39.

épületeket kellene elszállítani a kerítés a járdák, utak, fák maradnának. A telektulajdonosoktól a község szerezne meg a telkeket.¹²

Az is elhangzott érvként, hogy a laktanya lebontása és új helyen való felépítése anyagpótlással, közlekedési utakkal, járdákkal egyéb szolgáltatásokkal együtt az építési költségeknek 40%-t teszi ki. A HM válasza az volt, hogy ez a százalékszám helytelen. Az építési területből a tulajdonosok kártérítése kicsi, mezőgazdasági művelésre visszaveszik. Az ingatlantulajdonosok részéről kártérítési igény még nem jelentkezett. A laktanya lebontását a hadrend változása és pénzügyi szempontok tették szükségesé. A lebontott laktanya anyagjára máshol építendő laktanyák építésénél van szükség. A katonai vezetés a laktanyát bármely községnek átengedi, ha a laktanya építési költségét megtérítik. A laktanya szociális célra való felhasználására irányuló javaslat már időszerűtlen, mert időközben a bontási munkálatok vállalatba adására a döntés megszületett.¹³

A laktanya elhagyásával kapcsolatban 1939. augusztus 11.-én bizottságot rendelt ki a HM az anyagi kérdések rendezésére.

A község 16 090 négyszögöl kitevő építési telket adott át a kincstárnak. Tényleges kár csak annyiban érte, hogy felhasznált területen a kincstár az építmények lebontása után a földben lévő építményeket, alapokat, utakat még nem távolította el. A szántóföld eredeti termőképességét még nem állította helyre. A vegyes bizottság nem tudott megállapodni, mert –a katonák szerint –a község a tényleges károkat meghaladó követelésekkel állt elő. Ezért kérték a Belügyminisztériumot, mint felügyelő szerv vizsgálja ki soron kívül az ügyet.

A laktanya Gönc szélén első osztályú szántóföldön épült meg. Felmerült a gondolat, hogy a kincstár vegye meg a lebontott laktanya területét és azt telepítési célokra vagy házhelyek céljára hasznosítsa. Ezért átirták a Földművelésügyi Miniszternek, hogy segítenek-e megszerezni kincstári tulajdonba a laktanya területét. Az eredeti termőképesség visszaállítása község szerint 25 000 P-be kerülne. A község az igénybe vett területért négyszögölenként 2,50 P-öt kér, amit a katonai igazgatás, túlzónak tartott. Az épületek terméskő alapfalai, makadámutak, járdák, beton vízelvezető csatornák, trágyagödörök még a helyszínen vannak. Ha házhelyként értékesítenek, akkor nagy részüket otthagyható, az ott lévő anyagok építési célokra felhasználhatók.¹⁴ A Földművelésügyi Minisztérium megpróbálta megszerezni házhelyeknek, de a tulajdonosok nem adták, másrészt, akiknek akarták volna adni azok az ingatlanokat nem is tudták megfizetni. A Minisztérium szerint a volt laktanya

¹² HL HM 37510eln.11o-39 6176eln.11o-41.

¹³ HL HIM 455425eln.11o-39.

¹⁴ HI HIM 41037eln.11o-39, 6176eln.11o-41.

területét birtokló tulajdonosokat kártalanították, a volt ingatlant rendelkezésükre bocsájtották. Így az ingatlant kincstári tulajdonban venni tárgytalan.¹⁵

Gönc még február 18.-án kérte, hogy a nagymennyiségű betonlap (járdák, hidak, ágyúszín előtti betonlapok) ami nem éri, meg hogy elszállítsák, térítésmentesen adják át a községnek, amit gyalogjáró céljaira felhasznál, saját költségén feldarabolva helyszínről elszállíttat.¹⁶ Ami a laktanya lebontása és az anyag elhordása befejezése után október 9-én megkezdtek.¹⁷

A község eddig kártalanítás címén 37 180 P.-t kért. 1939. november 17.-én újabb ajánlatot tett, 26 720 P-öt kért. Szerinte ezzel a telektulajdonosok nem támasztanak igényt a kincstárral szemben a föld értékcsökkentése miatt. A visszamaradt betonanyagot saját maguk takarítanak el, és tennék termővé a földet. Ez az összeg kisebb, mint amit a földekért kisajátítás esetén fizetni kellene. Község is kártalanítva lenne, és megszűnne felelőssége a földtulajdonosokkal szemben. A katonai vezetés a község igényét továbbította a BM felé, és kérték a véleményét¹⁸.

A katonai vezetés szerint a község a laktanya területtel kapcsolatban semmiféle igényt nem támaszthat, és nem kérhet kártalanítást. Gönc nem szerezte meg az 1938. július 3.-i ajándékozási szerződésben foglalt laktanyaterületét. Lakóépületeket sem szerezte meg. A terület kártalanítása 10 hold eredeti állapotba való visszaállítása 10 000 P-be kerül. Ennek a területnek 1938/39. gazdasági évre elmaradt haszna holdanként 320 kg. búzával számolva 640 P. + termőképesség helyreállítása 3 200 P, összesen 13 840 P. Ha az 1939/40 gazdasági évet is megtérítenék költségkihatás 1 280 P. Így a fenti címen 15 120 P lenne a kártalanítás.

A kártérítés második csoportja azon kárösszegek, amelyek a község a kincstár ellen támasztott (mint mellékszolgáltatás közelharc gyakorlótér (3 hold), lövölde (6 hold), gyakorlótér (25 hold), harcszerű lőtér (2-300 h)). Ezek a község részére nem jártak kárral, mert Göncön alakulat soha nem volt, és ennek a területnek csak a használatát kellett biztosítani. Így Gönc 10 000 P kárigénye alaptalan. A katonai vezetés szerint az elmaradt haszonért járó 15 120 P kártérítés fedezete a laktanya építési hitel maradvány terhére lehetne fizetni.¹⁹ 1940 szeptemberében megtörtént kiutalás.²⁰

Közben a laktanya terület tulajdonosai kérték, hogy az Ő kártalanításukat és a község kártalanítási igényét válasszák ketté. 1940. október 14-én a jegyző

¹⁵ HL HIM 32115eln.11-40, 6176eln.11o-41.

¹⁶ HL HIM 418211eln.11o-39.

¹⁷ HL HIM 56475eln.11o-39, 6176eln.11o-41.

¹⁸ HL HIM 60892eln.11o-39, 6176eln.11o-41.

¹⁹ HL HM 1137917eln.11o.-40.

²⁰ HL HM24759eln.11o.-41, 6176eln.11o-41.

jelentette, hogy a kártalanítást nem tudták kifizetni, mert nem állapítható meg, hogy a telektulajdonosok közül kinek milyen nagyságú területe lett igénybe véve. Az egyházak kifizetése megtörtént, a polgári személyek azonban egymással nem tudnak megállapodni. Kérte, hogy küldjön ki földmérőmérnököt. Ezt november 15.-én újra megerősítette.²¹ Elfelejtették, hogy a katonai vezetés a területre még 1938.október 21.-én elrendelte a telekkönyvi használatra alkalmas vázrajzok elkészítését. Ezt csak kérni kellett volna a községnek.

A gönci járás főszolgabírója már többször utasította a jegyzőt, hogy fizesse ki a kártalanítást 1940.szeptember 28-án, hogy a képviselőtestület tárgyalja és a határozatot terjessze fel. A főszolgabíró 1941. január 3.-án, és 19.-én az ügy elintézését ígérte, majd január 28-án képviselőtestületi határozat csatolása nélkül jelentette, hogy a község nem tartja fent a kárigényét a honvéd kincstárral. A Honvédelmi Minisztérium kiutalta a kártérítést, hogy osszák ki. Ebből 2 675 P 13 fillér még nincs kiosztva, mert a mérnököt nem küldött ki a katonai vezetés. A főszolgabíró február 10-ig adott határidőt, hogy a határozatot beterjessze, és a pénz ossza ki.²²

A honvédség a bontási anyagot díjmentesen átadta a községnek. A helyszínen 700 m³ betonburkolat feküdt, A bontás következtében sérültek a lapok, ennek ellenére 1,5 km hosszan járdát építtetett a község. 200fm követ a levante egyesület részére tároltak. A kérés csak annyi volt, hogy a betontörmelék elosztását a község az érdekelt telektulajdonosokkal saját hatáskörében és belátása szerint intézze, úgy hogy ez ügyben a kincstárhoz semmiféle panasz vagy kérelem ne érkezzon.²³

1941. februárban a jegyző jelentette, hogy a telektulajdonosok megkezdték a romok eltávolítást, bontogatni kezdték az illemhelyeket, azokból ismeretlen tettesek azanyagot hurcoltak el. Sokan a terepen fekvő vízlevezető betoncsatorna lapokat is felszedték és elvitték. A község előjárósága a csendőrséghez fordult, és így sikerült megakadályozni a tovább lopásokat. A telektulajdonosok arra hivatkoztak, hogy Ők nem kaptak kártalanítást 1941 évre, ezért haladéktalanul el kellett takarítaniuk, hogy használatba vehessék a területet. Nem tűrik az idegen anyagot az ingatlanjaikon, sőt a földjeiken lévő minden betontárgyat a sajátjukénak tekintenek.

Ezért a község nem tehetett mást, minthogy a községnek ajándékozott betonlapokat mentette, amit lehetett elhordhatta a területről a járdát, betonlapokat, kisebb hidakat és az esővíz csatornalapokat. Az illemhely anyagát szétszedette, és az építési anyagot a levante egyesület rendelkezésére bocsájtotta, mivel Ők bontották le kalákában. Az is igaz, hogy a betoncsatorna lapok

²¹ HL HM 59231eln.11o.-40, 6176eln.11o-41.

²² HL HM 6176eln.11o-41.

²³ HL HM 50145eln.11o-41, 72623eln.11o-41.

túlnyomó többsége hasznavehetetlen lett, mert a felszedésnél széttöredeztek. Súlyuk miatt nem is volt, vagy nehezen felszedhető.²⁴

1938. novemberben a Hernádvidéki villamossági vállalat bevezette az áramot a laktanyaiba, amire a honvédség 3 500 P-t terveztek.²⁵ Mintegy 2,8 km. hosszan lebontották a régi távvezetékét, az új nyomvonalon megépített vezeték hossza 2,4 km. volt. A községben a református templom mellett lévő transzformátor állomás lebontására és a Fő téren egy új állomás és 450 m. primer vezeték megépítésére, a laktanya részére új transzformátor és mérő állomás megépítése került sor.²⁶ Ezt a villamoshálózatot is lebontották. A lebontást, mint az építkezést is Bíró István végezte. Ő 40 000 P. kárt állapított meg. Ebből 27 500 P. a megtérült felhasználtató anyag, a HM a távvezeték kiépítéséhez 3 500 P-vel járult hozzá. A tényleges kár 9 000 P (a kifizetett munkabérek, szállítási költségek stb.)²⁷ Az összeget 1942. február 14 én utalták ki.²⁸

LAKTANYA

1. táblázat A Gönci laktanya épületeinek megoszlására

funkció	típus	méret/ m	funkció	típus	méret/m
1. puskás század	A/2	54x10	istálló	A/32	36x10
2. puskás század	A/2	54x10	istálló	A/32	36x10
üteg épület	A/2	54x10	istálló	A/32	36x10
kerékpáros század	A/3	60x10	istálló	A/32	36x10
géppuskás szd	B/1	60x10	istálló	A/20	21x10
pság, törzs-leg. ép	A	42x10	szín	C	10x9
pság, törzs-leg. ép	A	42x10	szín	C	10x9
Iroda őr-fogda ép	B	51x10	lövészín	A	42x8,25
tiszti étkező	B	21x10	raktár 1	C	33x10
legénységi konyha	B	36x10	raktár 2	C	42x10
gyengélkedő	B	39x10	szivattyúház		
nőtlen tiszti épület	A	27x10	WC csoport	5db	
nőtlen tiszti épület	A	27x10	trágya gyűjtő	2 db	
			nyitott lovarda		60x20

²⁴ HL HM 20864eln.11o-41, 6176eln.11o-41.

²⁵ HL HM 9566eln.11o-39, 33137eln.11o-38.

²⁶ HL HM 31144eln.11-40, 425820eln.11o-42.

²⁷ HL HM 416368eln.11-40, 425820eln.11o-42.

²⁸ HL HM 425820eln.11-42, 425820eln.11o-42

A tervrajzból is kiderül, hogy két részre oszlott: a laktanyai rész 9 850 négyszögöl, 175-185m x-180-235 m területen, amelyen 20 db épület (5 db legénységi, 2 db parancsnoki, 1 iroda őr-fogda épület, 1 legénységi konyha, 1 gyengélkedő, 5 db. istálló, 2 szín, 1db. löveg szín) került elhelyezésre. A másik része 2 950 négyszögöl 100x130 m területen 8 tiszt (2 db.2 szobás, 2 db. 3 szobás, 2 db 3szobás) lakás, 1 tiszt étkező, 2 db. nőtlen tiszt épület állt. A két területet út választotta el egymástól.

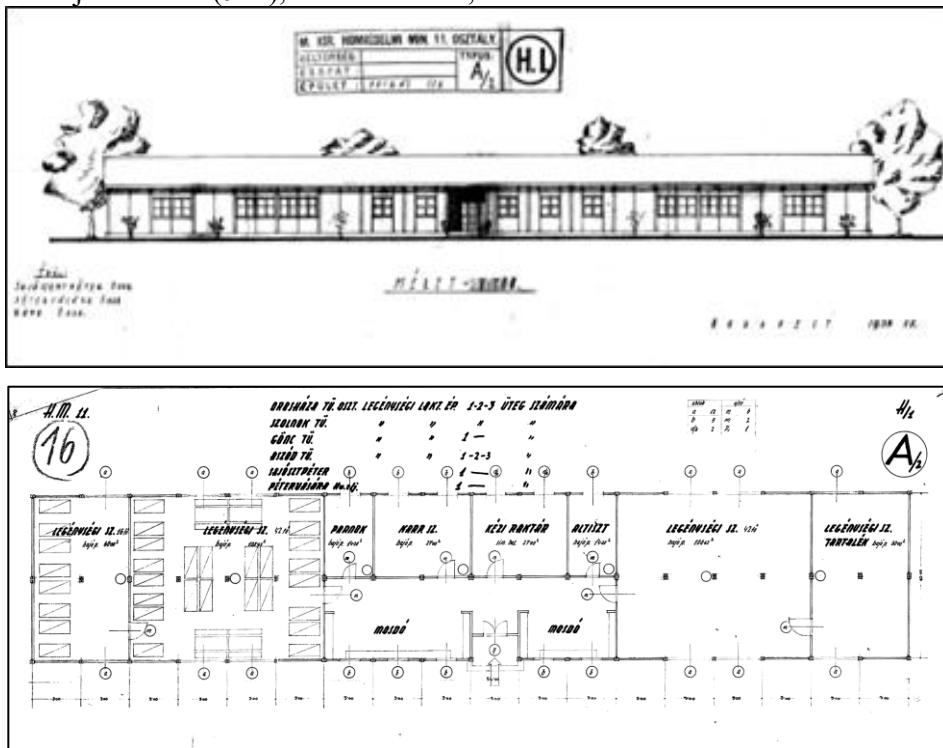
3. ábra A gönci laktanya alaprajza

Forrás Hadtörténelmi Levéltár

Néhány szó az épületekről. Szabvány épületek, amelyeknél a célszerűség és a költségkímélés szempontjait vették figyelembe tervezéskor. Minden épület típusnál a felhasználás szempontjából több változatot készítettek (személyre, főre, darabra, funkcióra stb). Például a 2 típusú legénységi barakk 23 ablakkal és 9 ajtóval készült, 54x10 m alapterületű, 540 m² területtel, 8 helységgel (benn 3 legénységi körlettel 2 db 42 fős, 1db16 fős hálóval) 3db. altiszti, tiszt helységgel, kézi raktárral, mosdóval.

A 3 típusú legénységi barakk a kerékpáros század részére 60x10 m nagyságú. 6m-rel hosszabb, mint a 2 típus. Így területe 600 m². Ezen a részen van

a kerékpár raktár. 4 légénységi szobával (2x16 és 2x44 fős hálóval) külön szoba a tisztjelölteknek (5 fő), 2 altishti szoba, iroda és mosdók.

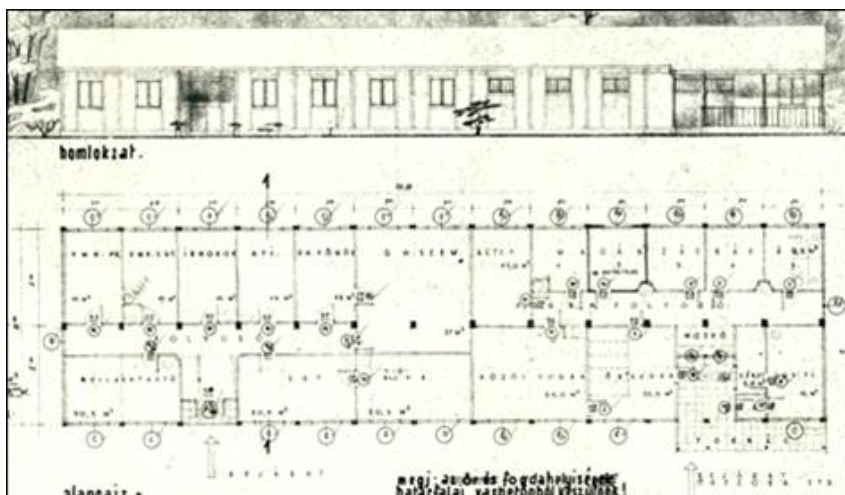
4. ábra A/2 légénységi barakk látképe, alaprajza
Forrás Hadtörténelmi Levéltár

Az A típusúiroda ör fogda épület 39x10 m nagyságú, 420m² területtel, 27 ablakkal, 24 ajtóval. A baloldali rész középfolyosós, ahonnan a 9 iroda nyílt, jobboldali részen bejárat tornáccal fedett az épület jobboldalán 11 helységben az ügyeletes tiszt, őrszoba, pénztár, mosdó, fogdák (közös, 1 altishti 5 magánzárka) A fogdák falai vasbetonból készülnek. Az A típusú törzs épület nagyobb, elrendezésében ugyanaz, mint az A típus. 510 m² területű, 3 irodával több. A fogdánál 5 magánzárkával több.

B típusú gyengélkedő és fürdő 39x10 m nagyságú 390 m² területen. A gyengélkedő részen 3 betegszoba (egyenként 6 ágygal) váró, rendelő, orvosi szoba, eü. raktár. Az épület másik felén a fürdő: kazánház fa, szénraktár, vetkőző 24 állásos zuhanyfürdő. Az épület végén külön bejáratl az elkülönítő kapott helyet egy szobával és mellékhelységekkel.

A B típusú légénységi konyha és kantin 36x10 méter nagyságú 368 m² területtel. A konyhai részen 60m² nagyságú konyha, 5 Börcsök féle tűzhellyel, 3

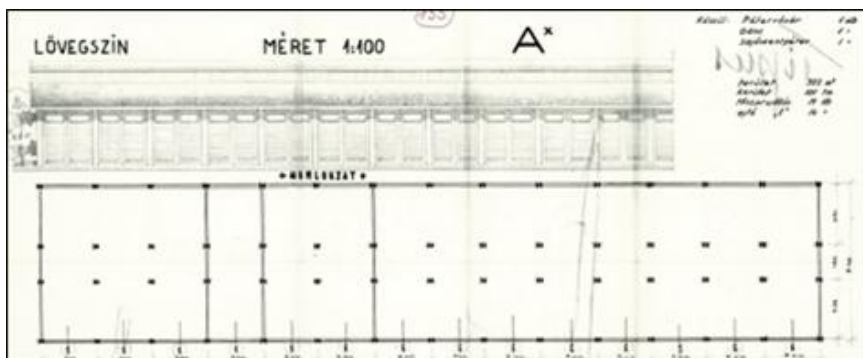
hűssütő hellyel, kamra élelmiszerraktár és az ételkiosztóhelysége. A kantin rész külön konyhával rendelkezik, legénységi ivó, külön altiszti tiszti szobával. Az épületben 2 tüzelőanyag raktár van.

5. ábra A. típusú iroda űr-fogda épület látképe és alaprajza
Forrás Hadtörténelmi Levéltár

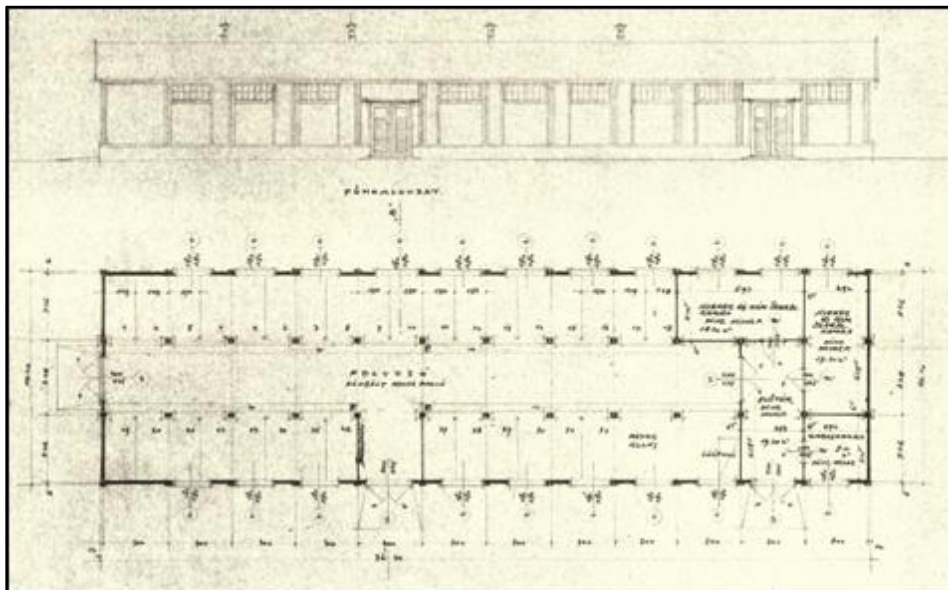
Az A típusú nőtlen tiszti épület 27x10 m nagyságú 548 m² területtel, a tornácról nyíló folyosó egyik oldalán 9 (18 m² 3x6 m nagyságú) szobákkal, másik oldalon fürdő, mosdók, WC-k, és a küldönc szobája.

B típusú tiszti étkeзде és kaszinó 21x10 m nagyságú. 232m² területtel. A munkaterület: konyha, kamra, tállaló, a szakácsok szobája. Az előtérből nyílik a 40-50 fős étterem, illetve a társalgó rész befogadóképessége kb. 20 főre. A fedett lövegszín 42x8,5 m nagyságú, 352 m² alapterületű, 14 ajtóval.

6. ábra C. típusú lövegszín látképe és alaprajza
Forrás Hadtörténelmi Levéltár

Az A/32 istálló 32 ló számára készült 60x10 m nagyságú, 366 m² alapterületű, 7 ajtóval, 20 ablakkal, nyereg- és hámszerszámoskamrával, zaboskamrával. A 20 típus 20 lóra volt tervezve. 21x10 m nagyságú, 213m² területű 5 ajtóval, 11 ablakkal készült.

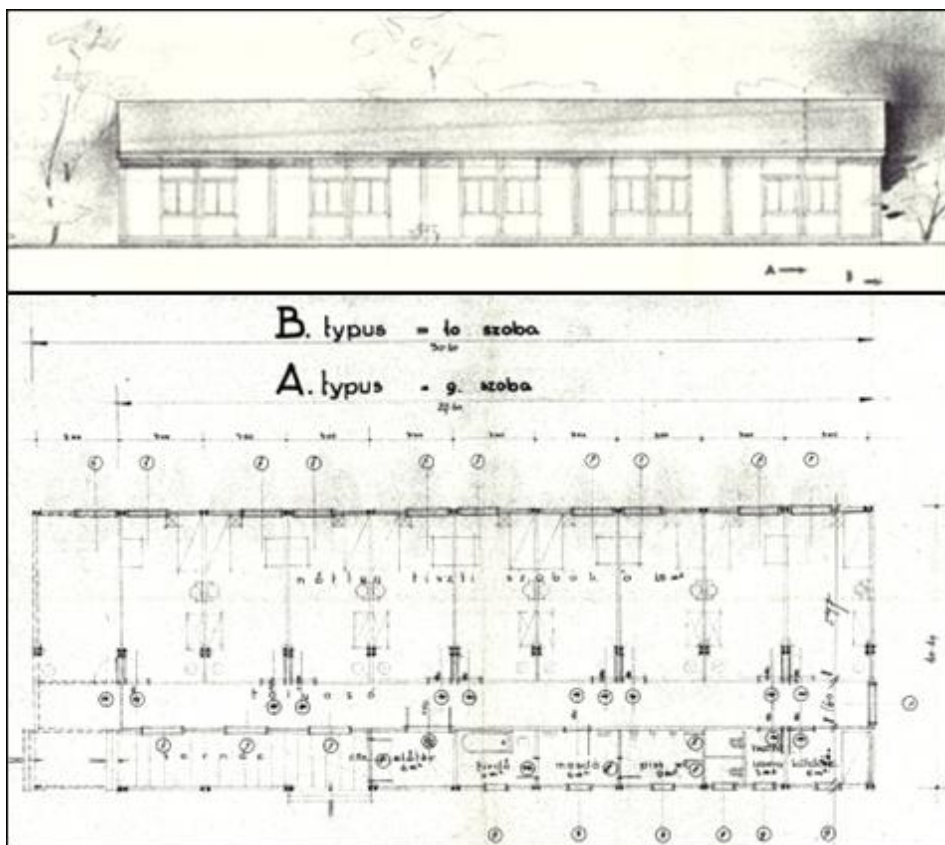
7. ábra A/32 típusú istálló látképe és alaprajza
Forrás Hadtörténelmi Levéltár

A C (nyitott és fedett) szin 9x10 m nagyságú, a nyitott része 3x10m, 30m² területű, zárt része 6x10 m 61 m² területű 3 ajtóval készült.

A C 1. típusú raktár 33x10 m2 nagyságú 330 m² területű középfolyosós 6 raktárral (fegyver, kézigránát, puska lőszer, tüzérségi lőszer, gumi raktár, tartalékgépek). Itt kapott helyet a fegyvermester, patkolómester, és a műszerész műhelye, valamint az épületkezelőség irodája. A C 2 típus alapterülete 420m².

A szivattyúház 6x6 m nagyságú a gépházat és a gépész munkaállását foglalja magába.

Tiszti lakások 3 kivitelben készültek. A típusú ház 9x10 m nagyságú, 2 szobás tornác, előszoba, fürdő, WC, konyha, kamra, cselédszoba, hálószoba, nappali ebédlő egyben (28m²) a két szoba együtt 60m². Összesen a ház 95m². A B típusú ház 12x10 m nagyságú, 3 szobás, a harmadik szoba az ebédlő (20m²) szobák együttesen 80m². Összesen a ház 126m². A C típusú ház 15x10 m nagyságú, 4 szobás, a negyedik szoba a dolgozó szoba (30m²) szobák együttesen 110m² nagyságúak. Összesen a ház 156m².

8. ábra A nőtlen tiszti lakások látképe és alaprajza

Forrás Hadtörténelmi Levéltár

A laktanyát Sorg Antal nagyvállalkozó építette, cége ekkor minden honvédségi építkezésen részt vett.²⁹ A laktanya az építési költsége 1 695 000 P.

²⁹ Idősb. Sorg Antal kőbányai vállalkozó építőmester volt. 1903-ban alapította a „Sorg Antal Építőipari Vállalatot”. A vállalat központja a X., Gergely utca 8. szám alatt volt. Az Ihász utcában volt ácsstelep, majd az asztalos- és lakatosműhely. Ezeket követte a bádigos üzem, a víz- és csatornaszerelő üzem, végül az üvegező- festő- és mázolótelep. Így a vállalat minden lényeges szakiparban független lett más vállalatoktól. 1923-ban a vállalatot - fiaival közösen - „Sorg Antal Építőipari R. T.” néven családi részvénytársasággá alakították át. Nagyvállalkozóként lakóházak, laktanyák, ipari és közlekedési létesítmények sorát építette, Budapesten, és országszerte. Az 1930-as évek második felében és 1940 után nagy állami beruházások, középületek, laktanyák építésének állandó kivitelezője volt. (Suba János)

volt. Az építési hitel két részletben került elfogadásra (850 000+478 317 P.)³⁰ A laktanya vízellátása problematikus volt, amely a költséget növelte. 1938. augusztus 16-án döntés született a laktanya vízszolgáltatásra, vízvezeték és csatorna építésre. Külső-belső vízvezeték építésre, csatornázásra Kozáry Pál okl. mérnök ajánlatát fogadták el 5 8284,15 P. értékben.³¹ A laktanya vízellátását gyűjtőkutak alapján tervezték meg, mert a közvetlen közelben lévő községi majorban kettő eléggé bővizű talajkút van. A versenytárgyalás során a munkával Gratz Lajos mérnököt bízták meg. 12 804 P-vel. A próbafúrások alapján nem remélhették, hogy a vízbiztosítást gyűjtő kutakkal megoldható. Így elmaradt a gyűjtőkút építés.³² Szivattyúházat építettek.

LAKTANYA LEBONTÁSA

2. táblázat Göncről lebontott és elvitt, máshol felépített épületek

darab	Kiskunhalas	darab	Jászberénybe
2	legénységi épület	1	törzsepület
3	istálló A/32	5	legénységi épület A/2, A/3
1	lővegszín	1	gyengélkedő B
1	raktár C	1	raktár C
1	2. szobás tiszti épület	2	istálló A/32, A/20
2	3. szobás tiszti épület	2	csukott szín C
2	4. szobás tiszti épület	1	tiszti étkezde ép B
1	nőtlen tiszti épület A	1	1 nőtlen tiszti épület A
	fáskamrák	1	2 szobás tiszti épület
		2	2 szobás tiszti épület
		1	szivattyú épület
13		18	

szerkesztette: Suba János forrás: Hadtörténeti Levéltár HM 72632el.11o-41.

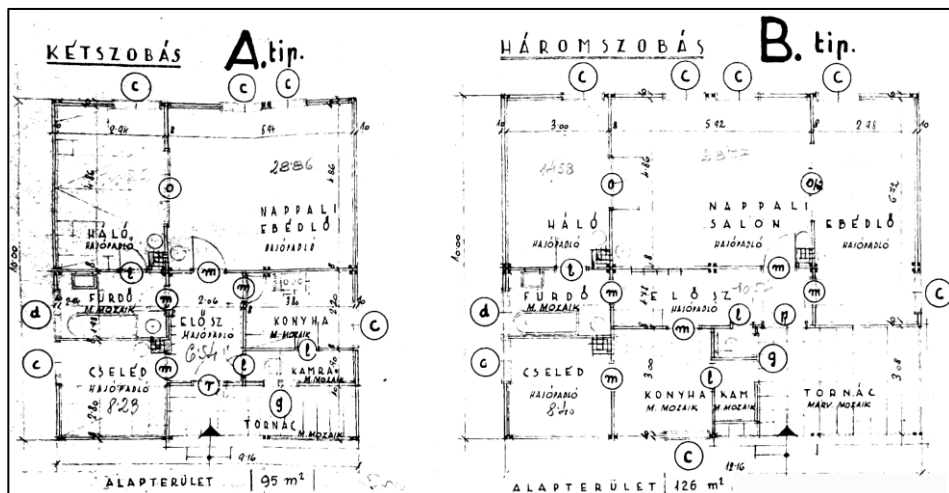
A Legfőbb Állami Számvevőszék 1941 február 2-án kérte, hogy a Gönci Mosonmagyaróvári, és más laktanyák lebontására, valamint azokból nyert anyagokból más helyen történt építkezéseket elrendelő ügyiratokat küldjék meg. A Műszaki alosztály közölte, hogy a laktanyák lebontására vonatkozó rendelet,

³⁰ HL HM 2857eln.11o-38, 6176eln.11o-41.

³¹ HL HM 36010eln.11o-38, 33137eln.11o-38.

³² HL HM 40373eln.11o-38 33137eln.11o-38

mint olyan nincs. Van egy műszaki kiírás, amelyek a laktanyák bontását és máshol való újra való felépítését tartalmazza, és amelyik minden egyes építési szerződés mellékletét képezi. Az eredeti szerződéseket kikell kérni és azokból meg lehet állapítani, hogy az új laktanyák tényleg a régiek lebontásából származó anyagokkal létesültek.³³ Göncről két helyre Jászberénybe és Kiskunhalasra vitték a barakk épületeket.

9. ábra Tiszti lakástípusok alaprajza

Forrás: Budapest Főváros Levéltár

A lebontásra két vállalkozó nyújtott be árajánlatot A Jászberényi laktanyába kerülő épületeket Kovács Kocsárd Ákos okl. építészmérnök, építőmester, a Kiskunhalasi laktanyába kerülő épületeket Tóásó Pál vállalkozó bontotta el.³⁴ Kovács Kocsárd Ákos 10 534 P-ért vállalta a bontást, úgy hogy az Ő tulajdonában ment át minden, amit még fel tudott használni az alapokból. A Kiskunhalasi tüzér laktanyában 13 épületet, míg a Jászberényi gyalogos laktanyába 18 épületet szállítottak át és építettek fel. A lebontott barakképületeket az új helyeiken állították fel.

Ezzel véget ért a Gönci laktanya története.

³³ HL HM 72632eln.11o-41, 6176eln.11o-41.

³⁴ HL HM 41037eln.11o-39, 6176eln.11o-41.

A KIS-HEVESI JÁRÁS NÉPESSÉGE A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

VERESEGYHÁZI BÉLA

THE POPULATION OF THE DISTRICT OF KISHEVES IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

The capture of Buda in 1541 set off an avalanche of expansion of the Ottoman Empire in the Central Tisza region. Between 1543-46 the Ottomans conquered Jászság and the lowlands of the Heves region, while the Hungarian command built the palisade of Szolnok. In 1552, however, this fortress fell, and became the centre of further Ottoman expansion. In 1569, the county of Heves annexed the rest of the outlying Szolnok, and a good part of the villages in the area from Tiszafüred to Túrpásztó became a small part of this large territorial unit. This small study examines the population movement of this district based on the details of the Turkish defters and the Hungarian tithe registers. The population of the area protected by the Tisza and its marshes remained in place until the start of the Fifteen Years War (Long Turkish War); however, it can be shown that about half of the population changed, the original inhabitants either died or fled, replaced by new inhabitants, who stayed either temporarily or permanently, from areas already taken over by the Turks. In the period 1552-1591, the seventies and eighties show a temporary stability, despite the state of war. This favourable situation was overturned by the Fifteen Years War.

1. TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK, A TERÜLET BEHATÁROLÁSA

A Tiszántúl eme kis darabja már a megyeszervezés időszakától kezdve Újvár, Hevesújvár, majd Heves vármegye része volt. Ez az Újvár vármegye az I. (Szent) István által alapított megyék közé tartozott, és az abaúji részekről egészen a Körös-vidékig nyúlt.¹

A kis-hevesi és a szomszédos területek viszonya a Tisza-menti, később Külső-Szolnoknak nevezett megye létrejöttével és a tatárjárás után a kunok

¹ GYÖRFFY Gy. 1987 pp. 49-50. és ugyanő 1977 p. 209, valamint KRISTÓ Gy. 1988 pp. 437-440

letelepítésével, és a Kolbáz-szék (Nagykunság) megszervezésével stabilizálódott. Ez a stabilizáció ugyan egy ideig igen törékenynek bizonyult, hiszen a kunok és a megyék között több ízben konfliktusok alakultak ki, egyes települések (például Kunhegyes, Balaszentmiklós, délen Túrkeve vidékének falvai) hol az egyik, hol a másik félhez tartoztak.²

A 15. században a vizsgált terület települései nagyrészt Heves részét képezték, néhány Külső-Szolnokhoz, Nagyiván Szabolcshoz, Csejt Békéshez tartozott.³ A 16. században a török elfoglalta Szolnok frissen felépített várát, így megszerezte az uralmat a vidék fölött. Ezzel Külső-Szolnok vármegye gyakorlatilag megszűnt, bár a megyei apparátusa a felső-magyarországi részekről többé-kevésbé felügyelte a mezővárosokat és falvakat; adószedői sokszor életüket kockáztatva bejárták a területet, az egri vár vitézei és kóbor, irreguláris csapatok pedig gyakran rajtaütöttek a településeken. A dolgozatban vizsgált 28 helységről Bala, Balaszentmiklós, Szajol és Túrzásztó külső-szolnoki, Csejt békési területéről került a kis-hevesi járás „törzsfalvai” közé. Más volt a helyzet a török közigazgatási–adószedési beosztás szerint. A szolnoki szandzsák szolnoki, balaszentmiklósi, csongrádi (majd túri) náhijeibe sorolták őket, minden különösebb rendszer nélkül.⁴

A járás kiterjedése: az egyesített Heves- és Külső-Szolnok vármegye 1569-től egészen 1876-ig létezett. A 16. században használatos kis-hevesi elnevezés a Szolnok melletti Szajoltól Szabolcs megyéig (Nagyiván), északon a Tisától Fegyvernek–Kenderes vidékéig érvényes, ahol a Nagykunság (Csorba, Madaras, Újszállás, Márialaka) falvai határolták. Az eddig egységesnek nevezhető tömbhöz mintegy exklávéként Hegyesbor (Karcagtól délre a Nagykunság közepén), Túrzásztó (Túrkeve és környékének bizonytalan jogi helyzetű területe és Mezőtúr mezővárosa között), valamint Csejt a békési részekben (térkép).

A járás természeti képe tehát összetett, mert kényszerűségből jött létre 1552 után, és egyedinek is mondható abban az értelemben, hogy a hevesi részekről a Tisza és árterülete elválasztotta, s megnehezítette a székvárossal, Egerrel a kapcsolatokat. Területét a Tiszából kiszakadó erek, a „szőke folyó” elhagyott medreit elfoglaló vizek hálózta be, amelyeknek vízjárása a Tisza áradásainak függvénye volt. Több ér is hajózható volt (Mirhó, Kakat, Búdös-ér, Hék-ér), melyeken át a Tiszán leúsztatott sót, gyümölcsöket, fát a főfolyótól távoli vidékekre is el lehetett juttatni. Az erek mentén a Gyolcs- és a Kara-János mocsár volt a legnagyobb, mindkettő komoly közlekedési akadályt is jelentett, rossz híruk országszerte ismert volt. Így aztán – bár voltak utak, de – a kereskedők

² PÁLÓCZI-HORVÁTH A. 1992 pp. 49-112. és SELMECZI L. 2011 pp. 22-41

³ CSÁNKI D. 1890 pp. 51-86

⁴ A továbbiakban ÁGOSTON G. 1988-89, BÁN P. 1981 és 1998, GYÖRFFY L. 1956, N. KISS I. 1960 adatai alapján dolgozzuk fel a kis-hevesi települések életét.

elkerülték, a helyi emberek mellett a kóborló csapatok és az adószedők, sarcolók használták leginkább.⁵

A kis-hevesi járás vizsgálata azonban még egy szempontból is igen érdekes, és ha nem is egyedi, de ritka: azon kevés terület közé tartozik, amelyeknek fennmaradtak a dézsmajegyzékei, emellett a török adószedés jóvoltából jelenleg két feldolgozott defteréből is értékes adatokat kaphatunk a népeességről, a gazdaságról s esetleg más területről is. Ez a lehetőség módot ad arra, hogy megpróbáljuk rekonstruálni a magyar és török adószedést, ezen keresztül a termelést, a népesség terheinek nagyságát és eloszlását.⁶

2. A KIS-HEVESI JÁRÁS NÉPESSÉGSZÁMÁNAK ALAKULÁSA

A 28. népességében összehasonlítható település parasztgazdaságainak és családfőinek számát 9 adatsorban (adólajstromok) lehet fellelni. 1548-tól 1606-ig ötvennyolc éven át vizsgálhatjuk az adatokat, amelyeknek korlátait a kora újkorral foglalkozó szerzők általában jelzik is, de általános az a megállapítás, hogy mégis fontos, és viszonylag pontos korjelzők. Külön ki kell emelni azt a tényt is, hogy a 15. század végén, a 16. század elején meghonosodott névadási gyakorlat (családnév és keresztnév is szerepel) a lakosság mobilitásának, gazdasági helyzetének változásait is vizsgálhatóvá teszi.

A térségben 1548 az első dátum, amelynek az a jelentősége – Buda elfoglalásának dacára –, hogy még szinte az egész népesség helyben maradt, ekkor még nem indult meg az elvándorlás az északi és keleti területek felé. A második, 1556-os időmetszet viszont már a szolnoki vár 1552-es elvesztése utáni helyzetet rögzítette, amikor a gazdagparaszság (N. Kiss István kategóriája) jelentős része eltűnik a járásból, velük együtt a dézsmát természetesen nem fizető nemesség is. Az 1570-es évek három adatsora (1576, 1577, 1579) hullámzó népességszámot mutat. Az 1571-es török defter adatai magasabbak, ennek magyarázata, hogy a tájat ezután végigtaroló járvány mellett a szolnoki vár török katonái végleg elfoglalták a hortobágyi mocsarakig a területet, ami ugyan nem járt állandó helyben tartózkodással (kivéve a balaszentmiklósi erősséget), de az élet alapjaiban megváltozott.

A szolnoki Tisza-híd 1562-es felépítése lehetővé tette a török lovasságnak a Tiszántúl északi felének felügyeletét, ezért a hetvenes években a lassú fogyás tovább tart, bár a második török defter (1591/92), amely még a 15 éves háború előtti állapotot mutat(hat)ja, 1548 után a legtöbb családfőt regisztrálta. Ráadásul – amint azt a gazdasági fejezetben láthatjuk – minden eddiginél nagyobb adót fizetteti ki a lakossággal, s ez a háborús készülődést inkább jelentheti, mint a lakosság hirtelen meggazdagodását. A mezőkeresztesi csata után aztán a kis-

⁵ VERESEGYHÁZI B. 2021. 1-2. pp. 239-256 és 2021. 3. pp. 173-196

⁶ lásd a 4-es jegyzetet

hevesi térség lakosság száma is megcsappant, de messze nem annyira, mint a nagy-hevesi járásé, vagy a borsodi falvaké. Ebben közrejátszhatott az a tény, hogy a fő hadmozdulatok elkerülték a járást. A század végén üresnek jelzett falvak viszont a tatár segédcsapatok útjába eshettek, népességük vagy meghalt, vagy a mocsarakba menekült, illetve távolabbi vidékekre költözött.

1. táblázat: Kis-Heves parasztgazdaságainak és családfőinek száma a 16. század második felében

Település	1548	1556	1571	1576	1579	1583	1591/92	1597	1606
Balaszentmiklós	n.a.	52	102	29	22	56	50	11	10
Fegyvernek	140	79	n.a.	68	103	105	124	59	36
Abád	41	31	27	13	21	29	27	3	10
Bala	19	14	24	13	11	14	16	17	10
Bánhalma	23	7	21	n.a.	13	12	10	n.a.	9
Bő	47	30	38	23	20	22	28	14	11
Bura	20	10	21	14	19	13	15	13	13
Csejt	11	12	13	6	9	13	13	n.a.	n.a.
Derzs	9	16	20	8	7	11	12	n.a.	8
Füred	n.a.	48	46	19	15	29	30	n.a.	n.a.
Gyanda	37	25	27	14	18	24	18	15	10
Hegyesbor	n.a.	30	26	22	18	16	26	9	n.a.
Igar	24	22	33	17	20	21	26	6	15
Kenderes	48	69	53	10	30	19	30	7	n.a.
Kunhegyes	40	50	69	24	41	40	35	3	n.a.
Nagyiván	44	14	30	18	14	12	10	n.a.	n.a.
Szajol/Püspöki	10	n.a.	35	15	11	19	38	7	4
Roff	44	33	43	20	n.a.	n.a.	22	10	12
Szalók	18	18	19	14	26	20	19	4	4
Szakálos	21	17	16	6	6	6	4	n.a.	4
Szentimre	33	18	31	13	41	38	31	4	18
Szenttamás	30	n.a.	24	9	16	24	25	9	4
Szőlős	29	17	34	16	20	19	22	n.a.	5
Taskony	4	12	7	n.a.	12	13	8	n.a.	10
Tomaj	28	23	19	15	n.a.	10	19	14	n.a.
Túrpásztó	77	43	43	17	33	15	24	19	5
Szentgyörgy	34	11	-	-	-	-	-	-	-
ÖSSZESEN	831	701	719	423	546	599	682	224	205

(Ez és a következő táblázatok is Ágoston G., Bán P., Györffy L., N. Kiss I. munkái alapján készültek.)

A gazdaságok, illetve a családfők száma alapján megbecsülhetjük a népesség számát is. Általában a szakirodalomban ötös vagy 6,2-szeres szorzóval szokás számolni. Az 1548-as kiinduló adat eszerint 4100 (5200) körül lehetett. A dézsmajegyzékben azonban nem szerepelnek a nemesek, a szolgák és más elemek, akik mintegy 20%-kal emelik a létszámot, így 5000 (6250) körül alakulhatott az itt lévők száma. Az 1591/92-es létszám 3500 (4230), amennyiben a török összeírók elől ideiglenesen elbúvókat is számoljuk (*Káldy-Nagy Gyula és Dávid Géza 30%-ra becsüli ezek arányát*), akkor 4550 (5500) fő élhetett itt a század végén. A veszteség így 10% körül mozoghatott, de ha csak a két nyers számot, a 811-et és a 682-t nézzük, akkor is 16%-a népességveszteség. A nagy visszaesés a 15 éves háború eredményeként alakult ki, a 17. századot a lakosság 29%-a érte meg helyben csupán.

Míg a defterekből nem derülnek ki az gazdák (családfők) vagyoni viszonyai, addig a dézsmajegyzékek tartalmazzák az egyes jobbágyságok tized- (vagy huszad) kötelezettségeit, így nyomon követhetjük a térség (járás) lakóinak gazdasági helyzetét is. A tizedfizetés kérdése igen fontos a 16. század második felében. Eredetileg a jobbágyságok mind az államnak, mind az egyháznak (a 16. századig a katolikus egyházi szervezetnek), mind a földesuruknak (amennyiben nem az előző kettő valamelyike volt) termésük és bizonyos állataik tizedét tartoztak adóban beszolgáltatni. Robottal és más szolgáltatásokkal is tartoztak földesuraiknak. A korról kutatók azzal számolnak, hogy a szandzsák megalapítása után, a török adószedés realizálódásával a magyar hatóságok tized helyett huszadot szedtek a hódoltság lakosságától.⁷

2. táblázat: Kis-Heves parasztságának rétegződése vagyoni helyzet alapján a 16. században.

Év	gazdagparaszt		féltelkes		pauper		zsellér		keresztény-pénzes		össze-sen
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	
1548	210	25	161	19	200	24	83	10	177	22	831
1556	43	6	130	18	182	26	255	36	91	14	701
1576	15	4	78	18	156	37	123	29	51	12	423
1583	10	2	63	11	179	30	245	41	102	16	599

A fenti két táblázatot elemezve két megállapítást is tehetünk. Egyrészt, amint *Dávid Géza* a Magyarország népességével foglalkozó tanulmányában megjegyezte: „A legutóbbi időkig gyakran felidézett közhely volt, s nem egy

⁷ Azért használjuk itt ezt a fogalmat, mert éppen a hatvani szandzsák deftereiben találkozunk olyan községekkel, amelyek még nem tartoztak a török fennhatóság alá, de már szerepeltek ott: névsorokkal és nem valós adókimutatással.

munkában ma is felbukkan az, hogy a törökök vagy a tatár segédsapataik felgyújtották a házakat, rabszíjra fűzték a munkabíró férfiakat, leöldösték a magatehetetleneket... A katasztrófakép kialakulásába több tényező is belejátszott... az utóbbi évtizedekben ugyanakkor jelentős előrelépések is történtek... A korábbiakhoz képest sokkal realistább hangot ütött meg a „tízketes” Magyarország története vonatkozó részeiben Zimányi Vera és Makkai László... Összefoglalóan... az ország népessége korántsem rendült meg annyira, amint ezt a 20. század totális háborúhoz szokott szemléletünk alapján várnánk... a hódolt régiók népessége az elfoglalás körüli mélypontot idővel kiheverte, majd lassú regenerálódáson ment keresztül, s így nagyjában-egészében stagnált egy század során.”⁸

Ezt láthatjuk Kis-Heves népességadatainál is. Az 1548-as kiinduló alapot követő években, különösen Szolnok várának elvesztésével komoly, de átmeneti visszaesés járt együtt, majd a népesség száma nőtt. A 15 éves háborúig terjedő időszak ugyan hullámzó adatokat mutat, de ezt egyrészt a járásnyi területnek (kis része a hódoltságnak), másrészt a pusztító kóroknak és a Gyula és Eger elleni hadjáratokat kísérő irreguláris hadak ellenőrizhetetlen rablásainak is betudhatjuk. A járás területe különösen alkalmas volt főként a kisebb falvak lakóinak a menekülésére. A csapatok vonulásának jobban kitett helyeket jobban megviselték a csapatmozdulatok (Nagyiván, Füred, Bánhalma, Balaszentmiklós), a mocsarak rejtekében megbúvók viszont megmaradtak, sőt lakosságuk száma meg is nőtt, bár csak ideiglenesen, mert a környezetük eltartóképessége viszont megmaradt az eredeti szinten.

Másodszor igen szembeötlően mutatkozik meg az a bizonyítható tény, hogy a megyei nemességen túl a gazdagparaszság és a jobb módú féltelkesek indultak útnak, helyben hagyva a szegényebb rétegeket. Az uraságok megbízottakat hagytak hátra (officiálisok), akik révén mind a megye, mind a földesúr éreztethette hatalmát az ideiglenesen elhagyott birtokaik és azok lakói felett. *Hegyi Klára* ezzel kapcsolatban ezt írta: „A hódoltsághoz tartozó magyar adóztatás csak leírásakor kezelhető önálló jelenségként, a kettős uralom élesen elváló alkotóelemeiként. A valóságban ezernyi szállal kapcsolódott a nemesség hódoltsági jelenlétének másik fő területéhez: igazgató-szervező tevékenységéhez... A városok és falvak gazdálkodása a törököket csak mint adózásuk alapja érdekelte, az viszont teljesen közömbös volt számukra, hogy a települések milyen forrásokból teremtik elő, lakosaik milyen arányban osztják szét maguk között a fizetnivalókat... Egy lényeges eltérés azonban a mérleget mindig a magyar fél oldalára fogja billenteni. Éspedig az, hogy amíg a magyar nemesség a török területen egyéb földesúri jogait is gyakorolta, és adójövedelmek mellett befolyást szerzett, igazgatott és szervezett, addig a törökök a magyar

⁸ DÁVID G. 1997 pp. 141-153

várak háta mögött csak pénzt, terményeket, ingyen munkaerőt és értékesíthető rabokat akartak szerezni.”⁹

Témánk szempontjából fontos, hogy a második táblázat vagyoni kategóriáival kissé részletesebben foglalkozunk. Ezeket *N. Kiss István (1960)* hatalmas terjedelmű munkájában használta, s innen vettük át. A dézsmajegyzékekből élénk tároló adatok jellemzik elsősorban az egyes csoportokban szereplőket. A leggazdagabbak az 50 gelima fölötti (gelimánként általában 30 kévét kell számolnunk) gabonatermessel rendelkezők voltak. Megjegyzendő, hogy miután szőlőstermesztés nem volt a járásban, ezért csak a gabonaféléket vettük figyelembe. Az 1548-as „utolsó békeévben” 210 gazdagparaszti gazdaság volt a járásban, az összes gazdaság 25%-a, amelyekben az itt megtermelt gabona 66%-át gyűjtötték be. Kiemelkedett Fegyvernek mezővárosa 57 gazdával (a gazdák 41%-a), illetve a következő falvak: Túrpásztó 34 gazda (44%), Nagyiván 25 gazda (57%), Tomaj 11 gazda (39%), Abád 10 gazda (25%). Nyolc faluban egy gazdagparaszt sem volt. 1556-ban már csak 43 gazda tekinthető gazdagparasznak (6,1%), később pedig már 15, illetve 10 fő. Érdekességgént itt is megemlíti, bár később még foglalkozunk vele, hogy az 1591/92-es defter termésadatainak átlagolása (melynek mozgatója a rabló típusú török adószedés volt) olyan eredményeket mutat, mintha a járásban csak gazdagparasztok éltek volna! A magyar és a török adóadatok közti különbségre már *Szakály Ferenc és Dávid Géza* is felhívta a figyelmet.¹⁰

A gazdagparaszság eltűnésével (fogyásával) megszűnt – de legalábbis korlátozódott – a szegények munkavállalási lehetősége, hiszen, akik megfizethették őket (nemesek, gazdagparasztok), elhagyták a térséget. Annak ellenére, hogy – ha nem is minden faluban – az officiálisok ott éltek közöttük, mégis ismétlődő volt a jobbágyok szökése. Gyakoriak a panaszok mind az officiálisok keménykedése ellen, mind a kóborló katonák vagy éppen, mint az örvényieké, a gazdagabb Poroszló lakosainak erőszakossága miatt.

A féltelkesek a 25-50 gelima közötti termést betakarítók voltak. Számszerű fogyasztásuk a járásban az 1570-es évek közepétől érhető tetten. Átmenetileg átvették a falvakban a vezető szerepet, s bár gabonafeleslegük már alig-alig volt, egy-két bérest még tarthattak a mezőgazdasági munkák elvégzésére, az állatok legeltetésére. 1583-ra azonban már erősen megcsappant a féltelkesek száma (legalábbis az *N. Kiss I.-féle* számvetés szerint).

A pauperek (10-25 gelima) a jobbágyságnak azt a részét alkották, akik még éppen eltarthatták gabonával a családjukat, de szolgálók már alig-alig lehettek. Ők lehettek azok, akiknek utódairól *Soós Imre* azt írta, hogy „cimborában” szántottak, vetettek, arattak, azaz nem volt annyi ökrük, hogy a talajt megfelelően

⁹ HEGYI K. 1995 pp. 154-163

¹⁰ SZAKÁLY F. 1969 és 1981, DÁVID G. 1997

megművelhessék, s össze kellett fogniuk a túlélés érdekében.¹¹ Arányuk a 15 éves háborúig 30-42% között mozgott, bizonyára ők lehettek azok, akik a végsőkig kitartottak a szülőfalujukban, míg a gazdagabbak és a szegényebbek, más-más okokból ugyan, de mozgékonyabbak voltak. Feltételezhető, hogy az 1591/92-es defterben szinte minden községben jelzett bosztánkertekben termelték meg a hagymát, fokhagymát, káposztát és egyéb zöldségeket, de a fokgazdálkodást (ha a munkára fogható népességszám megengedhette) és az ártéri munkákat is elsősorban ők irányíthatták.

A zsellérek kicsiny földjeiken 10 gelimányi termés alatt maradtak. Ebből már nem lehetett családjaikat eltartani, erőteljesen támaszkodniuk kellett az ártér és a Tisza növényi és állati ajándékaira. Számuk és arányuk változó, de az 1548-as 83 gazdáról (10%) 1583-ra 245-re emelkedett (az akkori népesség 41%-a). Végül voltak a kereszténypénzesek, akiknek száma 1548-ban meglepően nagy volt (177 fő, a gazdák 21%-a). Számuk a későbbi időmetszetben visszaesett 12-13%-ra (91, illetve 51 fő). 1583-ban 102 (17%) a számuk, valamivel magasabb az előbbieknél. Balaszentmiklós mezővárosának adatai nincsenek benne az 1548-as számban, ugyanúgy, ahogyan Tiszafüredé sem. A szintén mezőváros Fegyvernek 24 kereszténypénzest számlált. Mindezt csak azért jegyezzük meg, mert a térség akkoriban legnagyobb és leggazdagabb mezővárosa, Mezőtúr 1563-ban, Gyula várának bevétele előtt három évvel 581 családfővel rendelkezett, s ebből a létszámból 191 volt a kereszténypénzes (mintegy harmada).¹²

Ez igen magas arány lenne egy ilyen gazdag, vásáraitól híres mezővárosnak. Csak feltételezhetjük, hogy a kereszténypénzt fizetők jórésze kereskedő, kézműves, vásáros lehetett, már csak azért is, mert a tizedjegyzék alapján az is megállapítható (még amennyiben huszadot szedtek volna is), hogy a nagyhatárú Mezőtúr gabonatermesztése igen kevés volt az 1563-as esztendőben. Ez még akkor is tartható álláspont, ha tudjuk, hogy szarvasmarha- és juhtenyésztése kimagaslott a környéken.

A jobbágyság vagyoni helyzete azonban igen labilis volt. Az időjárás viszontagságai (például az 1583-as esztendő kifejezetten rossz őszi terméseredményei) mellett a teljesen felborult társadalmi viszonyok (főképpen a hódoltság első két évtizedében), a kevésnek bizonyuló munkaerő, az állandóan fennálló készenléti helyzet a menekülésre, más természeti csapások és a gabonafélék tárolási problémái mind befolyásolták a gazdaságok helyzetét. *N. Kiss István* munkájában külön fejezetben elemezte az 1577-79-es évek gabonatermelését azonosítható jobbágygazdaságokra nézve is. Az adatokból kiderül, hogy a törzslakos 207 jobbágycsalád közül a három év alatt 67

¹¹ SOÓS I. 1958 pp. 6-7

¹² BENEDEK Gy. *Tisicum* 10. p. 311

változatlan, egyenletes, 80 családnak javult, 60-nak viszont romlott a gazdasági helyzete.¹³

- 17 földnélküliből 3 év múlva földnélküli 4, zsellér 4, pauper 6, féltelkes és gazdagparaszt 1-1. 24 zsellérből 3 év múlva földnélküli 2, zsellér 5, pauper 9, féltelkes 7 és gazdagparaszt 1.
- 70 pauperből 3 év múlva földnélküli 10, zsellér 11, pauper 20, féltelkes 20 és gazdagparaszt 9. 81 féltelkesből 3 év múlva földnélküli 4, zsellér 6, pauper 15, féltelkes 35 és gazdagparaszt 21.
- 15 gazdagparasztból 3 év múlva földnélküli nincs, zsellér 1, pauper 3, féltelkes 9 és gazdagparaszt 3.

N. Kiss szerint „hihetetlenül gyors a parasztság fluktuációja: 4 év alatt a lakosság másfélszeresére nő, de az 1576-os törzslakosságnak csak 57%-át találjuk már meg a falukban, így az idegenből odamenekült, odaszökött jobbágyokkal felduzzadt népességben a régi törzslakosság (1579-ben) már csak 41%-ra rúg, az újonnan megtelepedett parasztok 59%-os arányával szemben.”¹⁴ Miután rendelkezünk mind a dézsmajegyzékek, mind a defterek adózó gazdáinak, azok testvéreinek és 12 éven felüli fiúgyermekének (más értelmezés szerint 15 évesnél idősebbeknek) a neveivel, a szokásos buktatók (név olvasata a defterekben, örökösök, azonos családnevűek keresése stb.) dacára összeállítottunk két táblázatot, amelyek megvilágít(hat)ják a népesség mobilitását hosszabb távon is (3-4. táblázat).

Az említett, két híján 1600 név 2797 (2800) családfőt takar. Érdekes utánaszámolni ennek is, mert az előbbinél jobban közelíthetjük így meg a valós állapotokat a törzslakosok és utódaik, valamint a jövevények között. Ha az 5-4-3-szor említetteket vesszük törzslakosnak, akkor 21 százalékot kapunk a 3. táblázat adatsora szerint. Amennyiben az 5-ös (315 említés), a 4-es (448 említés) és a 3-as (483 említés) zárójelbe tett számait összeadjuk, akkor 44 százalék lesz a törzslakosok és utódaik aránya a vizsgált fél évszázad időmetszeteiben.

A kétszer, illetve egyszer említettek aránya a 3. táblázat szerint 79%, a másik számítási változat szerint 56%. Véleményünk szerint ez utóbbi számítási mód a pontosabb, azaz a törzslakos családfők aránya fél évszázad alatt 44%-ot tett ki, szemben a jövevényekkel, akiké „csak” 56%-ot. Még ez is igazolja N. Kiss István állítását az addigi véleményeket cáfoló, meglepően nagy mobilitásról. Kis-Heves az egyesült vármegye alföldi részeinek a természeti tényezők által talán legjobban védett területe volt, kis falvainak megközelítése igen nehézkes lehetett, a lakosság elrejtőzési lehetősége pedig igen széleskörű volt. Csak az utaknak nevezett hadi és kereskedelmi csapások környékén fekvő falvak, oppidumok voltak gondban, de a 15 éves háborúig nem érte megrendítő hatás a kis-hevesi vidéket. A

¹³ N. KISS I. 1960 pp. 986-987

¹⁴ N. KISS I. pp. 985-987

mezőkeresztesi csata után is ez a terület volt az, amelynek településállománya – sokkal kevesebb lakossal – leginkább megőrződött, és 1597-ben és 1610 körül is több település lakott volt.

3. táblázat: A családnevek említési gyakorisága a kis-hevesi járásban.

Település	családnevek említésének gyakorisága					
	ötször	négyszer	háromszor	kétszer	egyszer	összesen
Balaszentmiklós	0	1	8	23	102	134
Fegyvernek	0	15	16	41	93	134
Abád	3	4	8	15	50	80
Bala	1	3	6	4	59	73
Bánhalma	1	0	5	6	23	35
Bő	6	4	9	13	29	61
Bura	3	2	5	5	17	32
Csejt	2	1	2	4	20	29
Derzs	3	0	2	5	21	31
Füred	0	5	10	10	45	70
Gyanda	5	4	6	11	27	53
Hegyesbor	0	4	7	11	28	50
Igar	5	5	7	12	27	56
Kenderes	3	7	10	16	34	70
Kunhegyes	2	11	19	16	44	92
Nagyiván	4	7	2	8	32	53
Püspöki	0	1	1	8	21	31
Roff	0	5	11	16	34	66
Szalók	1	3	5	11	22	42
Szakálos	3	1	3	5	15	27
Szentimre	3	7	8	7	39	64
Szólós	6	7	1	3	28	45
Taskony	0	1	2	3	15	21
Tomaj	1	2	3	15	35	56
Túrpásztó	6	9	5	18	53	91
ÖSSZESEN	63	112	161	289	973	1598
százalékosan	4	7	10	18	61	100

Megjegyzés: Balaszentmiklós, Fegyvernek, Bánhalma, Füred, Hegyesbor, Püspöki, Roff, Szenttamás, Taskony, Tomaj egyszer-egetyszer kimaradt (nincs adat), Szajol pedig több ízben nincs megszámolva.

4. táblázat: A törzslakosok és utódaik, valamint a jövevények száma a kissevesi járás településeiben a dézsmajegyzékek és a defterek alapján.

Település	1548	1556		1571		1576		1591	
	A	A	B	A	B	A	B	A	B
Balaszentmiklós	-	52	0	38	64	5	24	14	36
Fegyvernek	140	59	20	-	-	21	47	37	87
Abád	41	25	6	14	13	10	3	14	13
Bala	19	14	0	11	13	4	9	4	12
Bánhalma	23	5	2	12	9	-	-	10	0
Bő	47	19	11	25	13	11	12	16	12
Bura	22	9	1	14	7	9	5	6	9
Csejt	11	5	7	7	6	2	4	5	8
Derzs	9	8	8	7	13	3	5	7	5
Füred	54	31	17	24	22	15	4	15	15
Gyanda	37	15	10	19	8	5	9	10	8
Hegyesbor	-	30	0	19	7	7	15	14	12
Igar	24	17	5	18	15	12	5	11	15
Kenderes	48	29	40	35	18	4	6	9	21
Kunhegyes	40	29	21	24	45	10	14	9	26
Nagyiván	44	11	3	18	12	14	4	8	2
Püspöki	10	-	-	6	9	-	-	4	12
Roff	44	27	6	30	13	-	-	13	9
Szalók	18	16	2	8	11	5	9	5	14
Szakálos	21	12	5	8	8	4	2	4	0
Szentimre	33	14	4	17	14	5	8	15	16
Szenttamás	30	-	-	8	16	7	2	14	11
Szőlős	29	17	0	16	18	14	2	17	5
Taskony	4	2	10	3	4	-	-	6	2
Tomaj	28	16	7	6	13	4	11	10	9
Túrpásztó	77	33	10	31	12	11	7	13	11

A hibalehetőségekkel is számolva (például az azonos névalakú, de nem azonos őstől származó családok) igazolhatónak látszik annak a prekoncepciónak felállítása, hogy az utak mentén, vagy azok közelében elhelyezkedő településeken nagyobb volt a lakosság vándorlása, szökése, kicserélődési lehetősége, pusztulása, rabságba hurcolása, mint a mocsaraktól, tavaktól védett helyeken. Minél nehezebb volt egy falut a két szembenálló fél valamelyikének megközelíteni, annál nagyobb volt a benne lakók esélye a túlélésre. Az az előny,

ami a korábbi évszázadokban növelte a lakosság létszámát, elősegítette a kereskedelmet, a mezőgazdaság számára alkalmasabb feltételeket biztosított, most, a török hódoltság idején, hátránnyá változott. A korábban, a vizek szorításában csak minimális létfeltételekkel rendelkező falvak most a menekülő, vándorló emberek hosszabb-rövidebb ideig tartó azilumaivá váltak.

Az adatokból az is kiderül, hogy az átlagos népességű falvakban 15-25 családfele élt, 75-100 fele jelentett ez, akiknek még a nyugodtabb években is állandóan készen kellett állniuk a lakhelyük (általában viskók, veremlakások) elhagyására. Mint a dolgozat további részéből kiderül, alaptevékenységük, a szántás-vetés-aratás sokszor csak a minimális szinten állt, életben maradásukat a gabonatermesztésen, a birkatenyésztésen és a szarvasmarhatartáson kívül a vizes életterek (árterek) haszonvételei jelentették. Visszatérve a népesség mobilitásának kérdéséhez, a 3-as és a 4-es táblázatok alapján a következő kategóriákat különböztethetünk meg:

- A/ Az 1548-92 közötti időszakban ötödére (21% alá) esett vissza a törzslakosság és utódainak aránya Bala, Kenderes, Nagyiván, Szakálos, Túrpásztó településeken. Véleményünk szerint ide sorolható Balaszentmiklós városa is, amelynek török erőssége mind török, mind délszláv elemeket vonzott. A török erősség miatt a decimátorok sem igen közelíthették meg.
- B/ 22-31% között maradt meg a fél évszázad folyamán a törzsökös lakosság Fegyverneken, Burán, Füreden, Gyandán, Kunhegyesen, Roffon és Szalókon. Bura és Szalók kivételével nagyobb népességű településekről van szó, amelyek bizonyára nagyobb biztonságot tudtak nyújtani az ott élőknek, mint a kis falvak.
- C/ 32-41%-között maradt meg az alapnépesség (utódaival együtt) Abádon, Bőn, Tomajon és Püspökin. Ez utóbbi Szolnokhoz közel, de jól védett helyen feküdt, a többiek azonban nyitott fekvésűeknek minősíthetők.
- D/ 42% fölötti Bánhalma(?), Csejt, Hegyesbor, Igar, Szentimre, Szenttamás. Bánhalma a nagy kérdés, hiszen vámhely révén igen jól megközelíthető volt, lakossága menet közben sokszor a minimumra csökkent. Szenttamás is hasonlít hozzá, a többiek viszont igen jól izolált fekvésűek, lakosaik bizonyára stabilabbnak érezték helyzetüket, mint más falvakéi. Szőlős és Derzs (58 és 77%), igen jól védett helyek, Taskony (150) viszont kis település, a lakosok névazonossága feltehetően a szabályt erősítő kivétel lehetett.

IRODALOM

- ÁGOSTON G. (1988): A szolnoki szandzsák 1591-92. évi összeírása (első közlés), In: Zounuk 3. pp. 221-296., 1989, A szolnoki szandzsák 1591-92. évi összeírása (második közlés) In: Zounuk 4. pp. 194-215.
- BAGI G. (2007): A Nagyikunság a XIII-XVI. században. Barbaricum. Karcag
- BÁN P. (1981): Dézsmajegyzékek 1. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1548. HMLT Eger. 1998: Dézsmajegyzékek 3. Heves és Külső-Szolnok vármegye. 1556. HMLT Eger
- BENEDEK Gy. (2001): Külső-Szolnok vármegye tiszántúli tizedösszeíró járásának jegyzéke. In: Tisicum pp. 311-327.
- CSÁNKI D. (1890): Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-V.
- CSEH G. (2017): A Pentz-féle összeírásról. In: A Jászkunság 1699-ben, pp. 11-24.
- DÁVID G. (1997): Magyarország népessége a 16-17. században. In: Magyarország történelmi demográfiája. KSH. pp. 141-172.
- GYÖRFFY Gy. (1977): István király és műve. Bp. 1987. Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza III. Heves. Bp.
- GYÖRFFY L. (1956): Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Az 1571-es szolnoki török defter fordítása. Szolnok
- HEGYI K. (1995): Török berendezkedés Magyarországon. História sorozat. Monográfiák
- HOFER T. (1993): A török hódoltság hatása a magyar paraszti műveltségre. In: Néprajzi Kutató Intézet Évkönyve. XVII. pp. 29-30.
- KISS J. (1979): A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatására idején, 1702-1731. Bp.
- KOCSIS GY. (2005): A Jászság népessége, társadalma, gazdálkodása a XVI-XVII. században. Bp.
- KOCSIS GY. (2014): A város a török hódoltság idején. In: Jászberény története a kezdetektől a reformkorig. Fsz: Pethő László. Jászberény, pp. 77-134.
- KRISTÓ GY. (1988): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. Magvető
- N. KISS I. (1960): 16. századi dézsmajegyzékek. Bp.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH A. (1992): Túrkeve története a honfoglalástól a török idők végéig. In: Túrkeve földje és népe. fsz: Örsi Julianna. pp 49-112.
- SELMECZI L. (2011): A Nagyikunság és Karcag a középkorban. In: Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében. pp. 22-42.
- SOÓS I. (1958): A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon. pp. 1711-1770. Szolnok
- SUGÁR I. (1975): Az egri vár 1594/95.évi számadása I. Archivum 5. pp. 5-40. 1977: Az egri vár 1594/95.évi számadása II. Archivum 6. pp. 5-49.

- SZAKÁLY F. (1969): Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből. Sz.: Puskás A. Szekszárd. pp. 5-85.
- 1981: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. Akadémiai. 1997: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp. MTA TTI
- SZEDERKÉNYI N. (1890): Heves megye monográfiája I-II. Eger
- ÚJVÁRY Zs. (2019): A Jászkun Kerület térségének hódoltatása sorsa a 16. Század második felében. Jászkunság. pp. 119-142.
- VERSEGYHÁZI B. (2019): A nagykunok terhei 1577-79-ben (A Nagyváthy-féle összeírás gazdaságtörténeti elemzése. Tisicum XXVII. pp. 141-150. 2021 Szolnok és a só. Tisicum. XXIX. 129136.

**NÉPZENE A TÁJBAN I.
ÁG TIBOR KASSA KÖRNYÉKI NÉPZENEGYŰJTÉSÉNEK
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI HÁTTERE (1905–1914)**

SZTANKOVSKY VARSÁNY

**FOLK MUSIC IN THE LANDSCAPE I.
HISTORICAL GEOGRAPHY OF KASSA AND ITS SURROUNDINGS
IN THE LIGHT OF TIBOR ÁG'S FOLK MUSIC COLLECTION
1905–1914**

The thesis examines the folk music collections of Tibor Ág (1928–2013), a hungarian folk music researcher from Slovakia, from a historical geographical point of view in Eastern Slovakia. In my work, I want to examine the historical relationships of the texts of folk songs in the Hungarian-inhabited area of Eastern Slovakia, from Hernád river to the Upper Tisza region, in the period between 1905 and 1914, and I would like to indicate the connections between the finding obtained in this way historical geography. In order to gain deeper understanding of the connections, I present the ethnic, geographical, religious, historical, cultural role and relationship system of the countryside, the former counties of Abaúj-Torna and Zemplén, and the city of Kassa. I point out that the folk song collected by Tibor Ág preserve certain traces of the past, they bear the historical and cultural effects of the surrounding countryside, and I support this with many concrete examples. In my work, I grouped the folk songs presented as examples according to the order of the historical layer of Hungarian folk music, following Katalin Paksa's system. In the future I would like to investigate Tibor Ág's folk music collections from the Hungarian-inhabited areas of central and western Slovakia based on the aspects described above

Jelen munkámban azt kívánom vizsgálni, hogy a felföldi népzene kutató, karnagy, zeneszerző, zenepedagógus Ág Tibor (1928–2013) népzenei gyűjtései, valamint a Kelet-Felföld területén (Bódva-mente, Cserehát, Hernád-völgy, Hegyköz, Felső-Bodrogek köz tájegységek) falvaiban, vagyis az egykori Zemplén és Abaúj-Torna vármegyék történeti földrajzi adottságai miként kapcsolhatók össze. Úgy vélem, hogy egy szellemi produktum, közösségi művészeti alkotás,

vagy egy embercsoport népzeneje vizsgálatakor megkerülhetetlen a történeti földrajzi szempont. Fontos tudnunk, hogy milyen földrajzi, társadalmi, történelmi, etnikai, vallási stb. hatások között alakult ki a tárgyalni kívánt kulturális tartalom. A népdal számos esetben megőrizte az adott régió történelmi eseményeinek emlékeit, olykor a táj arculatának egyes elemeit is megénekelte a közösség, mint azt a későbbiekben több település esetében látni fogjuk. Ág Tibor népzenei gyűjtései nagy számban tartalmazznak olyan népdalokat melyek szövegükben számos emléket, lenyomatot megőriztek a magyar történelem egyes korszakaiból.

A történelmi eseményekhez köthető dalok régi írott forrásokban is megtalálhatók, részben az élő néphagyományban. A népdalok szövegei, dallamai konzerválnak, Vikár Béla megfogalmazása szerint „élő nyelvemlékek” (VIKÁR B. 1901), ugyanis a történelmi eseményeket hordozó dallamszövegek személyneveket, földrajzi neveket stb. tartalmazznak, ám ezek idővel módosulhatnak. Munkámban vizsgálni kívánom a népdalok szövegeinek történelmi kapcsolatait a Kelet-Felföld magyar lakta területén, a Bódvától a Felső-Tiszavidékig az 1905 és 1914 közötti időszakban, valamint jelezni kívánom az így nyert megállapítások és a történeti földrajz közötti összefüggéseket. A bemutatott periódus kezdődátuma a 20. század elején meginduló professzionális népzene gyűjtés kezdőpontja is, ugyanis Kodály Zoltán ekkor indult első gyűjtőútjára a Felvidék nyugati felében, Mátyusföldön. (PAKSA K. 1999a) A vizsgált periódus záródátumára azért esett választásom, mivel a magyar népzene és a paraszti kultúra kontinuitását, organikus fejlődését a világháborúk okozta pusztítás és az új államhatárok meghúzása megakasztotta, a magyar népi kultúra hordozóját, a paraszti társadalmat 1945 utáni kommunista diktatúra fokozatosan felszámolta. A vizsgálni kívánt területre azért esett választásom, mivel azt, mint ahogy Ág Tibor megjegyezte, a 20. század elején meginduló népzene gyűjtés kikerülte, s később is jóval kevésbé volt dokumentált, mint a Felföld más területei. (ÁG T. 2009a)

Munkámban Paksa Katalin népzene-történeti rendszere (PAKSA K. 1999b) alapján tekintem át Ág Tibor által 1952 és 1994 között a vidéken gyűjtött 973 népdalt, és mutatom be témám kapcsán relevánsakat. A gyűjtött dallamokat Ág Tibor Leltárkönyve (Lk) tartalmazza, (lelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének Népzene-, és Néptánc-kutató Osztályának Archívuma), melyre a továbbiakban a következő formában hivatkozok: (Ag_Ti_LK_000-001). Felhasználok a vonatkozó irodalom mellett Ág Tibor gyűjtéskiadásait, a Szlovákiai Magyar Népzenei Adatbázis¹ Ág Tibor gyűjtötte népzenei felvételeit, az *Új Pátria* népzenei lemezsorozat *Kassa környéki népzene*,

¹ <https://csemadok.sk/>

*Abaujszina–Magyarböd*² című lemezét, valamint a *Magyar Népzene Tárának* (MNT) vonatkozó köteteit.

A FELFÖLD

Kutatásom szűkebb értelemben az Északnyugati-Felföld keleti, és az Északkeleti-Felföld nyugati területét érinti, melyet a mai Szlovákia Kassai kerületének közigazgatási határai ölelnek körül (1–3. *mellékletek*).

A vidék nyelvi sokszínűségét tükrözi, hogy már igen korán, az 1160-as években a Német Birodalom túlnépesedett vidékeiről, német nyelvű, ún. szászok települtek a Szepességbe. (*Bak B. 1997a*) A német bevándorlás második hulláma IV. Béla tatárjárás utáni reformpolitikájának köszönhető, mely a korábban lakatlan, erdős-hegyes, egyházi és világi földesuraknak juttatott vidékeket célozta. A német telepesek második hulláma más nemzetiségű falvak közé élkelődve hozta létre településeit. (*Ács Z. 1996a*)

Az első betelepülési hullám során városaikat zárt egységgé, provinciává (Universitas Saxonum de Scepus) V. István magyar király szervezte 1271-ben. Kassán lépett szövetségre 1487-ben a hét felső-magyarországi bányaváros (Gölnicbánya, Szomolnokbánya, Rudabánya, Jászó, Telkibánya, Rozsnyóbánya, Igló) bányaügyeik közös intézése érdekében. A 16. századra szövetségük szétzilálódott, városaik a vármegye területébe olvadtak. (*Bak B. 1997b*)

A városok igazgatásának életében a 17. századtól jelentkezett a német mellett a szlovák nyelv is. (*Mezei I. 2008a*) Többségük jobbágy volt, nemzeti küzdelmükben többségében értelmiségiek játszottak vezető szerepet. A szlovákság főként katolikus, kisebbrészt evangélikus felekezetre oszlott. Mozgalmuk a szlovák nemzet egyenjogúságát, az ipar fejlesztését, illetve a jobbágyfelszabadítást szorgalmazta. (*Ács Z. 1996b*) Az 1910-es népszámlálás adatai szerint a területen 35% magyar, 54% szlovák anyanyelvű népesség mellett nagyszámú német, ruszin kisebbség élt. (*Mezei I. 2008b*)

Kassa földrajzi elhelyezkedése, kereskedelmi közvetítő szerepe miatt kiemelt jelentőségre tett szert. Az Anjou-korban nyert privilégiumok révén jelentős kereskedelmi központtá vált, majd Luxemburgi Zsigmond király 1405. évi városi cikkelyei folytán Kassa az első hét magyarországi tárnoki (szabad királyi) város sorába emelkedett. (*Bak B. 1997c*)

A 19. század végére nagyvárosias jellege vallási, pénzügyi, igazgatási és oktatási intézményei, közlekedési infrastruktúrája révén megerősödött. (MÉSZÁROS I. 1996) Vonzáskörzete a Szepességre, Sáros, Zemplén, Gömör, Abauj-Torna, Ung, Bereg, Borsod vármegyékre terjedt ki. (*Belusky P. 2008*)

² Új Pátria, Kassa környéki népzene, Abaujszina–Magyarböd, Original Hungarian Village Music from Kassa/Košice Area of Slovakia, Fonó Budai Zeneház–Hagyományok Háza, Budapest, 2010, Azonosító: FA-322-2.

Az egykori Abaúj-Torna vármegye a történelmi Magyar Királyság északkeleti hegyvidékének része volt, északról Szepes és Sáros, kelet felől Zemplén, délről Borsod, nyugat felől Gömör-Kishont vármegyék határolták. Felszínét számos fennsík, hegység tagolta. (*Sziklay J. – Borovszky S. 1986a*)

A 19. század derekát követően a vármegye vidéki népessége, csökkenő tendenciát mutatott, mivel főként szlovákok és németek nagy számban vándoroltak ki Amerikába. Népessége a földművelés mellett részben ipari és bányászati tevékenységből élt. (*Sziklay J. – Borovszky S. 1986b*)

Abaúj-Torna vármegye nemzetiségileg sokszínű volt a korszakban. A palócság, a felső-Tisza-vidéki magyarság, szlovákok, kis mértékben ruszinok, és a 17. századtól a német telepesek alkották lakosságát. A földrajzi akadályok, hegygerincek növelték az elszigeteltséget. Torna és Abaúj vármegyék népzenei dallamanyagában lazábban a Palócföldhöz, jelentős mértékben a Felső-Tiszavidékhez kapcsolódtak Zemplén vármegye közvetítésével. (*Tari L. 2010*)

A szomszédos Zemplén vármegye határai északon a Beszkidek, a Tapoly és az Ondava folyók, a Zempléni-hegység, a Hernád és a Sajó folyók, illetve a Laborc, a Latorca, valamint a Tisza folyók voltak. Északi részén a hegyvidéki, a déli területein síksági jelleg határozza meg a vidék arculatát. A Bodrog és a Tisza által határolt Bodrogtő, valamint a Sajó és a Tisza határolta Taktaköz, és Harangod alkotják e tájat. (*Borovszky S. /szerk./ 1905*)

A vidék mentes maradt a török pusztítástól, a betelepülők természetes úton asszimilálódtak, ezért a vidék társadalmának fejlődése az Árpád-kor óta folytonos. A 20. századi határmódosítások fékeztek a modernizációt, ezáltal a vidék zenei kultúrája jóval archaikusabb más vidékekhez képest. (*Agócs G. 2006*) A források szerint már a 18. századtól kezdve a települések túlnyomórészt vegyes vallásúak (római katolikus, görögkatolikus, kálvinista, lutheránus), és gyakran kevert etnikumúak (magyar, szlovák, ruszin) voltak. Egyedül az északkeleti kárpáti zónában élő ruszinok alkottak felekezetiileg (görögkatolikus) és nyelviileg is egységes csoportot, illetve a kálvinista magyarság. (*Viga Gy. 1995*) A Bodrogtő falvai kedvezőtlenebb helyzetben voltak 16-17. században, mivel azok piachelyektől távolabb, gyenge termőképességű talajokon, nagyobb árvizek által veszélyeztetett területeken jöttek létre. Emiatt középkorias jelleget öltöttek, népességük alacsony, épületeik nem képeztek jelentős értéket, azok szűk, árvízmentes területen összezsúfolva épültek. A polgári korszakban, a jobbágyfelszabadítást követően, nagyarányú falusi szegénység jellemezte a Bodrogtő falvait, ugyanis a lassan fejlődő gyáripár és a korszerűsödő nagybirtok nem tudta felszívni a birtoktalanok és törpebirtokosok tömegét. A vidéken a 18-19. századra jellemző épületállomány a 20. század közepéig fennmaradt. Az árvízmentesítésig a vidék falvai önellátóak voltak, csupán a környék piacaira termeltek. (*Beluszky P. 2003a*)

A terület népsűrűsége 1720-ban, a török pusztítástól védettebb fekvéséből

adódóan, országos viszonylatban magasabb: 9,1-12,0 fő/km². 1784-re ez a szám 30,1-40,0 értékre (190000–240000 fő). (*Beluszky P. 2003b*)

ÁG TIBOR KELET-SZLOVÁKIAI GYŰJTÉSEI AZ EGYKORI ZEMPLÉN ÉS ABAÚJ-TORNA VÁRMEGYÉK TERÜLETÉRŐL

Ág Tibor által az egykori Zemplén és Abaúj-Torna vármegyék területén gyűjtött dallamanyag nagy változatosságot mutat a népdalok funkciói és stílusváltozatai szempontjából. A vidékről Ág Tibor 973 gyűjtési egységet rögzített 1952 és 1994 között, melyből 923 énekelt vagy hangszeres népzenei felvétel. Ág Tibornak a vidéken végzett gyűjtőútjairól, a rendelkezésre álló, már említett források alapján, összefoglaló áttekintő térképet állítottam össze, melyen időrendi sorrendben szerepelnek azok a települések ahol gyűjtőútjai során megfordult (*3. melléklet*).

Ág Tibor fáradhatatlan munkája révén 1952-ben indult újra az értékmérés a Csemadok által szervezett néptánc- és népdalgyűjtőmunka során. Az MTA Népzene kutató Csoportjának főmunkatársa, Kiss Lajos 1958-ban végzett népzene gyűjtést a vidéken, munkájában Ág segítette. A második világháború után a *Magyar Népzene Tárá*nak (MNT) további kötetekben (MNT V. 1966; MNT VII. 1987; MNT VIII/A. 1992; MNT VIII/B. 1992; MNT IX. 1995; MNT X. 1997; MNT XI. 2011; MNT XII. 2011) már megjelentek Ág Tibornak a vidékről származó, 1950-es évek utáni gyűjtései is. (ÁG T. 1999a) Kodály és Bartók népzene gyűjtő tevékenységét folytatta Vargyas Lajos, aki a Magyarországhoz visszacsatolt Áj faluban végzett gyűjtőmunkát (*Vargyas L. 2000; Tari L. 2010*)

Ág Tibor gyűjtéseinek történelem előtti, archaikus rétege

Ág Tibor gyűjtései a vizsgált vármegyék területéről 37 gyermekjátékdalt és jelesnapi szokásdalt tartalmaznak. (*Leltárkönyv*) (Ág T. 1999b) Népzene nk ezen rétege őrzi honfoglalás előtti, óeurópai hatásokat is magukon viselő archaikus dallamainkat. Jellemzőjük a kis hangterjedelem, beszédszerű előadásmód, rövid motívumok vég nélküli ismételtetése, mely részben az ősi pogány hitvilág vallásgyakorlatának játékká vált emléke. A magyarság archaikus zenéje a gyermekjátékokban és részben a jelesnapi szokások keretében maradt fenn. Alapegysége az ütempár, azaz négylüktetésnyi idő két ütemre osztva (*tá-tá / tá-tá*), változatosan aprózódva, szabadon ismétlődve. (*Paksa K. 2019a*)

Ág Tibor *Népzenei Gyűjtéseinek Leltárkönyvé*ben tíz gyermekdal található

Kisráskáról (Zemplén vm.): *Hajú babácska*³, *Jár a baba jár*⁴, *Lóg a lába, lóg*⁵; *Hinta, palinta*⁶; *Csiga-biga gyere ki*⁷, *Csiga-biga nyújtsd ki a szarvacskádat*⁸, *Kiskacsa fürdik*⁹, *Bújj bújj zöld ág*¹⁰, *Csip, csip, csóka*¹¹ (Ág T. 1999b). A *Csiga-biga gyere ki* kezdetű énekes mondóka szövegében a síp, a dob és a nádi hegedű az egykori sámánok varázsló tevékenységének emlékét őrzi. Ehhez kapcsolódnak a török és a magyar gyerek szereplők, melyek a hódoltság idejéből származhatnak. (PAKSA K. 2019b) *Zöld, zöld, zöld ág*, valamint *Hopp Juliska, hopp Mariska* szövegkezdettel közöl két gyermekjátékdalt Ág Imregről (Ág T. 1999b), továbbá *Felkel a lány jóreggel hajnalba* szövegkezdettel Magyarbódról. (Ág T. 1996)

Kassától 44 kilométerre nyugatra fekvő Áj településről (Abaúj-Torna vm.) közli Ág a következő gyermekjáték dallamokat, melyeket 1992-ben gyűjtött a településen: *Búbos tyúkom, Kis egérke éhes, Kis kutyuskám ide hallgass, Bújj, bújj zöld ág, Fehér liliomszál, Az ibóját akkor szedik, Itt a lakat, itt a kúcs, Gyertek elő libuskáim, Hinta balinta* (Ag_Ti_LK_11627–11641).

Az archaikus réteg dallamai közé tartoznak a jelesnapi szokásdallamok, melyek az évkör ünnepeinek szerves részét alkották. A keresztény egyház ünnepei eredetüket tekintve részben kereszténység előtti átvételek, valamint a természet változásaihoz kötött ünnepek. A magyar hagyományokba szláv, germán, keresztény és antik hatások olvadtak. (Dömötör T., Hoppál M., Niedermüller P., Tátrai Zs. 1990)

³ <https://csemadok.sk/nepzenei-adatbazis/haju-babacska-nincs-itthon-nyacska/> (2025.02.11.)

⁴ <https://csemadok.sk/nepzenei-adatbazis/jar-a-baba-jar-mint-a-kismadar-2/> (2025.02.11.)

⁵ <https://csemadok.sk/nepzenei-adatbazis/log-a-laba-log-kinek-nincsen-doga/> (2025.02.11.)

⁶ <https://csemadok.sk/nepzenei-adatbazis/hinta-palinta-szepen-szol-a-pacsirta/> (2025.02.11.)

⁷ <https://csemadok.sk/nepzenei-adatbazis/csiga-biga-gyere-ki-eg-a-hazad-ide-ki-2/> (2025.02.11.)

⁸ <https://csemadok.sk/nepzenei-adatbazis/csiga-biga-nyujtsd-ki-szarvacskadat/> (2025.02.11.)

⁹ <https://csemadok.sk/nepzenei-adatbazis/kis-kacsa-furdik-fekete-toba-3/> (2025.02.11.)

¹⁰ <https://csemadok.sk/nepzenei-adatbazis/bujj-bujj-zold-ag-zold-levelecske-2/> (2025.02.11.)

¹¹ <https://csemadok.sk/nepzenei-adatbazis/csip-csip-csoka-vak-varjucska-3/> (2025.02.11.)

A naptári ünnepek közé tartozik a köszöntő, a kántálás, melyhez verses jókívánságmondó szöveg tartozott összekapcsolódva az adománygyűjtés szokásával. Eredete – többek között – a 17. században népszerű diákszokásokban, papok vagy tanítók vízkereshti adománygyűjtésében gyökerezik. (*Tátrai Zs. – Karácsony Molnár E. 1997*)

A karácsonyi ünnepkörhöz kapcsolódó betlehemes játékok és a pásztorjárás dallamai Ág Tibor Népzenei Gyűjtéseinek Leltárkönyve alapján, 21 faluból 349 gyűjtési egységet tesznek ki. A Felső-Bodrogykőből 120, a Zempléni-hegység vidékéről 38, (*Ág 2009B*), a Bódva völgyéből összesen 198 dallam található a *Leltárkönyvben*.

A Felföldre jellemző betlehemes játék a „bibliás betlehemes”, melyben a cselekmény részeként a születéstörténet felolvasása vagy elmondása, majd a pásztorok ajándékainak felajánlása szerepel. (*További példák: MNT II. 1953*) Ág Tibor a vidék számos településéről közöl betlehemes játékokat, melyekben keverednek az archaikus és az újabb népzenei és műzenei hatások, barokk kori iskolai karácsonyi játékok (*Összkiadás: Kilián (s.a.r.), Medgyesy S. (szerk.) 2017*), pogány alakoskodások, valamint középkori diák ünnepköszöntők recitatív dallamformulái is. A Bodrogykőben gyűjtött betlehemesek játékcselekményét a pásztorok álma, ébredése, az öregpásztoral való párbeszédük és az ajándékok átadása jelenti. (*Ág T. 2009c*)

Ág Tibor gyűjtéseinek ótörök ősrétege: a nagyívű ereszkedő (kvintváltó) pentaton stílus

A magyar népzene ősrétegének legjelentősebbje a nagyívű ereszkedő (kvintváltó) pentaton stílus, mely a honfoglalást megelőzően 1300–1500 évvel, ótörök kapcsolat révén alakult ki. A nagyívű ereszkedő pentaton zenei nyelv formái nagy területen, a kazányi tatároktól az észak-amerikai indiánok földjéig elterjedt. Már Bartók és Kodály felvetette ezen dallamok keleti rokonságának ötletét, melyek hangterjedelme oktáv, valamint bennük a *la*-pentatónia szinte kizárólagos. Szerkezetük kötött strófikus, jellegzetes tulajdonságuk az ereszkedő dallamvonal. (*Paksa K. 2019c*) A dallamstílust a vidékről számos középkori ballada és pásztornóta őrizte meg.

A ballada a középkori európai parasztság körében volt népszerű műfaj, mely a 14–15. században terjedt el, a 18–19. században vált újra ismertté. Fő témái az egyén jogainak, szabad párválasztásának összeütközése a nagycsalád anyagi érdekeivel, és a vagyoni különbségek, a szerelem, a házasság, jó vagy tragikus végű párválasztás. A műfajra jellemző a stilizálás, emelkedettség. (*Vargyas L. 1979a*) A balladák szövege többnyire átvétel a francia balladaanyagból, mely folyamatot a 12–14. századi élénk vallon–magyar kapcsolatok segítették elő (*4. melléklet*). (*Vargyas L. I. 1976a*) Vallonok és franciák betelepülése az országba a 11. században kezdődött meg a török háborúk kezdetéig bezárólag.

Településeik létre okleveles vagy egyéb, a 4. számú térképmellékleten feltüntetett történeti adatfajták utalnak. Az ország több táján, a Szepességben, Eger, Gyöngyös, Esztergom, Székesfehérvár, valamint Pécs környékén francia és vallon nyelvű lakosságról tudósítanak a korabeli források. Egyes falvak nevéből lehet következtetni lakói nemzetiségére, mint például a Tokaj-vidéki Tállya (taille=írtás, vágás) esetében, vagy „Olaszi” nevű falvak, melyek neve latin (francia, lombard) népeiségre utal. Olaszi nevű településeket találunk Baranya (ma: Szőkéd), Tolna, Veszprém (ma: Csajág), Liptó, Szepes, Zemplén (Bodrogolaszi, Olaszliszka), Borsod (Mezőkeresztes), Bihar vármegyékben. (Vargyas L. I. 1976b) Somogy vármegyében Olaszd (ma: Edde), valamint Olaszfalu (ma: Diósd), Tolna vármegyében Olaszfalu (ma: Szakály, Mágocs), Olaszi Szatmár vármegyében (ma: Hermánszeg, Jánkmajtis), Zemplén vármegyében (Bodrog)olaszi, Vas vármegyében Olaszka (ma Olaszfa) település neve tanúskodik egykori lakóik származásáról. (Timár P. 2019. III)

Más régiókkal szemben jóval gyakrabban fordulnak elő a Bodrogtúzában a régi, középkori balladák, melyek nyolc típusa megtalálható volt az adatközlők repertoárjában. Ág négy új stílusú, hat középkori, kilenc betyár, kettő 19. századi ponyvaballadát tartalmaz, mely utóbbiak többségét régi stílusú ereszkedő dallamra énekelték. (Ág T. 2009d)

Régi, középkori eredetű balladák közül említendő az anyai átok típusú, *A gálóci asztal* Perbenyikről (Ag_Ti_LK_04427), és a *Kállóba egy kislány* szövegkezdetű (a továbbiakban: sz.k.) ballada Kisgéresről (Ag_Ti_LK_06742). *A háromszoros magzatgyilkos* típushoz tartozik a *Szabó Vilma kiment a szőlőbe* (sz.k.) ballada, melyet Ág Tibor Kistárkányról (Ag_Ti_LK_06712), Tornaújfaluból (Ag_Ti_LK_10828), Jabloncáról (ZTI_AP_08612j)¹², *a halálra táncoltatott lány* típushoz tartozó *Jó estét, jóestét* (sz.k.) balladát Bélyről (Ag_Ti_LK_04453), Tornaújfaluról (Ag_Ti_LK_10831)(Ág T. 2009e) gyűjtött. *A halálraítélt húga* típusú, *Fehér László* (sz.k.) ballada Radról (Ag_Ti_LK_09440)(ZTI_AP_16176e)¹³, valamint *a megszólaló halott* típushoz tartozó *Hajnalik, hajnalik* (sz.k.) ballada Bodrogszentesről (Ag_Ti_LK_04665) származik. Ugyanezen típushoz tartozik a *Megöltek egy legényt* (sz.k.) ballada Deregyőről (Ag_Ti_LK_07134).

A betyárballadák közül fontos megnevezni a *Lám megmondtam, Angyal Bandi*¹⁴ (sz.k.) balladát, melyet Ág Perbenyikről (Ag_Ti_LK_04428),

¹²<https://zti.hungaricana.hu/hu/70375/?list=eyJxdWVyeSI6ICJHWVVKVE9fSUQ9KDY2NikifQ> (2025.02.11.)

¹³<https://zti.hungaricana.hu/hu/144157/?list=eyJxdWVyeSI6ICJHWVVKVE9fSUQ9KDY2NikifQ> (2025.02.11.)

¹⁴<https://zti.hungaricana.hu/hu/23317/?list=eyJxdWVyeSI6ICJMXHUwMGUxbSBtZWdtb25kdGFtLCBBbmd5YWwgQmFuZGkifQ> (2025.02.11.)

Jabloncáról (Ag_Ti_LK_03171)(ZTI_AP_08612g),¹⁵ *a szilaj csikó nem eladó* típusú, *Tisza partján elaludtam* (sz.k.) balladát Nagytárkányról (Ag_Ti_LK_06723) közöl.

Nem akar a vezériüröm legelni típushoz tartozó *Nem akar a vezérlovam legelni* (sz.k.) ballada Bélyről (Ag_Ti_LK_04458), *Ott látok sok urat ülni* típusú *Ha elmegyek Kassára* (sz.k.) ballada Nagykövesdről (Ag_Ti_LK_00884), *Hallottátok hírét* (sz.k.) Zemplénből (Ag_Ti_LK_06771) gyűjtötte Ág. *A rólam törvénykeznek* típushoz tartozó *Kassa város felől* Bélyről (Ag_Ti_LK_04454)(ZTI_AP_08607g)¹⁶ és Bodrogszentesről (Ag_Ti_LK_04664), *Csütörtökön virradóra* Perbenyikről (Ag_Ti_LK_04430)(ZTI_AP_08607d)¹⁷, *Fújdogál a szellő* (sz.k.) balladák Bodrogszentesről (Ag_Ti_LK_00225) származnak.

A báró lány és a juhász típusú *Túl a Tiszán, a szendrei határba* Nagykövesdről (Ag_Ti_LK_00867)(Ág T. 2009f), *Arra, merre a beregi határba* Bélyről (Ag_Ti_LK_04457), *Szendereden áll egy tölgyfa magába* Perbenyikről (Ag_Ti_LK-X_03603)(Ág T. 200g), *Szendre báró udvarába* (sz.k.) ballada Szomotorról (Ag_Ti_LK_00835) (Ág T. 2009h) került Ág népzenei gyűjteményébe. További balladák, melyeket közöl a népzene gyűjtő: *A bárókisasszony és a gulyás* típusú, *Szépen legel a kisasszony gulyája* (sz.k.) ballada Bélyről (Ag_Ti_LK_00846)(ZTI_AP_04347d)¹⁸, *A megcsalt férj* típusú *Kedves feleségem* Tornaújfaluról (Ag_Ti_LK_10878), valamint az *Ez a falu gyászba van* (sz.k.) ballada Nagytárkányról (Ág T. 2009i)(Ag_Ti_LK_06720).

Pásztornóták

A Kelet-Felföld a magyar nyelvterület egyik leginkább hagyományörző vidéke. (Ág T. 2009j) A területen megmaradt régi stílusú magyar népzenei réteg annyira egységes, hogy nem érdemes különbséget tenni ebből szempontból az egyes kistájakat illetően. Ezen régi stílust a csaknem minden tájegységben, eltérő szövegvariánsokkal fellelhető *Mind két hete, vagyis három* (Ag_Ti_LK_00856) kezdetű pásztornótával szemlélteti Ág Tibor. (Ág T. 2009k) A leggyakoribb régi stílusú dallam a nyolcszótagú, egyenlő szótagszámú sorokból álló dallamtípus, melyhez általában pásztor témájú szövegek kapcsolódtak. *Vagy két hete, vagy tán*

¹⁵<https://zti.hungaricana.hu/hu/70372/?list=eyJxdWVyeSI6ICJHWVVKVE9fSUQ9KDY2NikifQ> (2025.02.11.)

¹⁶<https://zti.hungaricana.hu/hu/70317/?list=eyJxdWVyeSI6ICJHWVVKVE9fSUQ9KDY2NikifQ> (2025.02.11.)

¹⁷<https://zti.hungaricana.hu/hu/70314/?list=eyJxdWVyeSI6ICJHWVVKVE9fSUQ9KDY2NikifQ> (2025.02.11.)

¹⁸<https://zti.hungaricana.hu/hu/30880/?list=eyJxdWVyeSI6ICJHWVVKVE9fSUQ9KDY2NikifQ> (2025.02.11.)

három, (Ag_Ti_LK_03344)(ZTI_AP_04347f)¹⁹, illetve *Van két hete vagy már három* (Ag_Ti_LK_07179) változatok az egykori Torna vármegyei Tornagörgőről, és az egykori Zemplén vármegyei Bodrogszentesről kerültek Ág gyűjteményébe.

Az egyes tájak közötti zenei-kulturális kapcsolatok kiemelkedő közvetítői a pásztorok voltak, akik a falusi társadalomtól távol, természetközeli életmódjuk, a vásárok alkalmával távolabbi vidékek pásztoraival való találkozás révén segítették elő a zenei hasonlóság létrejöttét. A kölcsönhatás eredményeként egységes zenei pásztorhagyomány alakult ki az Alföld keleti területeitől kezdve, a Hortobágyon át Zemplén, Gömör, Heves, Nógrád és Hont vármegyékig bezárólag. (Barsi E. 1984, C. Nagy–Sztareczky 1972, In: Tari L.–Vikár L. /szerk./ MNA II. 1986, 9 A digitális összkiadásban átdolgozta és bővítette: Tari L. 2012) A vásárok az országos vásártartási joggal rendelkező szabad királyi város jogállású Kassán, Eperjesen, Bátfán, valamint Debrecenben, valamint a felsorolt vármegyék kisebb, vásártartási joggal rendelkező településein. (Bak B. 1997d) Kassa kereskedelmi központ szerepét már a középkortól kezdődően segítette a Hernád-völgyben futó kereskedelmi út, mely vásárvonalként összekötötte Miskolcot, Egert, Gyöngyöst, Hatvant, Budával. (Draskóczy I. 1984)

A vidék pásztorai által énekelt dallamok csupán néhány típusba sorolhatók: *Lóra, csikós, lóra; Amott legel, amott legel; Ködellik a Mátra; András nap után az idő*, valamint az *A Vidrócki híres nyája* típusok, melyek négy-, öt- vagy hatsorosak is lehetnek, szövegük a pásztoréletről szól, azonban előfordulhat köztük rabének vagy ballada is. Előadásmódjukra jellemző a nagyfokú szabadság, a zenei elemek sokrétű variálása, tempóingadozás. (Paksa K. 1980 In: Tari L.–Vikár L. (szerk.) MNA II. 1986, 9 A digitális összkiadásban átdolgozta és bővítette: Tari L. 2012)

Ág Tibor gyűjtései 11 pásztorját tartalmaznak, tükröztve a vidék egykor volt gazdag, régies zenekultúráját:

Szépen úszik a vad kácsa a vízen szövegkezdettel (továbbiakban rövidítve: sz.k.) Abaráról (Ág T. 2009l) (Ag_Ti_LK_00775)(ZTI_AP_02330f)²⁰(Alföldi párhuzamai: Bereczky IV) *A csikósok, a gulyások* (sz.k.) Bélyről (Ág T. 2009m) (Ag_Ti_LK_04459) (ZTI_AP_04347c)²¹. *Elszaladt a cifra gulya* (sz.k.) Bélyről (Ág T. 2009n) (Ag_Ti_LK_04460), *Juhász legény búsan őrzi a nyáját* (sz.k.) Kistárkányról (Ág T. 2009o) (Ag_Ti_LK_06705), *Leleszről* (Zemplén vm.)

¹⁹<https://zti.hungaricana.hu/hu/30882/?list=eyJxdWVyeSI6ICJHWVVKVE9fSUFQ9KDY2NikifQ> (2025.02.11.)

²⁰https://library.hungaricana.hu/hu/view/ZTI_AP_02321-02340/?pg=64&layout=s (2025.02.11.)

²¹<https://zti.hungaricana.hu/hu/30879/?list=eyJxdWVyeSI6ICJhIGNzaWtvc1x1MDBmM2sgYSBndWx5XHUwMGUxc29rIn0> (2025.02.11.)

Debreceni bokor mellett (sz.k.) (Ág T. 2009p) (Ag_Ti_LK_00414), *Jaj, de szépen esik az eső* Magyarbődről (Ág T. 2009q) (Ag_Ti_LK_02917), *Bárcsak esne, Nagykaposról* (Ág T. 2009r) közöl pásztordallamot Ág. *Hol vették magukat három juhászok* (sz.k.) Nagytárkányról (Ág T. 2009i), *Amott lent a bokrok mellett* (sz.k.) Nagytárkányról (Ag_Ti_LK_06727) (*Alföldi párhuzamai: Paksa K. 1989 IV. Kőrösök vidéke*) (ZTI_AP_03881d)), *Juhász vagyok mint akárki* (sz.k.) Perbenyikről (Ag_Ti_LK_04429) (Ág T. 2009s) (ZTI_AP_08607c)²², *Voltam csikós, voltam gulyás* (sz.k.) Nagykövesdről.(Ág T. 2009t)

A Bodrogekörből származó archaikus ereszkedő dallamok közé tartozik az Ág által 1958-ban Abarán (Zemplén vm) gyűjtött, *Az a virág, amit adtál* szövegkezdetű lírai népdal, illetve Bélyről (Zemplén vm) 1973-ban gyűjtött *Kassa város felől hidegen fúj a szél* szövegkezdetű ballada dallama (Ag_Ti_LK_04454)(ZTI_AP_08607g) (Ág T. 2009u)²³.

Ezen dallamok a felföldi és az alföldi dialektusterületen is széles körben elterjedtek. A fentebb említett egységes zenei pásztorhagyomány kapcsán, mely az Alföld keleti területeitől Hont vármegyéig létrejött, Paksa Katalin Györffy Istvánt idézve a következő fontos megállapításokat teszi: „Valamikor, míg az Alföld vadvizait nem szabályozták, szerte mindenütt roppant rétségek, legelők voltak. Földműveléssel akkor még csak azért foglalkoztak, hogy a mindennapi kenyér megteremjen. Mert hiába termelt többet a gazda, a járhatatlan utak miatt úgysem tudta volna sehova elszállítani, [...] többet ért az állattenyésztés, mert a lábas jószágot a rossz utakon is el lehetett hajtani messze földre, s egy-két évszázaddal ezelőtt a magyar szarvasmarháért Németország városaiban nagy pénzeket adtak.”(Györffy I. 1983 In: Paksa K. – Németh I. /szerk./ 1989)

A pásztorok kint legeltették az állatokat, lakott területektől távol, kiteve az időjárás, és a betyárok jelentette viszontagságoknak. Dalaik gyakori témája a számadás nehézségei, a mulatás, és az időjárás szeszélye, kifejeződik bennük szabad és kemény életmódjuk, valamint öntudatuk a lenézett parasztsággal szemben. A közbiztonság hiánya a 19. század második felében a vadnyugathoz hasonló, így a pásztor időnként együttműködni kényszerült a betyárokkal. Esetenként maga is betyárnak állt, vagy éppen a betyár állt be pásztornak. A köztudatban a pásztorok és a betyárok nem egyszer összemosódtak. A betyárok a dalszövegekben hősként jelentek meg, tetteiket elismerés, bukásukat részvét kísérte. Nehéz sorsukat, szabadságvágyukat a rabénekek örökölték meg. (Paksa K. – Németh I. /szerk./ 1989: MNA4)

A Rákóczi-szabadságharc leverését követően, bujdosó szegénylegények,

²²<https://zti.hungaricana.hu/hu/70313/?list=eyJxdWVyeSI6ICJqdWhcdTAwZTFzeiB2YWd5b2sgbWludCJ9> (2025.02.11.)

²³<https://zti.hungaricana.hu/hu/70317/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrYXNzYSB2XHUwMGUxcm9zIGZlbFcxMDE1MWwifQ> (2025.02.11.)

elbocsájtott végvári katonák soraiból került ki számos fosztogató, kóborló egyén, akikkel folyamatos konfliktusban álltak a városok és a vármegyék. A helyzet súlyosságát jól mutatja a kassai várkapitány 1714-ben kelt levele, mely nemcsak felszólítja Ugocsa vármegyét a fosztogatókkal szembeni intézkedések meghozatalára, hanem a jelenség kiváltó okát is megjelöli: „a szükségből kényszerítvén a Szegénység faluját, lakóhelyét pusztán hagyja és magát tolvajlásra adja.” A levélben elhangzottakat kontextualizálva kijelenthető, hogy a magyar betyárság létrejöttének oka a jelentős számú föld és igaerő nélküli zsellér volt. A szegényedő jobbágyságra az önálló földesúri gazdálkodás, a paraszti haszálatau földet erőszakos kisajátítása, valamint számos jelentős adó és közteher nehezedett. (*Küllös I. 1988: 12*)

Az Felföld keleti része (Abaúj-Torna, Gömör-Kishont, Sáros, Szepes, Ung és Zemplén) népességfeleslege folytán később is, az országos viszonylathoz képest jóval erősebben érintette a századfordulótól 1914-ig tartó tömeges kivándorlás Nyugat-Európába és az Egyesült Államokba. (*Frisnyák S. 1999*) Ezen történelmi folyamathoz kapcsolódó népzenei gyűjtésekről terjedelmi okok miatt itt már nem szólhatok.

Ág Tibor népzenei gyűjtései az egykori Zemplén és Abaúj-Torna vármegyék területéről gazdag betyártémájú népdalt tartalmaz, melyekben Kassa város megjelenik, általában mint az elfogott betyárokra váró ítélet, börtönbüntetés vagy kivégzés helyszínéként.

Angyal Bandi (1760–1806) tanult nemesemberként (eredetileg: Szentmártonyi Ónody András) vált számos vármegyei hivatalnokot megtévesztő, országos hírvű, hírhedt betyárrá. Családja Borsod vármegyei kiterjedt földbirtokos család, ő maga azonban az Abaúj vármegyei birtokain, Nyíriben és Restén is élt. Fiatalon megkezdett törvénysértései (lőtolvajlás) következtében a kassai törvényszék börtönbüntetésre ítélte, melyet családja közbenjárása tudott enyhíteni. (*Küllös I. 1988*)

A betyárballadák kapcsán már említett *Lám megmondtam, Angyal Bandi*²⁴ (sz.k.) ballada, melyet Ág Tibor Perbenyikről (Ag_Ti_LK_04428), Jabloncáról (Ag_Ti_LK_03171)(ZTI_AP_08612g)²⁵ gyűjtött, érzékletesen adja vissza Angyal Bandi életének, elfogatásának és Kassára kerülésének történetét. A korábbiakban már említett, archaikus ereszkedő dallamra énekelt, Bélyen (Zemplén vm) 1973-ban Ág Tibor által gyűjtött *Kassa város felől hidegen fúj a szél* szövegkezdetű ballada (Ag_Ti_LK_04454)(ZTI_AP_08607g) (Ág T.

²⁴<https://zti.hungaricana.hu/hu/23317/?list=eyJxdWVyeSI6ICJMXHUwMGUxbSBtZWdtb25kdGFtLCBBbmd5YWwgQmFuZGkifQ> (2025.02.11.)

²⁵<https://zti.hungaricana.hu/hu/70372/?list=eyJxdWVyeSI6ICJHWVVKVE9fSUQ9KDY2NikifQ> (2025.02.11.)

2009u)²⁶ szintén a Kassa és környékéhez kapcsolódó gazdag betyárfolklor értékes reprezentánsa. Szövegében megjelenik a betyársors, a bujdosás, valamint számkivetettség, a kassai fegyházban való raboskodásról szóló panasz.

A vidékről származó betyárok sorában említendő a Zemplén vármegyéből származó Kenyhetz Mihály, akit a híres borsodi betyár Jáger Jóska bűnsegédjeként tartóztatnak le a Heves vármegyei pandúrok 1830 novemberében. (*Dömötör S. 1981*)

ÖSSZEFOGLALÁS

Munkámban arra kerestem a választ, hogy Ág Tibor által a vidéken gyűjtött népdalok miként kapcsolhatók össze a táj történeti földrajzi adottságaival. Számos népdal esetében láthattuk (pásztordalok, betyárdallamok), hogy azok miként illeszkednek Kassa és vidékének történelmébe, földrajzi viszonyaiba.

Ág Tibor által a vidéken végzett népdalgyűjtés számos településre és széles időintervallumra terjedt ki. Ezen gyűjtőutakat (település, évszám) a fellelt források alapján külön térképen jelenítettem meg (*3. melléklet*).

A gyűjtőutak során fellelt népdalok szövegei, dallamai számos történelmi esemény, korszak jegyeit viselik magukon. Népzeneink archaikus rétegének őrzői a gyermekjátékok szövegei és dallamai, amint azt láthattuk a *Csiga-biga gyere ki* kezdetű énekes mondóka esetében is. Különösen értékessé teszi szövegében a török hódoltságot idéző részletek.

A vidékről gyűjtött népdalkincs gazdagságának további bizonyága, hogy abban más tájegységekhez képest jelentős számú régi középkori ballada lelhető fel. A balladák szövege, mint láthattuk, többnyire átvétel a francia balladaanyagból, köszönhetően a 12–14. századi élénk vallon–magyar kapcsolatoknak (*4. melléklet*).

A bodroközi adatközlők repertoárjában a régi, középkori balladák nyolc típusa volt megtalálható. A népzenei archaizmus továbbélését nagyban elősegítette a Bodroköz folyókkal, mocsarakkal szabdaltsága, valamint a 20. század során kialakított államhatárok.

Az egyes tájak közötti zenei-kulturális kapcsolatok kiemelkedő közvetítői a pásztorok voltak, akik a falusi társadalomtól távol, természetközeli életmódjuk, a vásárok alkalmával, távolabbi vidékek pásztoraival való találkozás révén segítették elő a zenei hasonlóság létrejöttét. A kölcsönhatás eredményeként egységes zenei pásztorhagyomány alakult ki az Alföld keleti területeitől kezdve, a Hortobágyon át Zemplén, Gömör, Heves, Nógrád és Hont vármegyéig bezárólag.

Kassához kapcsolódik számos betyárdallam szövege (lásd: Angyal Bandiról

²⁶<https://zti.hungaricana.hu/hu/70317/?list=eyJxdWVyeSI6ICJrYXNzYSB2XHUwMGUxcm9zIGZlbFxlMDE1MWwifQ> (2025.02.11.)

szóló népdalok), melyben a város mint a betyár ítéletének, raboskodásának színtere jelenik meg. A történeti források (a kassai várkapitány 1714-ben kelt levele) egybevágnak a környék gazdag betyárfolklorjában megjelenő körülményekkel. Munkámban leírt történeti földrajzi adottságok és népzenei jelenségek, jellegzetességek együttesen alkotják mindazt, mely Kassa és környékének egyedi népzenei arculatát jelentik.

Kassa és környezetének kölcsönhatásának elemzésekor szükséges áttekintenünk Ág Tibor népzenei gyűjteményében szereplő új stílusú népdalokat is. Ezt azonban terjedelmi okok miatt, a témával foglalkozó következő munkámban kívánom megtenni.

A népzene kutatás és a történeti földrajz eredményei értékes forrásai a történelemtudománynak. Munkám során örömmel tapasztaltam, hogy a vizsgált népdalok, visszatükrözik azokat a történelmi eseményeket, táji adottságokat, valamint azokat az emberi és társadalmi viszonyokat melyekben születtek.

IRODALOM

- ÁCS Z. 1996: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. – Kossuth Könyvkiadó, Szekszárd. pp. a20-26. b142-143.
- ÁG T. 1996: Ki népei, vári vagytok? (Válogatás a szlovákiai magyar néprajzi tájak népzenei anyagából). – Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság, Lilium Aurum, Komárom – Dunaszerdahely. pp. 141-142.
- ÁG T. 1999: Felsütött a nap sugára, Kelet-Szlovákiai népdalok. Gyurcsó István Alapítvány Füzetek 15. – Csemadok Dunaszerdahelyi Területi Választmánya, Dunaszerdahely. pp. a6-11. b14-28.
- ÁG T. 2009: Tiszán innen, Bodrogtközben, Népzenei válogatás. – NAP Kiadó, Dunaszerdahely. pp. a8. b14. c28. d22-23. e125. f83. g93. h269. i200. j167. k161-162. l34. m39. n41. o127. p134. q142. r166. s206. t181. u43.
- BAK B. 1997: Magyarország történeti topográfiája a honfoglalástól 1950-ig, História. – MTA Történettudományi Intézete, Budapest. pp. a83. b84. c81-82. d81-98.
- BARSI E. 1984: A zene egy sályi pásztor életében - Néprajzi tanulmányok. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 254 p.
- BELUSZKY P. 2003: Magyarország településföldrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest. pp. a135. b75-81.
- BELUSZKY P. (szerk.) 2008: Magyarország történeti földrajza II. Kötet. – Campus-Dialóg Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 246.
- BERECZKY J. 2013: A magyar népdal új stílusa IV. – Akadémiai Kiadó, Budapest. pp 2950-2960.
- BOROVSKY S. (szerk.) 1905: Magyarország vármegyéi és városai:

- Magyarország monográfiája: a Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája, Zemplén vármegye- – Országos Monográfia Társaság, Budapest. pp. 1-2.
- DOMOKOS M. (szerk.) 2011: Magyar Népzene Tára XI. Népdaltípusok 6. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 1260 p.
- DOMOKOS M. (szerk.) 2011: Magyar Népzene Tára XII. Népdaltípusok 7. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 1216 p.
- DÖMÖTÖR S. 1981: A „kegyetlen betyárvilág” és Jáger Jóska balladája. – In: ROMÁN J. (szerk.): Borsodi levéltári évkönyv 4. – Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára, Miskolc. pp. 141-142. https://library.hungaricana.hu/en/view/BAZM_Le_04_1981/?pg=138&layout=s&query=J%C3%A1ger
- DÖMÖTÖR T. – HOPPÁL M. – NIEDERMÜLLER P. – TÁTRAI ZS. (szerk.) 1990: Magyar néprajz nyolc kötetben, Folklór 2. Népzene, néptánc, népi játék. – Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 102-264.
- DRASKÓCZY I. 1984: Gyöngyös település- és birtoklástörténete a középkorban. – In: HAVASSY P. – KECSKÉS P. (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. – Gyöngyös város Tanácsa, Gyöngyös. 106–107.
- FRISNYÁK S. 1999: Magyarország Történeti Földrajza. – Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, p. 111.
- GYÖRFFY I. 1913: Az alföldi pásztorélet. – In: GYÖRFFY I. 1983: Alföldi népiélet. – Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 51-61.
- JÁRDÁNYI P. – OLSVAI I. (szerk.) 1987: Magyar Népzene Tára VII. Népdaltípusok 2. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 884 p.
- KERÉNYI GY. (szerk.) 1953: Magyar Népzene Tára II. Jeles napok. – Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 397-398.
- KILIÁN I. (s.a.r.) – MEDGYESY S. N. (szerk.) 2017: A karácsonyi ünnepkör színjátékai Magyarországon (11–18. század). – Ráció Kiadó, Budapest. 896 p.
- KISS L. – RAJECZKY B. (szerk.) 1966: Magyar Népzene Tára V. Siratók. – Akadémiai Kiadó, Budapest. p. 1141.
- KÓSA L. 1982: Táji tagolódás. – In: ORTUTAY GY. (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon. Ötödik Kötet, Szé-Zs. – Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 148-149.
- KÜLLÖS I. 1988: Betyárok könyve. – Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. pp. 85-87.
- MEZEI I. 2008: Városok Szlovákiában és a magyar határ mentén. – Fórum Kisebbségkutató Intézet, MTA RKK, Pécs. pp. a20. b23.
- MÉSZÁROS I. 1996: A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996–1996. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 22-78.
- PAKSA K. 1980: Dinamikai árnyalás, mint előadási sajátosság idős pásztordalaiban.

- Zenetudományi Dolgozatok. – A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete, Budapest. pp 7-17.
- PAKSA K. (szerk.) 1997: Magyar Népzene Tára X. Népdaltípusok 5. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 1210 p.
- PAKSA K. 1999: Magyar népzene-történet. – Balassi Kiadó, Budapest. pp. a26. b43-211.
- PAKSA K. 2019: Magyar népzene-történet. – Balassi Kiadó, Budapest. pp. a47. b48. c118-135.
- SZIKLAY J. – BOROVSKY S. (szerk.) 1986: Magyarország vármegyéi és városai: Magyarország monográfiája: a Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája, Abauj-Torna vármegye és Kassa. – Apollo Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest. pp. 263-264. b267.
- TARI L. 2010: Szlovákiai magyar népzene. Válogatás a szerző népzene-gyűjtéséből (1983–2006). – Csemadok Művelődési Intézete, Dunaszerdahely. pp. 183.
- TÁTRAI ZS, KARÁCSONY MOLNÁR E. 1997: Jeles napok, ünnepi szokások. (Jelenlévő Múlt sorozat). – Planétás Kiadó, Budapest. pp. 14-103.
- TIMÁR P. 2019: Magyarország középkori településeinek és egyházainak topográfiai adattára III. Kecsháza–Ózed. – Timár Péter, Szeged. pp. 683–684.
- VARGYAS L. 1976: A magyar népballada és Európa I-II. – Zeneműkiadó Vállalat, Budapest. pp. a57-60. b64-70.
- VARGYAS L. 1979: Balladáskönyv. – Zeneműkiadó, Budapest. pp. 5-7.
- VARGYAS L. (szerk.) 1992: Magyar Népzene Tára VIII/A. Népdaltípusok 3. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 1191 p.
- VARGYAS L. (szerk.) 1992: Magyar Népzene Tára VIII/B. Népdaltípusok 3. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 1743 p.
- VARGYAS L. 2000: Egy felvidéki falu zenei világa – Áj, 1940. – Planétás Kiadó, Budapest. 1119 p.
- VIGA GY. 1995: Jegyzetlapok a Bodroghöz vallási néprajzához. – In: Széphalom, A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve 7. Tanulmányok Újszászy Kálmán emlékére. – Kazinczy Ferenc Múzeum, Sátoraljaújhely. pp. 87–100. https://adt.arcanum.com/hu/view/Szephalom_07/?pg=88&layout=s
- VIKÁR B. 1901: Élő nyelvmélekek. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, II/8. – In: BEREZKY J. 2013: A magyar népdal új stílusa I–IV. – Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 87-100.

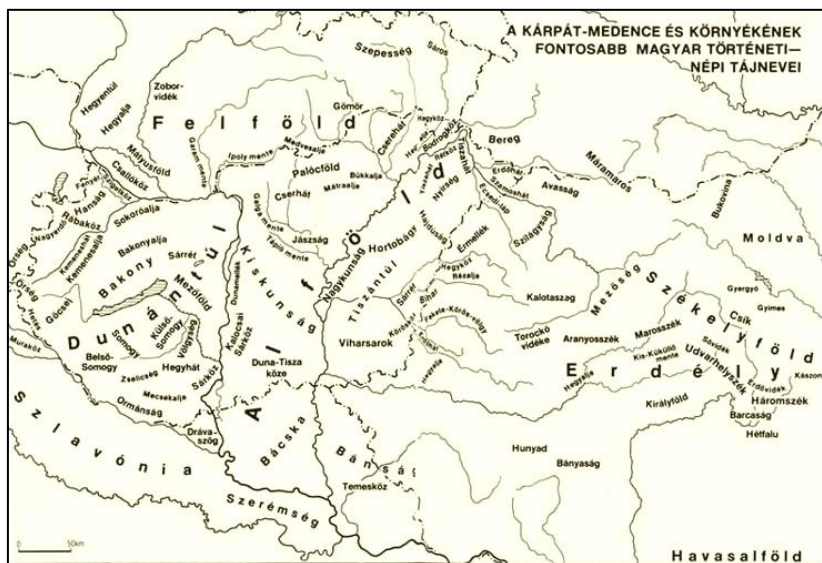
Diszkográfia

- AGÓCS G. 2006: Felső-Bodrogház – Felvidéki magyar népzene – válogatás Agócs Gergely gyűjtéseiből, Azonosító: HH CD 010. – Hagyományok Háza, Budapest. <https://folkradio.hu/mediatar/albumok/752/felso-bodroghaz-felvideki-magyar-nepzene-valogatas-agocs-gergely-gyujteseibol> pp. 11-16.
- Agócs Gergely (szerk.) 2010: Új Pátria, Kassa környéki népzene, Abaújszina–Magyarböd, Original Hungarian Village Music from Kassa/Košice Area of Slovakia. – Fonó Budai Zeneház–Hagyományok Háza, Azonosító: FA-322-2. Budapest.
- PAKSA K. – NÉMETH I. (szerk.) 1989: Magyar Népzenei Antológia IV. Alföld. Az azonos című könyv alapján (1994) átdolgozta Paksa Katalin. – In: Richter Pál (főszerk.) 2012, Magyar Népzenei Antológia Digitális Összkiadás. – FolkEurópa Kiadó és Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- TARI L.–VIKÁR L. (szerk.) 1986: (A Digitális Összkiadásban átdolgozta és bővítette: TARI L. 2012) Magyar Népzenei Antológia II. Felföld („Észak”). – Hungaroton, Budapest, Azonosító: LPX 18124-28.

Felhasznált források

Ág Tibor Gyűjtéseinek Leltárkönyve: Ág Ti gyujtesek 2016-10-05 excel fájl, digitális katalógus. – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet, Népzene- és Néptáncutató Osztály és Archivum, Budapest.

MELLÉKLETEK

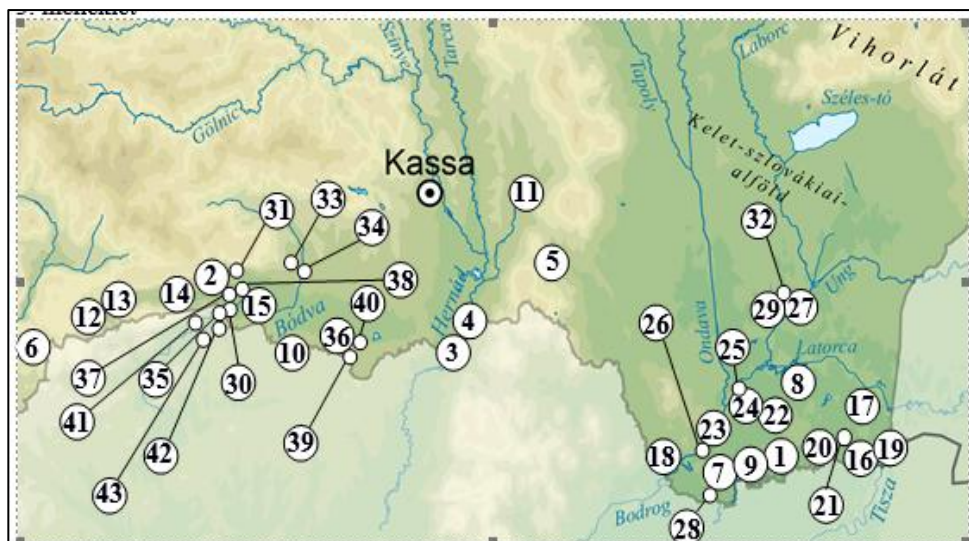
1. melléklet

(Forrás: Kósa L. 1982.)

2. melléklet

Forrás: Új Pátria, Kassa környéki népzene, Abaújszina–Magyarböd, Original Hungarian Village Music from Kassa/Košice Area of Slovakia, Fonó Budai Zeneház–Hagyományok Háza, Budapest, 2010, Azonosító: FA-322-2. CD melléklet, 8.)

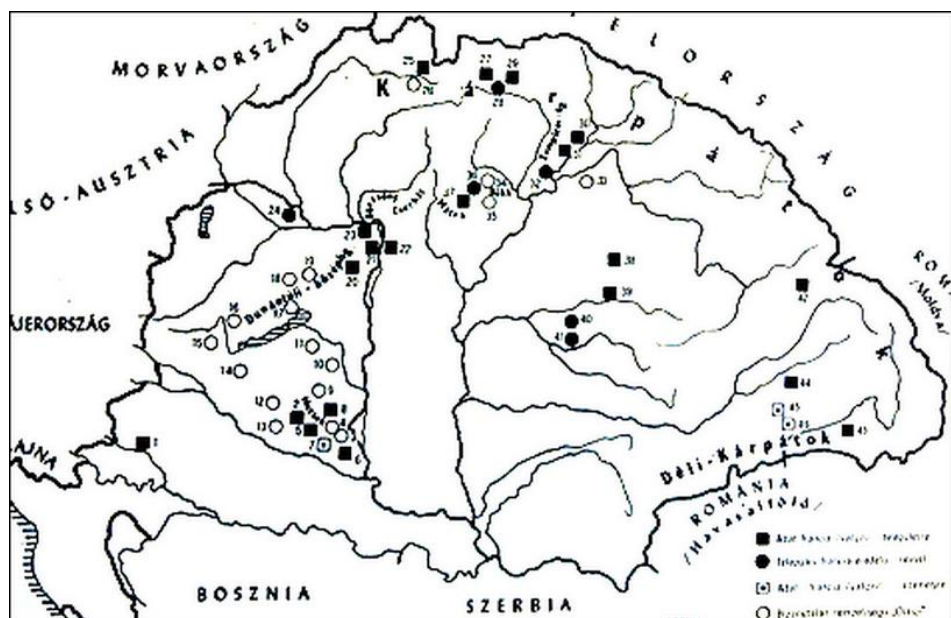

3. melléklet

Forrás melyen kutatásom eredményeit feltüntettem:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1/17/Slovakia_general_relief_map_hu.svg

1: Kiszéres (1952, 1961, 1971, 1978, 1979,)	14: Tornagörgő (1970)	29: Nagyvácska (1979)
2: Szádelő (1952)	15: Zsamó (1970)	30: Tornaújfalu (1983, 1989)
3: Mieléc (németi) (1952)	16: Nagytárcány (1970, 1978)	31: Aj (1987, 1992)
4: Kenyhes (1952)	17: Battván (1971)	32: Hegyi (1987)
5: Szalánc (1953)	18: Borsi (1971)	33: Dabród (1991, 1992)
6: Borzova (1957, 1979)	19: Kistárcány (1972, 1978, 1987)	34: Szepsi (1991)
7: Nagykővesd (1958)	20: Perbenyik (1973, 1974, 1975, 1978)	35: Bódvavendégi (1991)
8: Boly (1961, 1978)	21: Bely (1973)	36: Buzita (1992)
9: Orös (1961)	22: Bodrogszentés (1974, 1979)	37: Torna (1992)
10: Jánok (1961, 1962, 1971, 1989, 1991, 1992)	23: Zemplén (1978)	38: Somodi (1992)
11: Magyarböd (1961)	24: Szinyér (1978)	39: Reste (1993, 1994)
12: Jablonca (1969)	25: Rad (1978)	40: Komáróc (1993)
13: Körtvélyes (1969)	26: Szomator (1978)	41: Tornaádaska (1994)
	27: Deregyő (1979)	42: Hidvégardó (1994)
	28: Kiskővesd (1979)	43: Tornaasztjakab (1994)

4. melléklet

(VARGYAS L. 1976 I: 71)

KÖZÖSSÉGI FÖLDRAJZI NÉVADÁS AZ EGYKORI NÉMETBÓLY TERÜLETÉN

FITT ANDREA

PLACE NAMING IN THE FORMER SETTLEMENT OF NÉMETBÓLY

The former settlement of Németbóly was predominantly inhabited by Germans from the second half of the 18th century until the 1950s, for nearly 200 years. Thanks to the German population, the settlement began to develop and has now become the center of the Bóly District. In addition to economic growth, the German community also had a significant impact on the geographical names of the area. The place names created by the community, which remained in use until the late 19th century, reflect not only the natural geographical characteristics of the area but also the Germans' relationship with the land and each other, their land use, economic activities, mentality, and religiosity. Thus, they provide an opportunity to examine the settlement and integration of Germans from a new perspective.

Keywords: Németbóly, Germans, toponymy, land use, religion

1. BEVEZETÉS

Az elmúlt évszázadok kataszteri, katonai felmérési és várostérképei által közölt földrajzi nevek érdekes, elgondolkodtató, olykor meghökkentő adalékokkal szolgálhatnak egy adott térségről, különösképp az egykor ott élő népességről. Általuk nem csak a föld egy adott szeletének természeti jellegét ismerhetjük meg, de betekintést nyerhetünk az egykori lakosság mindennapjaiba, az egymáshoz és a tájhoz fűződő viszonyukba, sőt, az életüket meghatározó, keretként szolgáló eseményekbe, motívumokba is.

A korábbi Németbólyt – 1950-től hivatalosan Bóly – ábrázoló térképeket szemlélve, s az azokon fellelhető földrajzi neveket és megjelöléseket vizsgálva megerősítést nyer a fenti kijelentés. Ez a dél-dunántúli település, mely az évszázadok során a Baranya vármegyei Bólyi járás központjává nőtte ki magát, hosszú időn keresztül szolgált a törökök kiűzését követően betelepített németek, s szolgál mind a mai napig leszármazottaik otthonául. A település földrajzi nevei és megjelölései mind a németiség térhez való viszonyát, mind az általuk a térben eszközölt változtatásokat illetően árulkodóak, és ezáltal lehetőséget biztosítanak

a magyarországi németek megtelepedésének és beilleszkedésének egy új perspektívából történő vizsgálatára. Az alábbi tanulmány célja, hogy Németbóly földrajzi neveit vizsgálva felfedje a helyi közösségi földrajzi névadás főbb szempontjait, és bemutassa a betelepülő németek és az általuk lakott tér kapcsolatát.

A kutatás alapjául elsősorban a térséget ábrázoló térképek szolgáltak, így tehát a 19. századi kataszteri térképek, melyek részletesen ábrázolják az utakat, dűlőket, telekhatárokat és a település nagyobb területegységeinek neveit, a 18-20. századi katonai felmérési térképek, melyek közül kiváltképp a Harmadik Katonai Felmérés és az 1940-es évek felmérésének térképszelvényei bővelkednek földrajzi nevekben, valamint a Bóly Város Önkormányzatától kapott 1900. és 1944. évi várostérképek, melyek a közterületneveket illetően nyújtanak információt.

A képi források mellett említést kell tennem az írásos forrásokról is, melyek részben alátámasztják a térképek által közölt adatokat, részben pedig magyarázatot adnak azokra. Ezek közül a helytörténeti írások, főként Németh Béla (1900) *Geschichte der Grossgemeinde Német-Bóly* és Rózsás József (2011) *Boloktól Bólyig* című munkája volt segítségemre. Németh művében Bóly történelmét járja körül 1093-tól 1900-ig, a település nevének első említésétől egészen nagyközséggé válásáig, részletesen tárgyalva az egykori birtokviszonyokat, a településen folytatott gazdasági tevékenységeket, adóterheket, a népesség számának és összetételének alakulását, valamint a lakosság életét meghatározó fontosabb eseményeket. A mű kiegészítéseként, a települést érintő, 20-21. században bekövetkező változásokról Rózsás számol be könyvében. S végül, de nem utolsósorban Pesti János (1982) *Baranya megye földrajzi nevei* című kétkötetes művét emelném ki, mely a helyiek által közölt földrajzi neveket és azok eredetét mutatja be, hűen tükrözve a lakosság térhez való kötődését.

2. TERMÉSZETFÖLDRAJZI NÉVANYAG

2.1 A határrészek, dűlők nevei

A németek betelepítése az 1720-as években, a török dúlást követően kezdődött meg a parlagon maradt, termékeny síksági területek megművelése céljából. Bólyba az első családok az 1730-as években érkeztek (Németh B. 1900), s a betelepítés csakúgy, mint más falvakba, Bólyba is változásokat hozott. A háromnyomásos gazdálkodásnak megfelelően átalakult a település szerkezete – a korábbi halmazos elrendezést a többutcs kialakítás váltotta fel (Rózsás J. 2011) –, a mezőgazdasági művelés alatt álló területeket pedig dűlőkre tagolták, melyek a jobbágytelkeknek adtak helyet.

A 19. századi kataszteri térképeket szemlélve elsősorban a dülőnevek kelthetik fel figyelmünket, melyek a település lakosságának akkori etnikai megoszlásából adódóan, egy-két kivételtől eltekintve zömmel német nyelvűek. Csupán egy olyat találunk köztük, melyet mindhárom általam vizsgált kataszteri térkép magyar nyelven tüntet fel; a település nyugati határa mentén elhelyezkedő *Békást*, melyet a térképeken *Békás*¹, *Bekas*² és *Békási*³ néven találunk meg. A területén található egykori majorság, Békáspusztá azonban a Második Katonai Felmérés vonatkozó szelvényén *Pusztá Aglai*⁴, a későbbi katonai felmérések térképein pedig *Aglai (pusztá)*⁵ és *Békás-psz.*⁶ néven szerepel. Láthatjuk tehát, hogy a Békás dülön elhelyezkedő majorságra két név is utal, melyek nem állnak összefüggésben egymással.

A Békás és Békáspusztá szavakra, illetve az ezzel rokon kifejezésekre két lehetséges magyarázatot ismerünk. Az elnevezések egyrészt az érintett terület állatvilágával állhatnak összefüggésben, Békás ugyanis a Karasica vízfolyás völgyével szomszédos, s úgy tartják, egykor sok béka élt ezen a területen (*Németh B. 1900*). Pesti J. (1982) ugyanakkor megjegyzi, hogy a középkorban ezen a területen egy Papd vagy Békáspapd nevű település állt, mely ugyancsak utalhat a Békás elnevezésre.

Az Aglai, illetve Pusztá Aglai nevek pedig Batthyány Aglájára utalnak, a birtokos Batthyány Iván második feleségére, akiről az uraság az 1829-ben létrehozott majorságot elnevezte. Ekkor azonban már a Békáspusztá név volt használatban, így az új elnevezés nem tudott beépülni a köztudatba (*Németh B. 1900*).

Az 1854-es, 1859-es és 1866-os kataszteri térképeken⁷, illetve Pesti J. (1982) helynévgyűjteményében Békás mellett más dülőket is találunk, melyek esetében a természetföldrajzi jellemzők, vagy épp a településhatárok befolyásolták a névadást.

Előbbi csoportba sorolhatók még a *Hadlander/Haideäcker/Hát-dülő* – a német „Heide” szóból eredeztetve, mely (füves) pusztát jelent –, a *Steintheile/Stein Theile/Köves* – mely kavicsos talajáról kapta a nevét –, a *Tisztl*

¹ Gemeinde Boly-Német in Ungarn Oedenburger Distrikt (1854)

² Gemeinde D. Bolly in Ungarn Oedenburger Distrikt (1859)

³ Kataszteri térkép (Deutsch Bóly, 1866)

⁴ Második Katonai Felmérés (1859)

⁵ Harmadik Katonai Felmérés (1880)

⁶ Magyarország Katonai Felmérése (1941)

⁷ Gemeinde Boly-Német in Ungarn Oedenburger Distrikt (1854), Gemeinde D. Bolly in Ungarn Oedenburger Distrikt (1859), Kataszteri térkép (Deutsch Bóly, 1866)

Theile/Tüsztl Theile, vagyis *Disteltheiler* (Németh B. 1900) – mely elnevezés a német „Distel”, azaz „bogács” szóból ered.

A település határában elterülő dűlők rendszerint a szomszédos falvakról kapták nevüket, ide sorolandó a *Ratz Grund Wiesen/Ráczter Grund és Töttöser Theile/Töttöser Theile*, a *Herend/Herrender Wald, Herend Theile, Grosz Herend/Gross Herend* és *Klein Herend* dűlők, illetve a *Löder/Loder Wald/Loderwald* dűlő. Ezen elnevezések a mai Töttös (korábban Ráctöttös), illetve az egykori Herend/Rácherend és Lotha településekből erednek, melyekről Németh B. (1900) a következőt írja: „...eine mindergenaue Beschreibung der Dörfer 1698 rechnet zum Districte Baranya unter andern Földvár (Sátoristye), Herend (heute „Razisch”-Herend), Lotha, Pocsie, Boriad, Maysa-Ujvár (wo also eine Festung stand) und Bóly... ...In einer anderen höchstwahrscheinlich früheren Conscription... ...finden wir keine Spur von der Gemeinde Bóly, während von Lotha bemerkt wird, dass dieser Ort nahe bei Rácz-Herend liegt...”. Tudjuk tehát, hogy egy 1698-as összeírás szerint Baranyához tartozott Bóly, Herend és Lotha – mely Herend közelében feküdt –, és egy későbbi bekezdésből az is kiderül, hogy Herend egy a Bólytól délre, a vasút nyugati oldalán húzódó területen helyezkedett el (Németh B. 1900), mely egybeesik a már említett dűlőkkel.

A természetföldrajzi jellemzők és településhatárok mellett nagy számban találunk a tájhasználatnak megfelelően elnevezett dűlőket, úgy mint a *Hanfländer* („kenderföldek”), *Wurzelgarten/Wurzelgarten* („gyökérkert”), a *Ziegelwiesen* („téglamező”), a *Mühlwiesen* („malommező”), a *Rindl/Rindel* – melyre Németh (1900) *Rindfelder*ként, azaz „marhaföldek”-ként hivatkozik –, a *Krautgartel* („káposztáskert”), valamint a *Kleetheiler* („lucernadűlő”), mely a térképeken ugyan nem szerepel, Németh B. (1900) művében említést tesz róla. Az említett dűlők közül talán csak a *Wurzelgarten* igényel magyarázatot, mely terület a település északi részén helyezkedik el, s egykor festőbuzér termesztésére szolgált. A „gyökérkert” elnevezés feltehetően a növény gyökerére utal.

Több olyan dűlőnév is akad Bóly esetében, melyek a dűlők elhelyezkedésével vagy méretével állnak összefüggésben, ezek közé tartozik a *Grosstheile/Grosse Theile/Grosze Theile/Nagy-dűlő, Kleintheile/Kis-dűlő, Dorftheile/Falu alatti dűlő, Ortsried/Hosszú-dűlő*.

További, a már említett csoportokba nem sorolható dűlők:

Marienberg és *Tokaj/Tukar/Tokai* – melyek neveit Békáshoz hasonlóan a mai napig használják, s melyekre a tanulmány következő egységében térek ki részletesebben.

Freifelder („szabad földek”), mely a *Hanfländer* és *Wurzelgarten* keleti szomszédságában terül el – egykor uradalmi föld volt, melyet szétosztottak a helyiek között (Pesti J. 1982).

Kringes/Kringesz Theile – A Németh B. (1900) által *Gringestheilernek* nevezett területet a Pesti-féle helynévgyűjteményben *Csengőként* (Pesti J. 1982) is megtaláljuk – a Kringesz/Gringes szó a német „Klingel”, azaz „csengő” szóra utal –, a név eredetére vonatkozó információt nem találtam.

Eisenbahn Acker/Eisenbahn Aecker – a vasútvonal környéki szántók, a német „Eisenbahn”, vagyis „vasút” szóból eredeztetve.

Streit Aecker/Streitäcker, avagy *Harcos-dűlő*, mely a terület kapcsán Nagynyáráddal folytatott vitákra utal (Pesti J. 1982).

A *Szallas Theile/Szállás Theile* és *Bloesső/Blösse* nevezetű dűlők, mely elnevezések eredetét az általam vizsgált szakirodalmak nem tartalmazzák. Elképzelhető, hogy előbbi a területen épült szálláshelyekről lett elnevezve.

A Pesti-féle helynévtárban összegyűjtött földrajzi neveket olvasva feltűnhet, hogy egy-egy dűlőt vagy dűlőrészt a lakosok maguk között sok esetben a birtokosok nevével illettek – így lett például a Hanfländer dűlő *Tigelmannfelder*, a Grosstheile pedig *Sajti-dűllő* – mivel az ottani földek egy része a Tiegelmann és a Sajti család birtokában voltak –, a Dorftheile egy része *Langgäßner Felder*, mert ott a Lange Gasse („Hosszú utca”) lakóinak voltak földjei, a Freifelder dűlőn elterülő földek pedig *Hát-Gäßner-Feld*, illetve *Neu-Gäßner-Feld* néven is ismeretesek voltak, mivel ott a Hát Gasse („Hát utca”) és a Neue Gasse („Új utca”) lakói rendelkeztek földekkel (Pesti J. 1982).

2.2 A különböző felszínformák elnevezése

A Nyárad-Harkányi-sík, mely Bólyt is magába foglalja, egy völgyekkel tagolt dombsági felszín, mely déli-délnyugati irányban fokozatosan síksággá szelődül (Becse A. et al. 2010). A kiemelkedéseket, mélyedéseket és síksági térszíneket, melyek Bóly bel- és külterületén helyezkednek el, többféle névvel is illetik. Az elnevezések között találunk olyanokat, melyeket a helyiek a mai napig használnak, de akadnak olyan névváltozatok is, melyek a történelem folyamán átalakultak, vagy épp kihaltak. Hogy milyen szempontok szerint nevezték el ezen területeket, és hogy miként változtak az elnevezések, az alábbiakban mutatom be.

A kiemelkedések közül a Kálvária, a Marienberg, a Tukár és a Temető-domb a közösségi és vallási élet meghatározó helyszínei, melyek hozzájárulnak az egyén és a közösség vallási és nemzetiségi identitásának megőrzéséhez, erősítéséhez. Ezek a helyek, közösségmegtartó és közösségformáló, valamint identitásmegőrző szerepüknél fogva nagy jelentőséggel bírnak a településen élők számára mind a mai napig, így szükségesnek látom részletesebben foglalkozni velük.

A *Kálvária* hegyet – vagy ahogy az itt élő németiség nevezte, *Kalvarienberg* – már az Első Katonai Felmérés 1783. évi térképszelvénye⁸ is említi *Calvari B.*

⁸ Első Katonai Felmérés (1783)

(bizonyára a német „Berg”, azaz „hegy” szó rövidítése) néven. A Második Katonai Felmérés térképén nem jelenítették meg, a Harmadik Katonai Felmérés térképén⁹ azonban újra feltűnik *Calvarien B.* megnevezéssel. A dombot a régészek egy csoportja mesterséges építménynek, római kori tumulus-nak véli, ez azonban nem bizonyított tény. Ahogy a neve is utal rá, a domb nagy jelentőséggel bírt – és bír mind a mai napig – a római katolikus lakosság körében. A kálváriaként szolgáló dombon álló kápolnát 1843-ban építették, a keresztút stációit pedig egy évre rá, 1844-ben állították fel a közösség adományaiból (Rózsás J. 2011). A dombra a településen élők ma többnyire Kálváriaként hivatkoznak.

A Kálvária-hegy szomszédságában terül el a *Máriahegy* vagy *Marienberg*, melyet az 1854-es¹⁰ és 1859-es¹¹ kataszteri térkép, valamint a 1941-es felmérés térképe¹² is feltüntet. Előbbi kettőn *Marienberg*ként, utóbbin *Mária-h.*-ként szerepel. A domboldal a 19. században, a németek betelepítése következtében jutott kitüntetett szerephez. A település eredendően azzal a céllal kapta a területet, hogy kaszálóként hasznosítsa, azonban a lakosság szőlőültetvényt kívánt a domboldalra telepíteni (*Németh B. 1900*). Ezen kérésüket kezdetben elutasították, azonban a 19. század első évtizedében megkapták az engedélyt, így megkezdték a terület művelését – ezt igazolja az 1854-ben készült térképen feltüntetett Wgt. („Weingarten”, azaz „szőlős kert”) rövidítés is. A domboldal nevének eredetéről információt nem találtam, de tekintve, hogy a római katolikus temető, valamint a Kálvária-hegy közvetlen közelében helyezkedik el, továbbá a római katolikus felekezetű németek művelték, okkal feltételezhető, hogy a névadó a katolikusok által szentként tisztelt Szűz Mária lehetett.

A Marienbergtől keletre, a Versendi-patak túloldalán egy másik domboldal húzódik észak-délkeleti irányban, melyet hosszanti irányban két egységre osztottak. Ezeket ma *Alsó-* és *Felső-Tukár*nak, illetve egységesen *Tukár*nak nevezik. Az általam vizsgált térképeken a következő nevekkal illetik: Tokaj¹³, Tuka¹⁴, Tokai¹⁵. Csak úgy, mint a Marienberg nagy részét, ezt a dűlőt is szőlőültetvények borítják, melyeket a németység telepített a 19. században. A szőlőhegyet az itt élők a hagyomány szerint a Tokaji borvidékhez hasonlították, innen vehette át a német lakosság a Tokaj nevet (*Pesti J. 1982*), mely a nyelvhasználati sajátosságok miatt Tukárrá alakult.

⁹ Harmadik Katonai Felmérés (1880)

¹⁰ Gemeinde Boly-Német in Ungarn Oedenburger Distrikt (1854)

¹¹ Gemeinde D. Bolly in Ungarn Oedenburger Distrikt (1859)

¹² Magyarország Katonai Felmérése (1941)

¹³ Gemeinde Boly-Német in Ungarn Oedenburger Distrikt (1854)

¹⁴ Gemeinde D. Bolly in Ungarn Oedenburger Distrikt (1859)

¹⁵ Kataszteri térkép (Deutsch Bóly, 1866)

Ha a Kálváriáról déli-délnyugati irányba tekintünk, egy másik domboldalt látunk magasodni. Ez a *Temető-domb* vagy *Friedhofsberg* (Pesti J. 1982), melyen a 18. századtól kezdve a római katolikus temető, valamint a 19. század végétől a Montenuovo család által építtetett Mauzóleum foglal helyet, nevét is innen kapta.

2.3 Egyéb kiemelkedések és mélyedések

Az említett domboktól déli-délkeleti irányban haladva, a település központi területén további kiemelkedéseket találunk: a *Geißgipfelt*, tükörfordítással Kecske-dombot, valamint az *Eselgipfelt*, vagyis Szamár-dombot. Utóbbit még ma is így emlegetik.

Érdekes, hogy mindkét elnevezés az ott élők anyagi helyzetére utal. A szájhagyomány szerint a Kecske-dombon élők nem engedhették meg maguknak, hogy tehenet tartsanak, így kecskékkal biztosították a család tejszükségletét, a Szamár-dombon élők pedig lovak helyett szamarakat fogtak be a kocsik elé (Pesti J. 1982). Kovács K. (1990) egy a bolyi társadalmat vizsgáló tanulmányában a következőt írja: „*A németbolyiak ugyanakkor elhatárolták magukat más lokális közösségektől, amelyekhez képest kiválóbbaknak tartották önmagukat, azt a helyi közösséget, amelyben számos szorgalmas, hatékony, ezért módos család élt.*”. Bár az említett kutatás a település első és második világháború közötti társadalmának vonásaival foglalkozik, a Geißgipfel és Eselgipfel példája azt mutatja, hogy a szegényebb rétegektől való elhatárolódás már korábban is jellemző volt a módosabb családokra, melyek számára a gazdagság a szorgalom és kitartás eredményét jelentette. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a szegénységhez épp az ellenkezőjét társították: a lustaságot, mely a bolyi német közösségtől olyannyira távol állt. Ennélfogva érthető, ha ellenérzéseket tápláltak a szegényekkel szemben, vagy akár le is nézték őket.

A felszínformák elnevezése gyakran a hely természetföldrajzi vonásaival (például a növényzettel vagy a talajadottságokkal), illetve a tájhasználattal állt összefüggésben. A település északnyugati határán elhelyezkedő *Brombeerenloch* vagy *Szederlyuk* területén egykor szederbokrok nőttek, a délkeleti peremén elhelyezkedő *Rosenberget*, azaz *Rózsa-dombot* pedig egykor vadrózsa nőtte be. A Rosenbergről a *Säutal*-ba ereszkedhetünk le, mely elnevezés a német „Sau” és „Tal” szavakból ered. Előbbi magyarul kocát, utóbbi völgyet jelent, az elnevezés arra utal, hogy ezen a területen egykor disznókat tartottak (Pesti J. 1982). Ebbe a csoportba tartozik még a *Goldberg* vagy *Arany-hegy*, mely a terület sárgás színű talajáról lett elnevezve, valamint a *Lehmloch*, mely „agyagos mélyedés”-ként fordítható, s agyagos talajáról kapta a nevét (Pesti J. 1982).

2.4 A település vizeinek elnevezése

A település egyetlen jelentős vízfolyása a *Versendi-patak*, mely Versend felől érkezve északon, a Máriahegyi pincesoránál éri el Bólyt, útját pedig a Tukár mentén folytatja. A patak délkeleten, a városon kívül a Szajki-vízfolyással

egyesül. A vízfolyást *Malom-patak*nak is nevezik, mert a partján egykor malmok álltak (*Pesti J. 1982*).

3. A TERMÉSZETES KÖZTERÜLET-NÉVADÁS

A közterületek – Bóly esetében főként utcák, utak és terek – elnevezését illetően az utóbbi száz évben több változtatást is eszközöltek. A magyarországi közterületnevek kialakulását és fejlődését vizsgálva azt láthatjuk, hogy a névadás nagyjából a 19. század második feléig, a vidéki térségekben pedig egészen a 20. század elejéig természetes módon, a közösség által történt (*Faragó I. 2014*). A cél eredendően a megkülönböztetés volt, ennek megfelelően a közterületeket jelzőkkel látták el, melyek később névvé alakultak. A 20. századtól aztán megkezdődött a közterületek hivatalos elnevezése – ezen nevek már nem álltak kapcsolatban a közterületek jellegével –, a 20. század második felétől pedig az ideológiai alapú átnevezések.

Bóly korábban kialakult közösségi közterületnevei a település lakosságának etnikai összetételéből adódóan zömmel német nyelvűek. Ezek nagy része ma már nincs használatban, de akadnak olyanok is – főként a település központi területét érintő nevek –, melyeket az idősebb, a helyi dialektust még beszélő generáció tagjai az egymással folytatott beszélgetések során mind a mai napig használnak. Bár a ma hatályban lévő, hivatalos közterületnevek zömmel nem állnak összefüggésben az egykori közösségi közterületnevekkel, néhány esetben meghagyták azokat, így hivatalossá váltak, úgymint a Máriahegyi, a Felső- és az Alsó-Tukár pincesorok vagy a Seital utca, bár ez utóbbi némiképp kivételnek tekinthető, ugyanis eredendően nem az utcát nevezték így, hanem a területet.

A természetes, közösségi földrajzi neveket az alábbiak szerint csoportosíthatjuk (*Faragó I. 2014*):

1. A terület kiterjedésére, alakjára, futására, korára vonatkozó nevek.
2. A terület fekvésére, elhelyezkedésére, domborzati viszonyaira utaló nevek.
3. A terület talajjellemzőire utaló nevek.
4. Hadászati építmény meglétéből eredő név.
5. Középületből (vendéglő, műhely stb.) eredő nevek.
6. A település gazdasági életében játszott szerepből eredő nevek.
7. A közterület arról a településről kapta a nevét, ahová az út, utca a helységről kivezet.
8. A helyiek nemzetiségi jellemzőiből eredő nevek.

A fent említett kategóriák közül az elsőbe tartozik a *Lange Gasse* (ma Rákóczi Ferenc utca), azaz Hosszú utca, valamint a *Neue Gasse* (Új utca), melyből kettő is volt: a mai Alkotmány és Arany János utcák. Előbbi Bóly leghosszabb utcája – innen a név –, a település közepén húzódik, két részre bontva azt. A „*lángász*” mentén épült fel a katolikus templom, és itt kapott helyet jóval

később az általános iskola, az önkormányzat és számos üzlet is, így a mindennapi élet központjának tekinthető.

A második csoportba sorolható a *Trichtergasse* (ma Tokai utca), a *Lochgäßchen* (ma Tompa Mihály utca) és a *Gipfel* (ma József Attila utca). A német „Trichter” szó magyarul tölcserőt jelent, tehát „Tölcser utca”, mely arra utal, hogy az utca tölcser-szerűen összeszűkül. A „Loch” magyarul „lyuk”, a „Gäßchen” pedig „utcácska”, a *Lochgäßchen* elnevezés az utca egy mélyedésben elfoglalt helyzetére utal. A „Gipfel” szó magyarul „csúcs”-ot jelent, mely szintén az utca elhelyezkedéséből adódik, ugyanis egy meredek domboldalon fut végig (*Pesti J. 1982*).

Bóly természetes közterületnevei között akadnak olyanok is, melyek valamely középületről lettek elnevezve. A településen például két *Postgasse*, azaz Posta utca is volt. Az évtizedek során többször is megváltozott a postahivatal helye, a lakosság ennek megfelelően nevezte el, illetve át az érintett utcákat. Szintén ebbe a csoportba sorolható a *hinter der Kirche*, vagyis a templom mögötti utca (ma Jókai Mór utca) és a *Buszváró tér* (ma Erzsébet tér).

Az 1771. esztendő követően, miután Mária Terézia mezővárosi rangot adományozott Bólynak – mely egyben vásártartási joggal is felruházta a települést –, fellendült az ipar és a kereskedelem (*Barakonyiné W. K. 2001*). Évről évre nőtt az iparosok száma, mely hatással volt a földrajzi névadásra is. A lakosság az utcákat az ott folytatott gazdasági, illetve termelői tevékenység alapján nevezte el, illetve át. Ennek nyomán keletkeztek a *Fleischhackergasse* (ma Ady Endre utca), a *Strickergasse* (ma Deák Ferenc utca), a *Flederwischgasse* vagy *Strickergasse* (ma Petőfi Sándor utca) és a *Häfnergasse* (ma Tokai utca) elnevezések.

Az Ady Endre utcában egykor több hentes is működött, így lett az utca neve *Fleischhackergasse* (a német „Fleischhacker”, azaz „hentes” szóból), a Deák utcát pedig az egykor ott élő gyapjúfonókról és pacscherkötőkről nevezték el *Strickergassénak* (Rózsás J.–Vajta L. 2018), mely magyarra fordítva Kötő utcát jelent. A német „Flederwisch” szó magyarul tollseprűt jelent. A mai Petőfi Sándor utcához közeli területen egykor szárnyasokat tartottak, melyek tollából seprűt készítettek, így kapta az utca a *Flederwischgasse* nevet. Emellett több pacscherkötő is élt ott, ezért *Strickergasse* névvel is illették az utcát. A *Häfnergasse* pedig az ott élő fazekasokról (a „Häfner” szó magyarul „fazekas”) lett elnevezve (*Pesti J. 1982*).

A Bólyról kivezető főbb utak rendszerint arról a településről kapták a nevüket, melyekre vezetnek, így alakult ki a *Fünfkirchner* vagy *Pécsi út*, mely utat ’*nach Szederkény*’ („Szederkény felé”) elnevezéssel is illették, a *Versender Weg* vagy *Versendi út*, a *Töttöser Weg* vagy *Töttösi út*, a *Borjäder Weg* vagy *Borjádi út* és a *Békáser Weg* (*Békási út*), melyet „*nach Kassa*”-ként is emlegettek, mivel Békáspusztán keresztül Kiskassára vezet (*Pesti J. 1982*).

3.1 A vallás szerepe a természetes közterület-névadásban

A 18. században hazánkba érkező német telepesek nem csak vagyontárgyaikat, tudásukat, kultúrájukat és nyelvüket hozták magukkal, hanem vallásos kötődésüket is. Ugyan nincs információnk arról, miként élte meg római katolikus hitét a bolyi némettség az itt töltött első évtizedben, tudvalevő, hogy a bolyi hívek kezdetben a nyárádi egyházközséghez tartoztak, majd 1744-ben – feltehetően Batthyány Károly befolyása révén – megalakult a bolyi egyházközség, néhány évre rá, az 1740-es évek végére pedig felépült a katolikus templom (*Rózsás J. 2011*).

Azt, hogy a betelepülő németek milyen erősen kötődtek vallási hagyományaikhoz és jelképeikhez, a földrajzi nevekben és megjelölésekben fellelhető vallási motívumok is bizonyítják. A Schwäbische Türkei-nak nevezett területen – mely a mai Somogy, Tolna és Baranya vármegyék azon részét érinti, melyet a törökök kiűzését követően a német telepesek benépesítettek és felvirágoztattak (*Seewann, G. 2013*) – Szabó József végzett kutatást a német eredetű, illetve kötődésű földrajzi nevek kapcsán, s azt találta, hogy a korábban német többségű falvakban, városokban a vallási vonatkozású földrajzi nevek és megjelölések nagy számban fordulnak elő (*Szabó J. 2013*). Ez Bóly esetében is így van, ugyanis a természetes közterületneveket vizsgálva feltűnik, hogy több esetben neveztek el utcákat és tereket szentekről. Ezen nevek egy része a Bóly Város Önkormányzatától kapott, 1900-as¹⁶ és 1944-es¹⁷ várostérképeken is jól kivehető.

A vallási vonatkozású természetes közterületnevek között említhető a *Johannesgasse* vagy *Szent János utca* – 1955-től Arany János utca (*Pesti J. 1982*) –, a *Dreifaltigkeitsgasse* vagy *Szent Háromság utca* (ma Munkácsy Mihály és Zrínyi Miklós utcák), a *Dreifaltigkeitsplatz* vagy *Szent Háromság tér* (ma Széchenyi István tér), a *Floriangasse* vagy *Flórián utca* (ma Ady Endre utca), a *Szent Imre herceg útja*, melyet egy időben *Strassen zum Heiligen Vendelin*ként emlegettek (*Pesti J. 1982*), mely kifejezés a magyarban „út Szent Vendelhez” jelentéssel bír (az út délkeleti végén áll a Szent Vendel-kápolna). Ez utóbbi a mai Rákóczi Ferenc utca.

Az említett közterületnevek között több olyat is találunk, melyek az ott épített, szenteket ábrázoló szobrokról kapták nevüket; a Szent János utca keleti végén állították fel Nepomuki Szt. János szobrát 1829-ben, a Flórián utcában 1781 óta áll Szent Flórián, a tűzoltók védőszentjének szobra (*Pesti J. 1982*), a Szentháromság téren pedig a Szentháromság-oszlopok, melyek 1775-76-ban készültek (*Rózsás J. 2011*).

¹⁶ Német-Bóly 1900

¹⁷ Bóly térképe 1944

Bár a különböző templomok, kápolnák, szobrok és keresztek nevei nem tartoznak a közterületnevek közé, mivel a helyiek vallásosságának tárgyi bizonyítékai, s mert földrajzi megjelölésnek tekinthetők, szükségesnek látom szólni róluk.

A település központjában álló templomot Nepomuki Szent Jánosnak szentelték, szobra, melyet 1762-ben készítettek, a mai napig megtalálható a templom déli oldalába vájt falfülkében. A településen továbbá két kápolnát is építettek, az elsőt Bóly belterületén, a város délkeleti végén, a másikat Békáspusztán. Előbbi Szent Vendel nevét viseli, azonban a felszentelés nem volt zökkenőmentes. Ugyan a kápolnát eredendően Szent Vendel tiszteletére építették 1771-ben, az akkori pécsi püspök nem engedte az ő nevére felszentelni az épületet, mert úgy vélte, ilyen nevű szent nem létezik, így végül Szent Bálint tiszteletére lett felszentelve (*Németh B. 1900*). Jól mutatja azonban a helyiek ragaszkodását Szent Vendelhez, hogy az oltár melletti falon Szent Vendel képét helyezték el, és mind a mai napig Vendel-kápolnaként hivatkoznak az épületre, sőt, Szent Vendel napján, október 20-án – vagy az ahhoz legközelebb eső vasárnapon – minden évben szentmisét mutatnak be a kápolnánál. Érdekes ugyanakkor, hogy az Első Katonai Felmérés térképszelvényén¹⁸ *Rochus Cap.*, azaz Rókus-kápolnaként tüntették fel.

Amennyiben végig tekintünk a 18. században hazánkban pusztító járványok során, magyarázatot kaphatunk arra, hogyan merülhetett fel az 1783-as térképszelvényen a Vendel-kápolna kapcsán Szent Rókus neve. Az említett évszázadban több járvány is dúlt hazánkban, a legnagyobb pusztítást mind közül a pestis végezte, mely 1709-ben ütötte fel először a fejét, majd időről-időre, más-más területet érintve újra megjelent, s itt is maradt a század végéig (*Lauschmann Gy. 1898*). Az utolsó országos szintű pestisjárvány 1738-ban kezdődött és több éven keresztül szedte áldozatait. Baranyában több mint 2200 ember vesztette életét a járványban (*Dávid Z. 1973*), feltehetően Bólyon is voltak áldozatai – ennél fogva érthető, miként kapta meg a Bálint-, illetve Vendel-kápolna a pestises betegek védőszentjének, Rókusnak a nevét. Ezt támasztja alá az 1770-es években emelt Szentháromság-szobor is – Szentháromság-oszlopokat ugyanis az ország más településein is emeltek, hagyományosan a járványos betegségek kapcsán.

A másik, Békáspusztán található kápolna pedig, melyet 1893-ban Montenuovo Alfréd herceg építtetett Hauck József megboldogult jószágigazgató emlékére, Szent József nevét viseli (*Rózsás J. 2011*).

A város területén mindemellett számos kereszt is magasodik, melyek a hívek adományaiból épültek, s rendszerint az adományozókról lettek elnevezve – ezek közé tartozik többek közt a *Kresz-kereszt*, a *Kovácssevics-kereszt* – ez a kettő épült

¹⁸ Első Katonai Felmérés (1783)

a legkorábban, 1824-ben (Rózsás J. 2011) –, a *Wingenfeld-König-Vajta* kereszt vagy a *Pfeil*-kereszt.

Érdeemes lehet a vallási eredetű helynevek kapcsán egy pillantást vetni a neveket adó szentekre is, ugyanis e tekintetben a Schwäbische Türkei területén megfigyelhető egy fajta mintázat: „*A védőszentek tiszteletére állított szobrok, kápolnák legnagyobb számban Baranya megyében fordulnak elő, Tolnában valamelyest ritkábban, Somogyban pedig – nyilvánvalóan a német gyökerű helységek csekély száma miatt – ezekre alig találunk névadatot. Az összegyűjtött példaanyag alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a Schwäbische Türkei területén leggyakrabban Szent Vendel, Nepomuki Szent János és Szent Flórián tiszteletére állított szobrok (ritkábban kápolnák) fordulnak elő.*” (Szabó J. 2013). Ezen eredményt támasztja alá Bóly esete is, ahol mindhárom szent neve feltűnik.

Az említett szentekkel kapcsolatban Bálint Sándor néprajzkutató is azt találta, hogy kultuszuk összefüggésben áll a betelepülő németekkel (Bálint S. 2004): Nepomuki Szent Jánosról azt írja, bár idővel az egész ország területén kedvelté vált, elsőként a jezsuita központokban, valamint a német lakosság körében terjedt el tisztelete a 18. században. Szent Vendel és Szent Flórián szintűgy a 18. században váltak ismertté hazánkban, részben a délnémet barokk, részben a betelepülő katolikus németek hatására.

4. KONKLÚZIÓ

Bóly földrajzi névanyagáról a 18. századig kevés információval rendelkezünk, a németek betelepítését követően azonban egyértelműen a német nyelvű, illetve eredetű nevek kerültek túlsúlyba. A településen egészen a 19. század végéig a közösségi névadás volt meghatározó, mely mind a felszínformákra és dűlőkre, mind a közterületekre kiterjedt.

A természetföldrajzi nevek többsége az érintett terület természetföldrajzi jellemzőivel – úgymint a talajadottságok, domborzati viszonyok, állat- és növényvilág –, méretével és alakjával, a területen folytatott gazdasági tevékenységgel, illetve a településhatárokkal áll összefüggésben. Egy-egy természetföldrajzi név kapcsán bepillantást nyerhetünk továbbá a németbólyi lakosság mentalitásába, valamint a lakosok egymáshoz fűződő viszonyába is – gondoljunk csak a Geißgipfel és Eselgipfel példájára, a Streitacker dűlőre vagy épp a tulajdonosokról elnevezett dűlőkre, melyek esetében a birtokszerzés és -megtartás iránti törekvés is tetten érhető.

A közösségi közterület-névadást tekintve ugyancsak a természetföldrajzi jellemzők, a tájhasználat sajátosságai, illetve a gazdasági funkció a meghatározóak, melyek kiegészülnek a vallásos motivációval. A betelepülő németek életében kezdettől fogva kiemelt helyet foglalt el a vallás és a hitélet – nem meglepő ez egy eredendően földműveléssel foglalkozó paraszti

társadalomban, ahol a termelés sikeressége jelentős részben külső tényezőktől függött.

A településen, az évszázadok során kialakult természetes földrajzi neveket, valamint a névadás jellemvonásait vizsgálva tehát nem csak a természeti tájról, hanem az ember és ember, illetve ember és táj kapcsolatáról, valamint a település gazdasági szerkezetéről, s annak változásáról is képet kapunk – a legkorábbról ismeretes, németiséghez kötődő közösségi földrajzi nevek, és az azokban a 19. század végéig, 20. század elejéig bekövetkező változások által végig követhetjük a németbolyi társadalom fejlődését, kezdve a megtelepedésüket követő évtizedeket jellemző, földművelésen alapuló működéstől egészen az iparosodásig.

IRODALOM

- BÁLINT S. (2004): Ünnepi kalendárium I-II. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. Neumann Kht., Budapest.
<https://mek.oszk.hu/04600/04656/html/>,
<https://mek.oszk.hu/04600/04657/html/>
- BARAKONYINÉ WINICZAI K. (2001): A sváb múlt nyomai Bóly társadalmában – Tér és Társadalom 15. 3-4. pp. 147–160.
- BECSE A. – MEZŐSI G. – ÁDÁM L. – JUHÁSZ Á. – MAROSI S. (2010): Nyárad-Harkányi-sík. – In. Dövényi Z. (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest. pp. 131-135.
- DÁVID Z. (1973): Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. – In. Antall J. (szerk.): Orvostörténeti Közlemények 69-70. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – MOTESZ Magyar Orvostörténelmi Társaság,
- FARAGÓ I. (2014): Földrajzi nevek. – Eötvös Loránd Tudományegyetem Informatikai Kara, Budapest.
- KOVÁCS K. (1990): Polgárok egy sváb faluban. A két világháború közötti Németbóly társadalmának alapvonásai – Tér és társadalom 4. 1. pp. 33-76.
- LAUSCHMANN GY. (1898): Adatok a magyarországi járványok történetéhez, tekintettel Székesfejérvár városára. – Csitári K. és társa könyvnyomdája Székesfehérvár.
- NÉMETH B. (1900): Geschichte der Grossgemeinde Német-Bóly. – Litterarische und Buchdruckerei Actien-Gesellschaft, Pécs.
- PESTI J. (1982): Baranya megye földrajzi nevei II. kötet. Baranya Megyei Levéltár, Pécs.
- RÓZSÁS J. (2011): Boloktól Bólyig. Településtörténet 11-21. század. Bóly Város Önkormányzata, Bóly.

- RÓZSÁS J. – VAJTA L. (2018). Nevezetes németbólyi lakóházak. Bóly Város Önkormányzata, Bóly.
- SEEWANN, G. (2013): A magyarországi németek történetének vázlatos áttekintése. – Hítel 26. 8. pp. 84-92.
- SZABÓ J. (2013): A dél-dunántúli német betelepülések néprajzi és nyelvi nyomai a földrajzi neveken, 3. rész. – Magyar nyelvőr 137. 4. pp. 462-480.

Térképi források

- Bóly térképe 1944 (várostérkép). Bóly Város Önkormányzata szívésségéből. Budapest. pp. 75-130.
- Első Katonai Felmérés (1763-1787). Mrkt. Bóly, 1783.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/firstsurvey-hungary/>
- Gemeinde Boly-Német in Ungarn Oedenburger Distrikt (1854, kataszteri térkép). Magyar Nemzeti Levéltár, S Kataszteri-gyűjtemény (1786-1984), S 78 - 011. téka - Boly - 1-5.
<https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/14953>
- Gemeinde D. Bolly in Ungarn Oedenburger Distrikt (1859, kataszteri térkép). Magyar Nemzeti Levéltár, S Kataszteri-gyűjtemény (1786-1948), S 78 - 011. téka - Boly - 6-9. <https://maps.hungaricana.hu/hu/MOLTerkeptar/14954>
- Harmadik Katonai Felmérés (1869-1887). Német-Boly, 1880.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/thirdsurvey>
- Kataszteri térképek (1866) Deutsch Bóly.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral>
- Magyarország Katonai Felmérése (1941). Németbóly.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/hungary>
- Második Katonai Felmérés (1819–1869). Deutsch Bóly, 1859.
<https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary>
- Német-Bóly 1900 (várostérkép). Bóly Város Önkormányzata szívésségéből.

JEGYZET A HADIUTAZÁSOK TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI HASZNÁRÓL

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

A NOTE ON THE HISTORICAL-GEOGRAPHICAL SIGNIFICANCE OF MILITARY EXPEDITIONS

Military expeditions constitute a distinct method of geographical knowledge acquisition and contribute to the development of geographical literacy within society. The textual output of such expeditions, i.e. military travel literature, serves as a valuable corpus for scholarly inquiry. Both the expeditions themselves and the associated writings represent important primary sources for the study of modern historical geography. This paper emphasizes the epistemological and historiographical value of these sources.

A magyar földrajztudomány fejlődési folyamatában mintegy száz évvel ezelőtt vált hangsúlyossá a geográfia tudomány- és kultúrtörténetének elkülönítése a történeti földrajztól. Amikor TELEKI PÁL *A földrajzi gondolat története* (1917) című kötetében külön fejezetet szentelt a történelmi szemléletmód szükségességének a geográfiai kutatásokban, akkor az erre vonatkozó szövegrészt az alábbi megállapítással kezdte: „...*A történeti földrajz, amelyet az egyszerű névhasználat alapján a legutóbbi időkig is sokan összetévesztettek a földrajz történetével, az egyes tájaknak és országoknak elmúlt időkben való földrajzi képét kellene hogy rekonstruálja, – olyanformán, amint a földrajz maga a földnek jelen képét adja, fejlődéséből magyarázva...*” (Teleki P. 1917. 189. p.) TELEKI PÁL és kortársai felfogásában a tájtörténet és a tudományos gondolkodás története még egymástól élesen elválasztható és elválasztandó jelenség volt, ami azon az elgondoláson alapult, hogy a földrajzi viszonyok determinálják az emberi társadalom fejlődését. Jóllehet az ember mint tájformáló tényező nem volt ismeretlen a geográfia előtt, ám a századforduló földrajzi felfogása mégis erősen egyirányú volt: a földrajzi képletek felől közelített az emberhez. Az egyenrangú tényezőként felfogott társadalom és a természeti viszonyok kölcsönhatásának

szemléletmódja fokozatosan hódított teret a múlt század folyamán. E megközelítés teszi lehetővé, hogy a múlt földrajzi állapotaira a tájat formáló ember és a társadalmat alakító geográfiai környezet kölcsönhatásának eredményeként tekintsünk. A modern történeti földrajz lényegi vonása, hogy a tájban látja az embert, az utóbbiban pedig a táj hatását. Ily módon a történeti földrajzban táj és ember geográfiai szimbiózisa jelenik meg, ami lehetővé teszi, hogy mindkét tényezőt, legfőképpen objektív kapcsolatukat szerves fejlődési folyamatukban lehessen kutatni és ábrázolni. A múlt földrajzi állapotait vizsgáló történeti földrajz azonban a fenti kölcsönhatás vizsgálata során nem térhet ki a tudomány- és kultúrtörténeti jelenségek elől, mert az embert és társadalmát minden korban eltérő módon jellemzi a TELEKI PÁL által „*földrajzi gondolatnak*” nevezett tényező.

Az ő megfogalmazásában: „... *földrajzi gondolat alatt a rajtunk kívül levő, a velünk szemben álló világnak, környezetünknek mindenkor felfogását értem. És ez a gondolat, mint az öntudatára ébredt embernek kapcsolata lakóhelyével, a földdel, nem egy tudományé, hanem általános emberi...*” (Teleki P. 1917. 3. p.) A „*földrajzi gondolat*” azonban nem statikus kultúrtörténeti jelenség, hanem folyamatosan változó képlet. Az ember földrajzi környezetéhez való idomulása egyben az azzal kapcsolatos gondolkodásmódjának módosulását feltételezi. Ezért a „*földrajzi gondolat*” fejlődéstörténete a történeti földrajz homlokterébe kívánczik, nélküle nem érthető a táj változása az ember megjelenését követően. Miután a „*földrajzi gondolat*”, valamint a tájformáló hatás – főleg hatásfokukat és fejlettségüket tekintve – szoros kapcsolatban állnak, a táj megismerése és a tájenergiák kihasználása is helyet kér magának a történeti földrajzban. Különösen így van ez a modern történeti geográfia egyik új ágazatában, a *hadtörténeti földrajzban*. A hadügy múltbéli geográfiai állapotai nem értelmezhetők pusztán a táj felől, vagyis azzal a megközelítéssel, hogy miként hatottak a földrajzi tényezők a fegyveres erőkre és tevékenységükre. Éppúgy nem vizsgálhatók önmagában azzal a kérdésfelvetéssel sem, hogy mint módosította a tájat és földrajzi környezetét a hadakozó ember. Jóllehet mindkét szemléletmód, főleg a kutatások jelenlegi, kezdeti időszakában, fontos eredményekre vezethet, ám a két megközelítés összekapcsolását, elért teljesítményeik szinergiáját a tudomány- és kultúrtörténeti szempont érvényesítése biztosíthatja. Ennek szükségességét indokolhatja, hogy a táj változása mellett a hadügy a történelem folyamán permanens módon módosult, s ennek megfelelően folyamatosan formálódott a katonai szakma földrajzi felfogása, a katonákat jellemző „*földrajzi gondolat*”. Ezt a jelenséget neveztük mintegy két évtizeddel ezelőtt *katonai földrajzi gondolkodásnak*, melynek teljes kultúrtörténeti folyamata még feldolgozatlan, ám már a vizsgálatok jelen állása mellett is biztosnak tűnik, hogy a hadiutazások egyik megjelenési formáját jelentik (Nagy M. M. 2006). A hadtörténeti

földrajzban nem különíthető el egymástól a TELEKI-féle éles elhatárolással a tudománytörténet és a táj megismerésének históriája.

A hadtörténeti földrajz a múlt katonaföldrajzával, katonaföldrajzi képleteivel és állapotaival foglalkozó ismeretrendszer, mely belső logikájából eredően nyitott mind a hadtörténelem, mint a történeti geográfia felé. Amikor az elmúlt időszakok hadügyi folyamatait, valamint a tájnak ezek hatására beállt változásait vizsgálja, akkor kutatásainak ki kell terjednie a táj katonai célú megismerésének folyamatára és állapotára éppúgy, mint a katonai földrajzi gondolkodás adott korra jellemző fejlettségére és működésére is. Az előbbi a tapasztalati, az utóbbi az elméleti katonai megismerést jelenti, melyek alapja évszázadokon át a hadiutazás, valamint a katonai világljárás volt (Nagy M. M. 2006). Ennek megvalósulási formája sokrétű lehet, az egyéni katonai vallási célú peregrinációtól kezdve, a hadjáratok tömeges ismeretszerzésén át egészen a tudományos katonai expedíciókig. Anélkül, hogy részletesen tárgyalnánk a hadiutazások fajtáit és módjait, technikai eszközeit, összességében megállapíthatjuk, hogy a hadiutazások és a velük kapcsolatos katonai földrajzi gondolkodás léte nem öncélúan geográfiai okból, hanem sokkal inkább a mindenkori hadügy praxeológiájából ered.

Ez a hadművészethez kapcsolódó földrajzi megismerésre irányuló kényszer két forrásból, egyfelől a terep korlátozó, valamint befolyásoló hatásával kapcsolatos tapasztalatokból, másfelől a földrajzi ismeretek beépüléséből táplálkozik a katonai gondolkodásba. A terep katonai determináló hatása földrajzi trivialis, így nem szorul bővebb magyarázatra. Ezzel szemben a geográfiai ismeretrendszer, a katonai földrajzi műveltség főleg újkori szerepe a hadtörténelemben fontos tényező. Tudományosan azonban még nem teljesen feldolgozott. A geográfiának a hadelméletre, tehát a hadüggyel kapcsolatos tudományos gondolkodásra gyakorolt hatása ismert, de a jelentős hadtörténelmi (a hadművészet történetével foglalkozó) és katonai tudománytörténeti alpművek szintjén az elmúlt másfél évszázadban nem épült be a hadtörténetírásba (Jähns, M. 1889-1891; Stegemann, H. 1939-1940; Delbrück, H. 2000; Ortenburg, G.-Fiedler, S. 1984-1993; Nagy M. M. 2017). Ugyanakkor a szakirodalom alapján látható, hogy a nagy geográfiatörténeti összefoglalók, elméleti szintézisek, valamint a modern történeti földrajz teóriája sem nyitott a hadtörténelmi események és azok tájformáló hatása felé (Hettner, A. 1927; Beck, H. 1973; Wirth, E. 1979; Schenk, W. 2011).

A hadügy és a „földrajzi gondolat” a társadalomban élő ember történelmének állandó tényezői és fejlődésük párhuzamosan halad. A hadügy nagy korszakai, főleg gondolkodásmódjának változásai egybeesnek a geográfia

megújulásának periódusaival. A 19. század elején, amikor ALEXANDER HUMBOLDT (1769-1859) és CARL RITTER (1779-1859) megújítja a földrajztudomány gondolkodásmódját, katonai kortársuk, CARL von CLAUSEWITZ (1780-1831) újjáteremti hadelméletet s benne a katonai földrajzi gondolkodást is, amivel jelentős lépést tett a modern geopolitika kialakulása felé (Nagy M. M.-Dövényi Z. 2020). Az ekkoriban született modern hadelmélet és annak alapműve, CLAUSEWITZ *Vom Kriege* című alkotása (1832-1834) jelentős földrajzi kapcsolódásokat mutat és a hadtörténeti geográfiai kutatások egyik hadművészeti, katonaföldrajzi sorvezetőjéül is szolgálhat (Nagy M. M. 2017). CLAUSEWITZ hadelméleti összefoglalója (2013) egy olyan hadügyet mutat be, melyben a geográfiai jelenségek egyes esetekben nagyon markáns szerepet játszanak. Feltűnő ebben az elméleti iskolában, mely minden azóta keletkezett hasonló témájú szellemi konstrukció alfája és ómegája, hogy nem pusztán a terep és a hadszíntér földrajzi adottságainak hangsúlyozásáról van szó, hanem a geográfiai tényezők szorosan összekapcsolódnak a katonai tehetség jelenségével. CLAUSEWITZ a geográfiai ismeretek és szemléletmód elsajátításának képességét a legfontosabb hadvezéri – ma katonai vezetőinek neveznénk – tulajdonságok szintjére helyezte. Nem feladatunk jegyzetünkben részletesen foglalkozni a porosz katonai teoretikus földrajzi nézeteivel, így szó szerint idézzük az alábbi megállapítását: „...Miután a kiváló hadvezér mesteri jellemvonásaiban megismertük azokat a tulajdonságokat, amelyekben lelkület és értelem közösen hatnak, most a háborús tevékenységnek egy olyan sajátosságára térünk át, amit talán a legerősebbnek, ha nem is legfontosabbnak tekinthetünk, és ami az érzelmi erőktől függetlenül pusztán a szellemi képességet veszi igénybe. Ez az a kapcsolat, amely a háború, valamint a vidék és a terep között fennáll.

Először is ez a kapcsolat szüntelenül fennáll olyannyira, hogy úgy gondolkodunk: képzett seregeink háborús tevékenysége nem mehet máshol végbe, mint egy meghatározott térben; másodsor, döntő fontosságú, mivel módosítja, olykor pedig teljesen megváltoztatja valamennyi erő hatását; harmadszor: egyfelől gyakran az adott terep legapróbb területeire vezet, míg másfelől felöleli a legtágabb tereket is...” (CLAUSEWITZ, C. von. 2013, 83. p.)

A modern hadügyben a fenti megközelítés a geográfiai érzéket és ismereteket stratégiai szintre emeli, olyan tényezőként tekint rájuk, melyek döntően befolyásolják a háborúk kimenetelét. Így a 19. és a 20. századi fegyveres konfliktusokban, valamint a hadügy béke időszaki működésében a katonai földrajzi gondolkodás, a katonai „földrajzi gondolat”, a geográfiai műveltség az eredményesség záloga. Tudjuk azonban azt is, hogy a CLAUSEWITZ-i hadelmélet oly módon általánosít, hogy átlépi keletkezése korának korlátait és egyes tézisei – így a geográfiai vonatkozásúak is – minden történelmi korra érvényesek. Ezzel a felfogással a CLAUSEWITZ-féle rendszer erősíti a hadiutazás szükségességét,

hasznos voltát. A tételes földrajzi ismeretek felhalmozásának egyik eszközeként a katonai utazások a katonai földrajzi műveltség fokozását is szolgálják. Általánosítva mondhatjuk, hogy CLAUSEWITZ tétele, amely szerint „...*Az elmélet szemlélet, ne pedig tan legyen...*” (Clausewitz, C. von 2013. 119 p.) geográfiai értelemben is helytálló. A földrajzi szemléletmóddá emelkedett katonai geográfiai gondolkodás mind materiális, mind szellemi nyersanyaga a hadiutazásokból ered, s így a katonai világjárás tényezője szétfeszíti a katonaföldrajz olykor szűkös szakmai kereteit. A hadiutazás a konkrét föld- és néprajzi adatokon túl szemléletmódot is formál, növeli a katonai szakma általános műveltségét, s fejleszti az önálló katonai problémamegoldás képességét. Haszna feltétlenül sokrétű. Ezzel magyarázható, hogy a világtörténelem legjelesebb hadvezérei többnyire katonai világjárók is, s amikor a modern hadügy, és geográfia kialakulásának korában az európai kultúrkörben feltűnnek a nagy hadvezérekkel egyenrangú tudós katonának – JOMINI, SCHARNHORST, GNEISENAU, CLAUSEWITZ, hogy csak néhányat említsünk –, akkor a katonai világlátás és a belőle fakadó általános földrajzi műveltség stratégiai faktor lesz.

A fentiekben elmondottak egyértelműen bizonyítják a múlt korokra vonatkozóan is a hadiutazás hasznát, ám kevésbé igazolják a történeti földrajzban betöltött szerepét. A hadtörténeti földrajz témájában keletkezett korábbi munkáinkban már foglalkoztunk annak kapcsolódásával a magyar történeti geográfiához, ám kevés szót ejtettünk a katonai utazások és utazási irodalom szerepéről az utóbbiakban (Nagy M. M. 2009, 2013). A hadiutazások saját korukban nemcsak a katonai szakma, hanem az egész társadalom földrajzi ismereteinek bővítését szolgálták és e funkciójukkal túlmutatnak a hadügy keretein. Ezért a hadiutazások a történeti földrajz egészének érdeklődésére igényt tarthatnak. Kultúrtörténetünknek el kell fogadnia azt a vélekedést, vagy a hadügy az egyik legnagyobb hatású tájformáló antropogén tényező és így a hozzá kötődő földrajzi megismerés sem lehet jelentéktelen méretű. Ezen a ponton érkezünk el az egykori földrajzi ismeretek – értve alatta a geográfiai tételes tárgyi tudást, valamint a műveltséget is – kérdésköréhez, mellyel sem az egyetemes, sem a hazai történeti geográfia nem foglalkozott behatóan.

A földrajzi ismeretek és a geográfiai műveltség két szempontból lehet fontos a történeti földrajz számára. Az utóbbi érdeklődése kiterjedhet a vizsgált jelenség korát kísérő geográfiai ismeretek halmazára és arra a földrajzi gondolkodásmódra – „*földrajzi gondolatra*” –, mellyel a kor embere viszonyul környezetéhez. A mai történeti földrajzi szakirodalmat olvasva az a szakmai benyomásunk támad, hogy a korábbi századok geográfiai állapotait és képleteit túlságosan mai szemléletmóddal igyekszünk kezelni. Így vizsgálatainkból akarva, akaratlanul hiányzik annak ábrázolása, hogy a kor embere miként látta az adott földrajzi

folyamatot, jelenséget, egyáltalán meglátta-e azokat. A táj tudatos formálása során a pillanatnyi és lokális érdekek mellett figyelembe vett-e egyéb tényezőket is, s ha igen melyeket és miként? A fenti szempont érvényesítése bizonyos fokig megköveteli történeti földrajzunk látásmódjának változtatását. A hadtörténeti földrajzban feltétlenül szükséges lenne ez az újítás, mert a mindenkori hadügy tudatosan épített a tereptani és a földrajzi tényezőkre. Ennek mikéntjéről és az események színterének körülményeiről leginkább a hadiutazások tájékoztatnak, melyek írásos és képi, kartográfiai ábrázolásai elsődleges hadtörténeti földrajzi források. Ezek segítségével rekonstruálhatja korunk kutatója a múlt katonai döntéseinek valós geográfiai okait s magát a döntési folyamatot is. Vagyis a hadtörténeti földrajzban feltétlenül szükségesnek mutatkozik, hogy a földrajzi környezetet és a terepviszonyokat a kor katonájának szemével is értékelhessük. A katonaföldrajz belső logikájából, valamint a haditechnika és a katonai metódusok változásaiból ered, hogy a tájat a ma katonai geográfusa másként látja és szemléli, mint néhány száz évvel korábban élt elődje.

A mai hadtudományban és az egyetemes katonai gondolkodásban a korábbi századokból örökölt eljárásként még mindig eleven szokás gyakorlati eljárások és fogások mellett és ellen a hadtörténelmi események részletes elemzésével érvelni. A történelmi példák kérdésével már CLAUSEWITZ is behatóan foglalkozott alapművében, melyben részletesen tárgyalta annak buktatóit is. A megismerés és a megismerhetőség nehézségeit taglaló eszmefuttatását az alábbi rövid bekezdéssel zárta:

„...Aki belső késztetést érezve rászánja magát egy ilyen munkára, e jámbor vállalkozáshoz olyan erővel vértessze fel magát, mintha messzi zarándokútra indulna. Ne kímélje se az időt, se a fáradságot, ne félje a földi hatalmakat és nagyságokat, emelkedjen felül saját hiúságán és álszemérmességén, hogy – Napóleon törvénykönyvének szavaival élve – az igazságot hirdesse, csakis az igazságot, a teljes igazságot...” (Clausewitz, C. von 2013, 161. p.) A hadtörténelmi „teljes igazsághoz” hozzátartoznak a földrajzi viszonyok is, melyekbe beleértendő korabeli megítélésük módja is. A hadtörténelmi „messzi zarándokút” a történelmi tájon át vezet, és az utazás alapvető módja a katonai világtájtérjárás.

A hadiutazás a földrajzi megismerés egyik módja, melyre erős hatást gyakorol a kor hadviselésének módszertana. Ez határozza meg a hadiutazó érdeklődését vagy éppen érdeklődésének hiányát egyes földrajzi faktorok iránt. A hadművészeti irányzatok és korszakok geográfiai váltakozása arról tanúskodik, hogy egyes periódusokban a hadjáratok év úgynevezett „hadseregüzeme” nyitottabb volt a földrajzi környezetre, mint a megelőző és a későbbi koré. Ezekben a geográfiailag érzékenyebb időszakokban maga a hadvezér és a

hadvezetés lép a legfontosabb hadiutazó szerepébe, amivel hatalmas szolgálatot tesz korunk történeti földrajzának. Ilyen időszak volt a 17-18. század, a metodista hadviselés kora, amikor az abszolutista államrendhez kötődő térrendezésen belül a legfontosabb tájformáló faktorok sorában előkelő helyre került a hadügy (*Ritter, G. 1957-1962; Nagy M. M. 2023, 2024*). A metodizmus hadviselésének kora kiváló példája annak, hogy a seregek – a katonai világjárás tömeges változataként – milyen mély szimbiózist alkottak a természeti környezettel s ezt a együttélést mennyivel gyakorlatiasabb módon élte meg az adott időszak képzett katonája, mint napjaink hadtörténésze vagy történeti geográfusa. Az olyan katonaföldrajzi térelemek, mint például a katonai határőrvidék kialakítása napjaink kutatójának elméleti felkészültségével ugyanolyan elválasztó faktor, mint a 17-18. század fordulóján élt döntéshozók számára. De míg korunk embere katonaföldrajzi funkcionális tájat lát benne, addig kialakításakor inkább pusztán jól szervezett közigazgatási és katonai végvidék volt, ahová a Habsburg-birodalom számára részben idegen népességet lehetett telepíteni. A katonai határőrvidék ma geográfia-elméleti kérdés is, míg egykor pusztán az államtér feletti hatalomgyakorlás praktikumának eleme volt.

A hadiutazások a történeti földrajz (hadtörténeti geográfia) számára máig kevésbé alkalmazott, ám annál terjedelmesebb forráshalmazt nyújtanak, mely csak részben kiaknázott. A katonai világjárás máig ható fontos produktuma a katonai utazási irodalom, melynek műfaji kategorizálása még nem történt meg. A hadiutazások módszertani sokszínűségéhez hasonlóan, műfajokban gazdag irodalomról beszélhetünk. A katonai útleírás – akár földrajztudományi, akár szépirodalmi indíttatásból készült – a hadtörténelem fontos forrása, mely irányulhat egy adott eseményre vagy annak földrajzi és társadalmi környezetére. A hadügyi folyamatok mai értelmezése szempontjából az utóbbit kell történeti földrajzi szempontból fontosnak tartanunk. A katonai útleírás sajátos alkotás, melyen érezhető a világjáró katona szakmai érdeklődése, miközben tükröződik rajta a kor hadügyét jellemző katonai földrajzi gondolkodás is. E téren nyújtja a legtöbbet a mai történeti földrajz számára, mert a tényszerű földrajzi ismeretek a történetírás és a kultúrtörténet eszközeivel többnyire pontosan rekonstruálhatók. Ám egy-egy kor földrajzi szemléletmódja, ami nem azonos az intézményesített geográfia gondolkodásával, hanem az egész társadalomra jellemző, nehezen modellezhető. Ma még nem áll rendelkezésünkre e munkához kellő metódus. Ennek hiányán enyhít a hadiutazás, a katonai utazási irodalom és a hozzá kapcsolódó egyéb források. Így mondhatjuk, hogy a hadiutazás serkenti azt a geográfiai szemléletmódot, mellyel megalkotható a történeti földrajz hossz- és keresztmetszeti képeinek sora.

IRODALOM

- BECK, H. (1973): *Geographie: europäische Entwicklung in Texten und Erläuterungen*, (Orbis Academicus). – Verlag Karl Aber, Freiburg – München. 510 p.
- CLAUESWITZ, C. von (2013): *A háborúról*. Zrínyi Kiadó, Budapest. 706 p.
- DELBRÜCK, H. (2000): *Geschichte der Kriegskunst I-IV*. [Sonderauflage]. – Nikol Verlag, Hamburg. 4 db.
- HETTNER, A. (1927): *Die Geographie: ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden*. – Ferdinand Hirt, Breslau. 463 p.
- JÄHNS, M. (1889-1891): *Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland I-III*. (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland, Neuere Zeit 21. Band). – R. Oldenbourg, München – Leipzig. 3 db.
- NAGY M. M. (2002): *Geográfia és hadelmélet*. – Földrajzi Értesítő 51. 1-2. pp. 237-247.
- NAGY M. M. (2006): *Kis magyar hadelmélet: hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata*. – Zrínyi Kiadó, Budapest. 224 p.
- NAGY M. M. (2013): *Katonaföldrajzi kérdések a magyar történeti földrajzban*. – Történeti Földrajzi Közlemények 1. 1-2. pp. 161-173.
- NAGY M. M. (2009): *Terepértékelés vagy hadtörténeti tájrajz? (A magyar hadtörténeti földrajz elméleti kérdéseiről)*. – In. GÁL A.- HANUSZ Á. (szerk.): *Tiszteletkötet dr. Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára*. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet – szerencsi Bocskai István Gimnázium, Nyíregyháza-Szerencs. pp. 261-281.
- NAGY M. M. (2017): *Clausewitz és a történeti földrajz*. – Történeti Földrajzi Közlemények 5. 1. pp. 17-32.
- NAGY M. M. (2023): „...a táj olyan, mint eddig volt...” (Tájhasználat Lotharingiai Károly naplójában). – Történeti Földrajzi Közlemények 11. [különszám] pp. 102-115.
- NAGY M. M. (2024): *A metodizmus hadtörténeti földrajzáról*. – In. KÓKAI S.- CSÜLLÖG G. (szerk.): *Táj, társadalom, kultúra: tiszteletkötet Frisnyák Sándor kilencvenedik születésnapjára*. Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete – MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága, Nyíregyháza. pp. 430-437.
- NAGY M. M. - DÖVÉNYI Z. (2020): *Clausewitz és a legitim német geopolitika*. – Hadtudományi Szemle 13. 3. pp. 45-58.
- ORTENBURG, G.- FIEDLER, S. (1984-1993): *Heerwesen der Neuzetit I-V*. – Bernard & Graefe, Koblenz. 10 db.

- SCHENK, W. (2011): Historische Geographie. – Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. IX + 134 p.
- STEGEMANN, H. (1939-1940): Der Krieg: sein Wesen und seine Wandlung I-II. – Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart-Berlin. 2 db.
- RITTER, G. (szerk.): (1957-1962): Geschichte der Neuzeit I-III. – G. Westermann, Braunschweig. 4 db.
- TELEKI P. (1917): A földrajzi gondolat története: essay. – a szerző kiadása Budapest. 231 p.
- WIRTH, E. (1979): Theoretische Geographie: Grundzüge einer Theoretischen Kulturgeographie. – B. G. Teubner, Stuttgart. 336 p.

BURGENLAND VÁROSHÁLÓZATÁNAK FEJLŐDÉSE

NÉMETH SÁNDOR – HORVÁTH KORNÉLIA ZSANETT

CHARACTERISTICS OF THE NAMING OF PUBLIC SPACES – VESZPRÉM

Abstract: The urban network of Burgenland, Austria's newest and least populous province, has been shaped by Hungarian social, economic and political processes for nine centuries, and in the last hundred years by Austrian ones. The city network that practically did not exist at the time of the establishment of the province, as the large spatial organizing centers remained on the Hungarian side, so a completely new network of central places had to be created. This process and its results are examined in the study from a historical and geographical point of view.

BEVEZETÉS

A tanulmány Ausztria legújabb és legkisebb népességű tartományának, Burgenlandnak a városhálózatát vizsgálja történeti és földrajzi tekintetben. A kutatási téma több szempontból is különleges. Egyrészt azért, mert a trianoni és a saint-germain-i béke által kialakított, majd a velencei egyezmény, a soproni népszavazás és kisebb határmódosítások nyomán megszilárdult osztrák tartományba a határmenti magyar megyék periferiái kerültek, így a városhiányos térségben az osztrák államnak kellett kialakítani egy új városhálózatot. Másrészt azért, mert a területen az urbanizációs tényezők kettő – 900 évig a magyar, majd 100 éve az osztrák – állam keretén belül, kettejük sajátos kombinációjában hatottak, ennél fogva az eredményük is sajátos. Jelen értekezés célja ezek feltárása és elemző bemutatása.

Az előbbiekből adódóan a térség városhálózatának kutatása a magyar és az osztrák szakirodalomban is fellelhető. Ausztriában az 1960-as évektől rendszeresen tartományi bontásban kiadott városok könyve (Österreichisches Städtebuch) sorozat Burgenlandra vonatkozó kötetei közül a legutolsó az 1990-es években jelent meg (Deák E. 1996), és ez a legteljesebb összefoglaló a témában. A magyar oldalon maradt városok hálózatát (Kocsis Zs. 1996; Csapó T. – Kocsis Zs. 1997), morfológiai sajátosságait (Lenner T. 2013) és néhányuk

részletes feldolgozását (Csapó T. – Lenner T. 2004A; Csapó T. – Lenner T., 2004B; Csapó T. – Kocsis Zs. 2006) is feldolgozták tanulmányok.

Burgenland létrejöttének centenáriumaához közeledve vagy arra időzítve magyar és osztrák oldalon is megjelent a tartomány monografikus igényű feldolgozása (Jankó F. – Fábíán A. – Hardi T. 2017; Polster, G. 2022), de mindkét összegzés megmaradt a nemzeti szempontnál, hiszen nem volt átjárás a szerzők között. Ezt az állapotot is szeretné a maga szerény eszközeivel oldani az alábbi tanulmány.

1. A TELEPÜLÉSEK JOGI ÉS STATISZTIKAI TÍPUSAI AUSZTRIÁBAN

1.1. A közigazgatás legalsó szintje: Ortsgemeinde/Gemeinde (község)

Annak ellenére, hogy Ausztria és Magyarország több évszázadig egy birodalomhoz tartozott, az osztrák települések jogilag, tartalmilag és nevezéktanilag is különböznek a magyarországiaktól. Emiatt egyikőjük sem feleltethető meg egyértelműen a másik ország azonosnak tűnő településtípusával. Ezért bemutatásuk alkalmával a megfelelő szintű szakmai kritikával ismertetjük az esetleges magyarországi hasonlóságokat.

Ausztriában a szövetségi alkotmány (Bundes-Verfassungsgesetz, rövidítve: B-VG) 116. cikkének (1) bekezdése alapján az Osztrák Szövetségi Köztársaság (Bundesrepublik Österreich) területének minden egyes része egy községhez (Ortsgemeinde, röviden: Gemeinde) tartozik, amelyek egyúttal az önkormányzatiság (Selbstverwaltung) legkisebb egységeit képezik (Bundeskazleramt 2025). A 2025. január 1-i állapot szerint a szövetségi állam (Bund) 2092 db községből állt.

Gemeinde szó magyar fordítása ebben az esetben sem egyértelmű, hiszen elsődleges jelentése község, és ebben az értelemben használjuk a magyar nyelvben. Azonban a Gemeinde szó rendelkezik közösség és önkormányzat jelentéssel is, ami magába foglalja a városi jogállású településeket is, szemben a magyarországi községgel, amely a központi funkciókkal nem vagy alig rendelkező, településtudományi értelemben vett falu hétköznapi szinonimája.

A Gemeinde viszont abban szűkebb értelmezési tartományú a községnél, hogy csak a közigazgatás legkisebb politikai alapegységeit (politische Gemeinde) jelenti, eltérően az adóközségként a XIX. század elején kialakított kataszteri önkormányzatoktól (Katastralgemeinden). A kataszteri önkormányzatok rendszere tehát régebbi, mint a politikai önkormányzatoké, hiszen utóbbi csak az 1948-1849-es forradalom következtében felszámolt úrbéres viszonyok után jött létre politikai és közigazgatási egységekként. A két egység határai nem feltétlenül esnek egybe: egy politikai község tartozhat több kataszteri önkormányzathoz és egy kataszteri községhez több politikai község is. Magyarországon nem létezett és nem létezik ilyen kataszteri község, ennél fogva a települések ez a fajta kettősége is hiányzik a magyar közigazgatásból.

Ausztriában a politikai községek egy részét több település, helység (Ortschaft) alkotja. Az alkotmány definíciója szerint az Ortschaft eredetileg a házak olyan csoportját jelentette, amelyeket a különböző összeírások (pl. népszámlálás, katonai toborzás stb.) során alkalmazott közös sorszámozás tartott össze. Ezekből a számozási szakaszokból, összeírási egységekből alakultak ki a helységek (Ortschaft). Így jelentéstartalmában a magyar helység típusok közül a faluhoz (vagy kisvárosokhoz) állnak legközelebb, amely településtudományi értelemben a házak viszonylagos térbeli koncentrációja miatt a csoportos települések közé tartozik. Nagy különbség azonban, hogy amíg a magyar falu közigazgatásilag önálló, addig az Ortschaft nem jogi személy, hanem egy politikai község (Gemeinde) települése, helysége. Egy község állhat több településből, helységből, vagy azonos lehet egy településsel, helységgel, azon belüli statisztikai, postai vagy adminisztratív egységet alkot. A 2025. január 1-i állapot szerint Ausztriában 17 010 db Ortschaft volt, tehát egy Gemeinde átlagosan 8,13 db Ortschaftból állt, de Bécs például 23-ból, hiszen minden kerülete egy-egy Ortschaftot alkotott (*Bundeskazleramt 2025*).

Minden községet a választott képviselő-testülete (Gemeinderat) és a polgármester (Bürgermeister) irányít. A megbízatásuk időtartama tartományonként változik, Alsó-Ausztriában, Bécsben, Burgenlandban, Salzburgban, Stájerországban és Vorarlbergben öt, Felső-Ausztriában, Karintiában és Tirolban hat évre választják őket.

A községek által ellátandó feladatok a magyar gyakorlathoz hasonlóan két fő csoportra bonthatók:

- a) kötelező feladatok (gesetzliche Aufgaben): ide tartoznak többek között az önkormányzati pénzügyek, a helyi mentési és tűzvédelmi feladatok ellátása, az általános iskolák, az új középiskolák és a műszaki iskolák fenntartása, a jelentéstételi kötelezettség, az anyakönyvezés, a helyi területi tervezés és rendezés, az építési ellenőrzési feladatok, a helyi rendőrség, valamint az önkormányzati utak karbantartása.
- b) önként vállalt feladatok (freiwillige Aufgaben): rendészeti feladatok, ivóvíz- és szennyvízcsatornázás, községi lakáspolitikák stb.

A település (Ortschaft) élén a települési előljáró (Ortsvorsteher) áll, akit a politikai község (Gemeinde) képviselő-testülete nevez ki, feladata pedig, hogy a polgármester kinyújtott karjaként működjön az adott településen. Magyar analógiát keresve ez a modell talán az 1950-1990 között fennálló tanácsi rendszer tanácselnök által irányított közös tanács, illetve az ahhoz kapcsolódó, előljáró által vezetett ún. társközségek működési egysége állt hozzá a legközelebb.

Ausztriában a jogaik alapján ötféle települési (Gemeinde-) hierarchiatípus különíthető el, a lehetséges magyar elnevezéseikkel:

- 1) Bundeshauptstadt (szövetségi főváros);
- 2) Statutarstadt (törvényhatósági jogú/ járási jogú/szabad város);
- 3) Stadtgemeinde (városi jogú község);
- 4) Marktgemeinde (mezőváros);
- 5) „einfache”/”sonstige” Gemeinde vagy Landgemeinde („egyszerű”/”többi” község vagy vidéki község).

Ezekre a települési szintekre épül rá a teljes közigazgatás és részben a tervezési-statisztikai beosztás, a NUTS-, illetve a LAU-szintek.

1.2. Átmeneti településtípus a falu és a város között: Marktgemeinde (mezőváros)

A Marktgemeinde kifejezés magyar tükörfordítása piacközség vagy vásárközség, tehát olyan községi vagy városi rangú település, amelynek vásártartási joggal (Marktrecht) rendelkezik. A vásárnak két fajtája létezett: az országos vásár és a hetipiac.

A középkorban és a kora újkorban a földesuraik által kiváltsággal, jellemzően vásártartási – de pecsét- vagy címerhasználati – joggal jutalmazott települések tartoztak ide, amelyek jogaik alapján átmenetet képeztek a jobbágyszervezetek és a „valódi” városokat jelentő civitasok között (*Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A. 1998*). Erre utal a Magyarországon meghonosodott latin nevük, az oppidum, amellyel eredetileg a Római Birodalom valamilyen privilégiummal rendelkező kisebb településeit illették. Lényegében ugyanez a tartalma a német nyelvterületeken használt Marktflecken összetett szónak is, amelynek második tagja kisebb települést, falut (Dorf) jelölt. Az 1869-1870 fordulóján végrehajtott első modern kori magyarországi népszámlálás kiadványaiban is ez szerepel a mezőváros német nyelvű megfelelőjeként.

A Habsburg birodalom egészében az 1848-1849-es forradalom felszámolta a feudális előjogokat és az államalakulat osztrák területein még ugyanabban az esztendőben végrehajtott községi reform (Gemeindereform) eltörölte a régi típusú városi kiváltságokat, többek között a vásártartási jogot is. Magyarországon a közigazgatás polgári átalakítására ennél később, az 1870-es évek első felében került sor. Ezek eredményeként a megalakult Osztrák-Magyar Monarchia osztrák területén megmaradt a Marktgemeinde településkategória, de a cím tartalmilag kiüresedett, adományozása az uralkodó hatásköre volt. Magyarországon ezzel szemben a mezőváros elnevezés is megszűnt és azt a települések legfeljebb hagyománytiszteltől használhatták tovább (*Fallend, F. – Mühlböck, A. – Wolfgruber, E. 2001*).

Az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása után létrejött köztársaság kori Ausztriában a Marktgemeinde cím adományozása állami, majd tartományi hatáskör lett és azok a helységek kaphatják meg, amelyek a szűkebb környékük

gazdasági központjaivá váltak. A titulusnak csak a Stájerországban van alsó lélekszámhatára, 3000 fő, a többi tartományban nincs (*St.GemO. 1967*).

Nem élveznek semmilyen kiváltságot, a járási igazgatás rájuk is kiterjed. A Marktgemeinde tehát jogilag nem városi rangú, de funkcionális értelemben városi szerepkörű csoport a mai osztrák településhálózatban, Kocsis Zsolt geográfus megállapítása szerint nagyjából jogaik, településhálózatban betöltött szerepük alapján a magyar nagyközségnek feleltethető meg (*Kocsis Zs. 2008*). Ennek ellenére a mezőváros elnevezés az ismertebb és bevettebb kifejezés esetükben.

Az országban összesen 772 db mezőváros van, ami az összes község 37 %-a. A tartományok közül Alsó-Ausztriában van messze a legtöbb (327 db), az összes ilyen jogállású település 42 %-a, és ez az egyetlen a kilenc tartományból, amelyben több a Marktgemeinde, mint az összes többi község (sonstige Gemeinde, illetve a statisztikai kiadványokban Gemeinde ohne Status). Ennek a magyarázata vélhetően az, hogy Alsó-Ausztria mindig is a Habsburg birodalom fővárosát körülölelő központi régió, magterület volt. Élénk távolsági kereskedelme vásártartási joggal rendelkező mezővárosok sűrű hálózatát hívta életre. A másik véglet a – Bécsset nem számítva – legkisebb területű Vorarlberg, ahol mindössze 12 db Marktgemeinde található (*ÖKV 2025*).

1.3. A „valódi” városok: *Stadtgemeinde, Statutarstadt, Bundeshauptstadt*

1.3.1. *Stadtgemeinde*

Az osztrák háromszintű városkategóriának a legalsó szintjét, a Stadtgemeinde jelenti, amelynek magyar tükörfordítása városi község vagy városi jogú község lehet. Az összetett szóban a jelzett kifejezés a község és „csak” a jelző a város. Ez is jól mutatja azt, hogy rangban nem sokkal áll a Marktgemeinde felett, hiszen nem élvez semmiféle előjogot, többletjogosítványt a többi településhez képest. Rá is kiterjed a járások hatásköre és a címet a tartományi parlament adományozza. Azon helységek kaphatják meg, amelyek a Marktgemeinde kategóriától elvárható gazdasági vonzáson kívül kulturális intézményeik, lakosság számuk és közlekedésföldrajzi fekvésük által nyomán fejtenek ki térszervező erőt a környékükre (*Bgld.GemO. 2003*).

Hasonlóan a mezővároshoz, a cím elnyeréséhez csak Stájerországban van minimálisan előírt lakosság szám, 10 ezer fő, a többi tartományban nincs (*St.GemO. 1967*). A 2025. január 1-jén 188 db Stadtgemeinde volt Ausztriában, amelynek közel egyharmada, kereken 60 db rendelkezett 10 ezer főnél nagyobb lakosságszámmal.

A városok (Stadtgemeinde) száma és sűrűsége tartományonként nagy eltéréseket mutat. Országosan az összes település 9 %-a Stadtgemeinde. Alsó-Ausztriában található a legtöbb város, 72 db, ami azt jelenti, hogy a településállomány 12,6 %-a tartozik ebbe a kategóriába. Ez a legmagasabb érték az egész országban. Az átlag feletti értékkel Stájerország (11,9 %) és Karintia

(11,4 %) rendelkezik még. A sor másik végén Tirol áll, ahol a helységek alig 4 %-a város. Burgenland a maga 6,4 %-os értékével a középmezőnyben helyezkedik el (*Socialconsult 2025*).

1.3.2. Statutarstadt

Ausztria városhálózatának élén a hivatalos szövegekben Stadt mit eigenem Statut elnevezéssel illetett, a hétköznapi nyelvhasználatban csak Statutarstadt néven emlegetett települések kategóriája áll. A hosszabb névváltozat magyar fordítása „város saját státútummal”.

A latin statutum szó jelentése szabály, rendszabály, rendtartás és ebben az értelmében a státútum (szabályrendelet) az önkormányzati közösségek által saját maguk számára, illetve saját tagjaik és területükre vonatkozó jogszabályok összessége volt a középkori, majd a polgári átalakulás után az újkori Európában és Magyarországon. Magyarországon ezt a dualizmus korától hivatalosan törvényhatósági jognak nevezték. Az autonómia, az önkormányzati jog egyik leglényegesebb alkotóeleme a szabályalkotó jog volt, ezzel a városok legtekintélyesebb, legfejlettebb felső rétege rendelkezett, amelyet német nyelvterületeken szabad városnak (Freistadt, freie Stadt), Magyarországon pedig szabad királyi városnak (libera regiae civitas) neveztek (*Horváth A. 2014*). Ezek közös jellemzője, hogy nem tartoztak az adott területi középszint – a tartomány, illetve a vármegye – fennhatósága alá.

A polgári közigazgatás 1850-ben történt ausztriai, majd az 1870-es évekbeli magyarországi bevezetésével az új körülmények között ezek a szabad (királyi) városok egy része megtarthatta ezt a szabályalkotó jogot. Ausztriában ekkor kilenc ilyen Statutarstadt alakult, Graz, Klagenfurt, Innsbruck, Linz, Salzburg és Bécs, valamint Bolzano, Trent/Trento és Rovereto. Utóbbi három az első világháborút lezáró 1919-es saint germain-i békeszerződéssel Olaszországhoz került.

Magyarországon az 1876. évi XX. törvénycikk 47 várost fosztott meg a törvényhatósági jogától, közülük 27 volt szabad királyi város. Utóbbi csoportba tartozott a trianoni békeszerződéssel Ausztriához csatolt Kismarton és Ruszt is. Mivel ugyanabban a birodalomban szinte egyszerre alakult ki és párhuzamosan létezett az osztrák Statutarstadt és a magyar törvényhatósági jogú város, ráadásul mindkettő a legmagasabb közigazgatási szintet képviselte, a szakirodalom egy része is egymás szinonimájaként használja a két elnevezést. Gyakori, hogy a Statutarstadt magyar fordítása törvényhatósági jogú városként jelenik meg. Ez azonban nem helytálló, hiszen az 1870-1950 között létező magyar törvényhatósági jogú városokra nem terjedt ki a vármegye joghatósága, saját rendtartásuk volt, tehát a vármegyével voltak egy szinten, egymással mellérendelő viszonyban (1871. évi XLII. tc.). Ezzel szemben a Statutarstadt nem a tartománnyal (Land), hanem csak a járással (Bezirk) képeztek és képeznek

azonos rangot. Ezért a Statutarstadt tartományi város elnevezésre fordítása nem pontos, inkább a járási város kifejezés áll közelebb a valósághoz.

A Statutarstadt települések csoportja még a császárság idején három további taggal bővült: 1866-ban Wiener Neustadt, 1867-ben Steyr, 1869-ben Waidhofen an der Ybbs helyiségekkel. Az 1919-ben a három elvesztett Statutartstadt helyett szinte azonnal ugyanannyit ruháztak fel a ranggal. A trianoni szerződéssel Nyugat-Magyarországtól elszakított részekből megalakított Burgenland tartomány kettő, korábban szabad királyi, majd törvényhatósági jogú városa, Ruszt (Rust) és Kismarton (Eisenstadt) került ebbe a csoportba 1921-ben, majd az alsó-ausztriai St. Pölten 1922-ben. Az első osztrák köztársaság utolsó ilyen várossá nyilvánítására 1932-ben került sor, amikor a karintiai Villach nyerte el a címet. Az Anschluß után az adományozási lendület alábbhagyott, csak az acélműve és a folyami kikötője miatt stratégiai fontosságú Krems an der Donau lett Statutarstadt 1938-ban.

Már ez első, 1920. november 10-én kihirdetett szövetségi alkotmány a 20 ezer fő feletti helyi községek (Ortsgemeinde) esetében lehetővé tette azok területi közösséggé (Gebietsgemeinde), egyfajta regionális önkormányzattá alakulását, ami esetükben együtt járt a helyi és a területi közigazgatás összeolvadásával, illetve saját statútummal (mit eigenem Statut). A Gebietsgemeinde fogalma rövidesen kiüresedett ugyan, de az azóta történt valamennyi alkotmánymódosítás után is a szöveg 115-120. cikke közötti rész mindig a községekről, helyi önkormányzatokról rendelkezik.

Az alkotmány 1930. évi közzétételének 117. szakasza alapján Statutarstadt címet a 20 ezer főt meghaladó községek kaphatnak és ez a rendelkezés mind a mai napig érvényes. Visszamenőlegesen viszont nem alkalmazták ezt a feltételt, így Statutarstadt maradhatott Waidhofen an der Ybbs, Ruszt és Kismarton, amelyek sem akkor, sem azóta nem közelítették meg a minimális lakosságszámot. Az idáig utolsó Statutarstadt az 1964-ben rangot kapott felső-ausztriai Wels, amellyel 15 tagú lett a mezőny. Hat évtizede nem bővült a körük, viszont jelentős a potenciálisan a címre pályázni képes, azaz 20 ezer főnél népesebb települések csoportja. Bár a jogszabály lehetővé teszi azt, hogy akár egy Gemeinde is egy lépésben Statutarstadt legyen, ennek egyetlen ilyen község sem felel meg. Marktgemeinde is csak egy, a vorarlbergi Lustenau, viszont 14 db Stadtgemeinde megfelel a kritériumoknak, így a hatályos szabályok alapján elvileg éppen duplájára emelkedhetne a saját rendtartással rendelkező városok száma az országban.

A Statutarstadt valóban különleges jogkörökkel is együtt jár. A legfontosabb az, hogy a saját statútummal rendelkező településekre nem terjed ki a járási hivatal (Bezirkshauptmannschaft) jogköre, hanem egyes járási hivatali feladatokat átruházott hatáskörben a polgármester látja el (*1. táblázat*).

1. táblázat: Ausztria tartományi és járási beosztása, 2025. január 1.

Szövetségi tartomány (Bundesland)	Terület (km ²)	Járás (Bezirk)			Lakónépesség (fő)
		Járás (Bezirk)	Járás város (Statutarstadt)	Járás (Bezirk) összesen	
Burgenland	3 965,21	7	2 (Eisenstadt, Rust)	9	301 951
Karintia	9 536,83	8	2 (Klagenfurt am Wörthersee, Villach)	10	569 744
Alsó-Ausztria	19 180,08	20	4 (Krems an der Donau, St. Pölten, Waidhofen an der Ybbs, Wiener Neustadt)	24	1 723 723
Felső-Ausztria	11 982,77	15	3 (Linz, Steyr, Wels)	18	1 530 349
Salzburg	7 154,48	5	1 (Salzburg)	6	571 479
Stájerország	16 399,55	12	1 (Graz)	13	1 269 801
Tirol	12 648,46	8	1 (Innsbruck)	9	775 970
Vorarlberg	2 601,68	4	0	4	409 973
Bécs	414,82	0	1 (Bécs)	1	2 005 760
Ausztria összesen	83 883,87	79	15	94	9 158 750

Forrás: Bundeskanzleramt 2025

A 15 db járással azonos jogú város önkormányzati hivatalát a magisztrátus (Magistrat) alkotja, amelynek élén vezetőként az igazgató (Magistratsdirektor) áll, aki a polgármester közvetlen irányítás alatt áll. A 15 Statutarstadt tehát azonos jogi helyzetű a 79 járással, ezek együtt adják az ország 94 járási jogú közigazgatási szintjét.

1.3.3. Bundeshauptstadt

Bécs sajátos helyzetben van Ausztria településhálózatában, hiszen a mezővárosi (Marktgemeinde) címen kívül valamennyi típust megtestesíti. Az ország legnépesebb, több mint kétmillió metropolisza egyúttal a legnagyobb községe (Gemeinde) is. Mind a 23 kerülete (Gemeindebezirk) egy-egy településnek (Ortschaft) felel meg, ami azt jelzi, hogy nem képeznek önálló jogi személyt megtestesítő önkormányzatot.

Bécs városi jogú, tehát Stadtgemeinde, ugyanakkor önálló rendtartással, törvényhatósággal is rendelkezik, azaz önálló járásként is felfogható Statutarstadt. 1920-tól Alsó-Ausztriától leválasztott, önálló tartománnyá (Bundesland) vált.

Bécs fővárosi státusza szorosan összefügg az önálló osztrák államisággal, de régebbi annál. Már központja volt annak az Osztrák Őrgrófságnak (Marktgroßschaf Österreich/Ostarrichi) is, amely 976-1156 között a Bajor

Hercegség részét képezte. Az önálló Ausztria 1156-os létrejöttétől pedig folyamatosan, a 19. század közepétől alkotmányban rögzített módon az ország fővárosa.

1.4. A jogi és a statisztikai városkategória közötti különbség

Az Osztrák Statisztikai Hivatal (Bundesanstalt Statistik Österreich – STAT) az összeírásokban a 10 ezernél főnél népesebb településeket városnak számítja, függetlenül attól, hogy az adott helység rendelkezik-e városi címmel. Az országban 87 db 10 ezer főnél népesebb település volt 2025. január 1-jén, tehát a jogi és a statisztikai városkategóriák unióját a 188 db Stadtgemeinde képezi.

2. A TELEPÜLÉSKATEGÓRIÁK ÉS AZ UNIÓS TERVEZÉSI-STATISZTIKAI EGYSÉGEK KAPCSOLATA

Ausztria 1995-ben csatlakozott az Európai Unióhoz és átvette annak statisztikai célú területi egységek nevezéktanát (franciául: Nomenclature des Unités Territoriales Statistiques – NUTS). Ebben a szervezetben az egyes NUTS szinteknek maradéktalanul és átfedésmentesen le kellett fedniük az ország teljes egészét úgy, hogy közben más államok hasonló területi szintjeivel is összehasonlíthatók legyenek. A NUTS rendszer öt (0-4.) szintű, amelyet 2003-tól az ún. helyi közigazgatási egységek (angolul: Local Administrative Units – LAU) két szintje egészített ki. Minden uniós tagállam igyekezett ezt a felosztási elvet a meglévő közigazgatási szintekhez igazítani (*2. táblázat*).

Ausztria összesen 6 NUTS, illetve LAU szintre osztható fel és ebből három olyan, amelyik egybeesik a közigazgatási beosztással és három olyan, amelyik nem. A legfelső szint, a NUTS 0 maga az állam (Bundesrepublik Österreich), a legalsó pedig a 2093 elemet számláló községek (Gemeinden) csoportja. Ezek azonosak a közigazgatási szintekkel. Az államot három részre felosztó NUTS 1 szint, a szövetségi tartományok csoportja (Gruppen von Bundesländern) viszont már mesterséges képződmény, ahogy községekből felépülő, egymással megegyező LAU 1 és NUTS 3 (Gruppen von Politischen Bezirken) szint. A NUTS 2 viszont az ország legstabilabb közigazgatási szintjével, a tartományokkal (Bundesländern) esik egybe. A tervezési-statisztikai egységek vonatkozásában a városhálózatnak lényegében nincs semmiféle szerepe, nem képezik a felosztás alapját.

2. táblázat: Ausztria NUTS és LAU szintjei, 2025. január 1.

NUTS 0 (Land/ország)	NUTS 1 (Gruppen von Bundesländern /szövetségi tartományok csoportja)	NUTS 2 (Bundesländern/Szövetségi tartományok)	NUTS 3 (Gruppen von Politischen Bezirken/politikai járások csoportja)	LAU 1	LAU 2: Gemeinden/ községi önkormányz atok
Bundesrepublik Österreich /Osztrák Szövetségi Köztársaság	Ostösterreich/ Kelet-Ausztria	Burgenland	Nordburgenland/ Észak-Burgenland	ugyan az mint a NUTS 3	71
			Mittelburgenland/ Közép-Burgenland		28
			Südburgenland/ Dél-Burgenland		72
		Niederösterreich/ Alsó-Ausztria	Mostviertel-Eisenwurzen		94
			Niederösterreich-Süd/ Alsó-Ausztria-Dél		102
			St. Pölten		39
			Waldviertel		111
			Weinviertel		61
			Wiener Umland-Nordteil		91
			Wiener Umland-Südteil		75
		Wien/Bécs	Wien/Bécs		1
	Südösterreich/ Dél-Ausztria	Kärnten/Karintia	Klagenfurt-Villach		40
			Oberkärnten/Felső-Karintia		
			Unterkärnten/Alsó-Karintia		50
		Steiermark/Stájerország			42
			Graz		37
			Liezen		29
			Östliche Obersteiermark		35
			Oststeiermark		91
			West- und Südsteiermark		59
			Westliche Obersteiermark		34
	Westösterreich/ Nyugat-Ausztria	Oberösterreich/ Felső-Ausztria	Innviertel		145
			Linz-Wels		78
			Mühlviertel		99
			Steyr-Kirchdorf		44
			Traunviertel		72
		Salzburg	Lungau		15
			Pinzgau-Pongau		53
			Salzburg und Umgebung		51
		Tirol	Außerfern		37
			Innsbruck		64
			Osttirol		33
			Tiroler Oberland		54
			Tiroler Unterland		89
		Vorarlberg	Bludenz-Bregenzer Wald		48
			Rheintal-Bodenseegebiet		48
1	3	9	35	35	2092

Forrás: Eurostat 2025

Burgenland 171 községét észak-déli irányban három LAU 1-es, illetve NUTS 3-as csoportba sorolták be. Ezek között nem egyenletesen oszlik meg a tartomány hét járása, illetve kettő járási jogú városa. Az északi LAU 1-es szint, Nordburgenland tartalmaz három járást (Bezirk), illetve mindkettő járási jogú várost (Statutarstadt). Ezzel szemben Mittelburgenland területe azonos a Felsőpulyai járásával (Bezirk Oberpullendorf). Südburgenland az északi párjához hasonlóan három járást tartalmaz. A NUTS 3, illetve LAU 1 szintek nagy méretbeli szórása megmutatkozik az azokat alkotó elemek, a községek számának nagy különbözőségében is. Az ország legkevesebb községét (Gemeinde) magába foglaló LAU 1-es egység a Salzburg tartománybeli Lungau mindössze 15, a legnagyobb, a felső-ausztriai Innviertel 145 községet számlál, ami közel tízszeres különbség.

3. A TELEPÜLÉSEK JOGI TÍPUSAI BURGENLANDBAN

3.1. A községek (Gemeinden)

Burgenlandban a 2025. január 1-ji állapot szerint 171 önálló község található, ami az ötödik legtöbb az országban. Ez magas értéknek számít, hiszen Burgenland a területe alapján a hatodik, a népessége szerint pedig az utolsó helyen áll. Ez a nagy településsűrűség összefügg azzal, hogy a tartomány a történelmi Magyarország aprófalvas nyugati vármegyéiből szerveződött.

A középkorban még ennél is sűrűbb volt a településhálózat, mintegy száz olyan helységet ismerünk, amelyek különböző okok miatt a középkorban és a kora újkorban elnéptelenedtek, illetve eltűntek. A 13. században kisebb részt a tatárjárás, nagyobb részt az Osztrák hercegség, Stájerország és a Kőszegi család között 1289-1291 között folytatott kőszegi viszály (Güssinger Fehde) nyomán mintegy 30 falu pusztult el a mai Burgenland területén. A 14. század elején tapasztalható felmelegedés kedvezően befolyásolta a térség demográfiai folyamatait, amelyet a pestisjárvány megtört, és ebben évszázadban 28 település tűnt el. A 15. századtól kezdődő kis jégkorszak miatt a magasabban fekvő szőlőtermő területek eltűntek és jellemző volt a kisebb településekről a fejlődő városokba – Sopronba, Bécsújhelyre, Kőszegre stb. – költözés, aminek köszönhetően ismételten elindult a pusztásodás folyamata. Ebben az évszázadban mintegy 18 falu szűnt meg vagy nyomtalanul vagy valamelyik szomszédos településbe tagozott dűlővé, szántófölddé vált. Jelentős pusztítást okoztak a török elleni háborúk is (Huber, H. 2022A). A települések számának csökkenése folytatódott a következő évszázadokban is, de ezt a folyamatot már nem a pusztulás, hanem a községösszevonás okozta, amely a modern állam közfeladat-ellátásának racionalizálásával függ össze.

Ausztriának eredetileg 345 magyar települést ítéltek, amelyből Magyarországhoz Sopron és környékének nyolc települése került vissza az 1921-

es népszavazás eredményeként (*Botlik J. 2008*), végül a határkiigazítások után 327 helység került az új tartományba. Ez azt jelenti, hogy bő egy évszázad alatt a felére csökkent a saját önkormányzattal rendelkező községek száma. A településösszevonások az 1970-es években indultak el nagyobb lendülettel és – lassuló ütemben ugyan, de – az utóbbi évtizedben is folytatódtak. Jelenleg 171 db önálló politikai község található a tartományban, amelyek 328 helységre (*Ortschaft*) tagolódnak, vagyis minden önálló politikai egységre 1,92 lakott település jut (*Burgenland 2025*). Ennél elaprózódottabb önkormányzati struktúra csak Vorarlbergben működik, ott az átlag 1,60 db *Ortschaft/Gemeinde* (*Gemeindebund 2025*).

3.2. A mezővárosok (*Marktgemeinden*)

Burgenland települései közül 2025. január 1-én 67 db rendelkezett mezővárosi ranggal, vagyis az összes helység 39 %-a ilyen központi hely, ami magasabb az országos átlagnál. Ha hozzávesszük azt a 16 db települést, amely valaha még mezőváros volt, akkor a piachelyek sűrűségét tekintve a tartományok közül Alsó-Ausztriával áll egy szinten.

A mezővárosok csoportja létrejöttét, fejlődését, nagyságát és jelentőségét tekintve is sokszínű, de alapvetően kettő nagy egységre bontható: 1) a feudalizmus keretein belül vásártartási jogot elért települések, mezővárosok (*oppidum*); 2) a modern korban mezővárosi rangot (*Marktgemeinde*) kapott helységek. Az első kategóriába tartozók további két részre oszthatók aszerint, hogy mikor kapták meg a privilégiumot: a) az Árpád- és a vegyes házi királyok alatt a Magyar Királyságban; b) a Habsburg birodalomban.

A középkori és a kora újkori Magyarországon az urbanizációnak több fázisa és ebből következően a (mező)városoknak több generációja alakult ki. Az államalapítástól a 12-13. századig, tehát a királyi vármegyerendszer időszakában azok a várispánsági székhelyek emelkedtek ki, amelyek a királyi alattvalók, várjobbágyok megerősített települései voltak (*3. táblázat*).

Főleg német nyelvterületekről behívott kézművesekből és parasztokból álló telepések (*hospesek*) által benépesített városi központból alakultak ki az első királyi vármegyeszékhelyek, úgymint Óvár, Sopron, Vasvár, Kapuvár vagy Locsmánd (*Floiger, M. 2022*). Utóbbi kettő várispánsága rövidesen betagozódott a szomszédos vármegyéikbe, de Locsmánd 1156-ban kapott vásártartási joga megmaradt, így ez a helység tekinthető az első mezővárosnak a mai Burgenland területén. Az Anjouk és Luxemburgi Zsigmond uralkodásának idején elsősorban a várospártoló politika és az egységes uradalmak szervezése mozgatta a városok fejlődését. Ebben a közel másfélszáz évben a mai Burgenland települései közül sok kapott vásártartási jogot, amelyek egy része később valódi várossá vált, többük viszont lesüllyedt a falvak szintjére.

3. táblázat: Burgenland mai mezővárosai közül az Árpád-házi és a vegyesházi királyok alatt vásártartási jogot kapott települések

Szám	Mezőváros neve (magyar elnevezése)	Vásártartásijog /Marktrecht elnyerésének éve	Adományozó személy
1.	Lutzmansburg (Locsmánd)	1156	II. Géza magyar király; megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
2.	Deutschkreutz (Sopron-keresztúr)	1340	Károly Róbert magyar király
3.	Rechnitz (Rohonc)	1348	I. (Nagy) Lajos magyar király
4.	Stegersbach (Szentelek)	1391 (1583-ban újra)	Luxemburgi Zsigmond német- római császár, magyar király; újradományozás: II. Rudolf német-római császár (I. Rudolf néven magyar király)
5.	Zurndorf (Zurány)	1399	Luxemburgi Zsigmond német- római császár, magyar király
6.	Rotenturm an der Pinka (Vasvörösvár)	1402 (megerősítve: 1973)	Luxemburgi Zsigmond német- római császár, magyar királymegerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
7.	Kittsee (Köpcseny)	1416 vagy előtte (megerősítve: 1973)	valószínűleg Luxemburgi Zsigmond német-római császár, magyar király; megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
8.	Jois (Nyulas)	1429 körül	Luxemburgi Zsigmond német- római császár, magyar király

Forrás: Csánki D. 1890-1913; Burgenlandi települések honlapjai, 2025

A középkorban és a kora újkorban a mezővárosok és a nagyobb falvak közötti határ nem volt mindig világos sem jogi, sem gazdasági, sem pedig településképi értelemben. A mezővárosok nagy része a szabad falvak (libera villa) köréből emelkedett ki. A korabeli Nyugat-Magyarországon a városok és a mezővárosok gazdasági alapját kettő ágazat, a kézművesipar és a szőlészet-borászat képezte. Azok a helységek, ahol ezek a tevékenységek virágzottak indultak el a városiasodás útján és némelyikük el is jutott a valódi városok sorába. Mivel az Alpokalja és a Fertő-part a borászat szempontjából kedvező termőhelyi adottságokkal rendelkezik és itt vezettek a kézműipari termékek értékesítésében

fontos szerepet játszó távolsági kereskedelmi útvonalak, a 11-15. században a mai Burgenland északi részén sokkal több mezőváros alakult ki, mint a déli felén.

4. táblázat: Burgenland mai mezővárosai közül a Habsburg uralkodók alatt vásártartási jogot kapott települések

Szám	Mezőváros neve (magyar elnevezése)	Vásártartási jog/Marktrecht elnyerésének éve	Adományozó személy
1.	Kobersdorf (Kabold)	1463 (megerősítve: 1973)	III. Frigyes osztrák főherceg, német-római császár; megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
2.	Lockenhaus (Léka)	1492 (megerősítve: 1973)	III. Frigyes osztrák főherceg, német-római császár; megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
3.	Markt Neuhodis (Városhodász)	1569 (megerősítve: 1973)	II. Miksa német-római császár (I. Miksa néven magyar király);megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
4.	Unterfrauenhaid (Lók)	1578	II. Rudolf német-római császár (I. Rudolf néven magyar király)
5.	Markt Sankt Martin (Sopronszentmárton)	1578 (megerősítve: 1973)	II. Rudolf német-római császár (I. Rudolf néven magyar király); megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
6.	Neckenmarkt (Sopronnyék)	1578 (megerősítve: 1973)	II. Rudolf német-római császár (I. Rudolf néven magyar király); megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
7.	Gols (Gálos)	1582	II. Rudolf német-római császár (I. Rudolf néven magyar király)
8.	Deutsch Kaltenbrunn (Némethidegkút)	1583 (megerősítve: 1973)	II. Rudolf német-római császár (I. Rudolf néven magyar király); megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
9.	Markt Allhau (Alhó)	1584	II. Rudolf német-római császár (I. Rudolf néven magyar király). 1792-ben megerősítve, majd ismételt megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
10.	Weiden am See (Védeny)	1588	II. Rudolf német-római császár (I. Rudolf néven magyar király)
11.	Bernstein im Burgenland (Borostyánkő)	1602 (megerősítve: 1973)	II. Rudolf német-római császár (I. Rudolf néven magyar király); megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973

12.	Draßmarkt (Vámosderecske)	1614	I. Mátyás német-római császár (II. Mátyás néven magyar király); megegyezés: LGBI. Nr. 5/1973
13.	Eberau (Monyorókerék)	1615 (megegyezve: 1973)	I. Mátyás német-római császár (II. Mátyás néven magyar király); megegyezés: LGBI. Nr. 5/1973
14.	Sankt Margarethen im Burgenland (Szentmargitbánya)	1647	III. Ferdinánd német-római császár, magyar király
15.	Hornstein (Szarvók)	1651	III. Ferdinánd német-római császár, magyar király
16.	Donnerskirchen (Fertőféregyháza)	1659	I. Lipót német-római császár, magyar király
17.	Litzelsdorf (Lödös)	1676	I. Lipót német-római császár, magyar király
18.	Breitenbrunn am Neusiedler See (Fertőszéleskút)	1689	I. Lipót német-római császár, magyar király
19.	Großhöflein (Nagyhöflány)	1701	I. Lipót német-római császár, magyar király

Forrás: Csánki D. 1890-1913; Burgenlandi települések honlapjai, 2025

A 16-18. század között újra növekedésnek indult a népesség, amelyet a 17. század közepén ismét felbukkanó pestisjárvány csak ideiglenesen akasztott meg. E két évszázad alatt például a frafnói és a szalónaki uradalom népessége megduplázódott. A gyarapodás a természetes szaporodásnak és a bevándorlásnak egyaránt köszönhető. Mivel ebben az időben Nyugat-Magyarország viszonylag gazdag régióként számított Közép-Európában, virágzó borászattal, versenyképes kézműiparral és élénk távolsági kereskedelemmel, vonzotta a betelepülőket. Horvátok, németajkú stájerok és karintiaiak, cigányok és zsidók egyaránt nagy számban költöztek ide. A zsidók Sopronból történő elűzése után egy részük földesúri engedéllyel és támogatással először Nagymartonban, Kaboldon és Sopronnyéken, később pedig kisebb számban Lakompakon, Sopronkeresztúron, Lajtaújfaluban, Lajtakátán, Köpcsényben, Boldogasszonyban, Szalónakon és Rohoncon telepedtek le, elősegítve azok kereskedelmi központ szerepének erősítését, vásáros helyé válását. A paraszti falvak saját jogokkal rendelkeztek, elöljáróikat maguk választották, így azok is elindulhattak a városi fejlődés útján (Huber, H. 2022B).

A nagyobb falvak és a piachelyek immár nemcsak a Fertő körül, hanem a nagyobb városok – Pozsony, Sopron és Bécsújhely – környékén is gyarapodásnak indultak, Nyugat-Magyarország déli részén ez a városi fejlődés ekkor is mérsékelt ütemű volt. 1463-1701 közötti kettő és fél évszázadban

több mint kétszer annyi település kapott vásártartási jogot, mint az azt megelőző évszázadokban összesen (4. táblázat).

A 18. század elejére Nyugat-Magyarország északi, Bécshez és Pozsonyhoz közel fekvő területei Európa azon kevés vidéke közé tartozott, ahol ilyen kis területen ilyen sok város és piacos hely alakult ki, tehát a kontinens urbanizált térségei közé tartozott. A mai Burgenland területén Kismarton és Ruszt érte el a legrangosabb városi címet, amikor ezeket a vásártartási joggal rendelkező helységeket szabad királyi várossá nyilvánították 1648-ban, illetve 1681-ben. Rajtuk kívül több település a városodás alacsonyabb szintjén, a mezővárosok rangján maradt. Ilyen például a 16. században vásártartási jogot kapott Gálos és Védény, a 17. században ugyanilyen privilégiumot nyert Nagyhöflány, Szentmargitbánya, Fertőfőhéregyháza, Fertőszéleskút, Nyulas és Feketeváros, amelyek mindegyike ma is mezőváros, sőt Feketeváros valódi városi rangra is emelkedett a 20. század végén. Ezek a kisebb piaci központok külalakjukban is próbáltak a nagyobb városokra hasonlítani. Szgraffittós, árkaós reneszánsz és kora barokk lakóházak épültek, erős falakkal (Feketeváros, Fertőfőhéregyháza), kapukkal (Nezsider) vagy legalább védtornyokkal (Fertőszéleskút) látták el ezeket a helységeket (Huber, H. 2022C).

A borászat, a kereskedelem és a kézművesség mellett a negyedik – az előbbiektől gyengébb – városképző tényező az ipar volt a térségben. A terület ipari szempontból Magyarország periferiális térsége volt, ahol elsősorban a helyben fellelhető alapanyagokat dolgozták fel. Az ipari üzemek koncentrációja elsőként Kismarton, Nagymarton és Felsőőr környékén valósult meg, amelyben oroszlánrészt vállaltak a nagybirtokos Eszterházy és Batthyány családok. A 16. századtól salétromot bányásztak Nezsiderben és Barátudvaron (Mönchhof), ként és rezet Borostyánkőn és Lapincsújteleken (Neustift an der Lafnitz). Utóbbi helyen, illetve Szalónakon 1700-ban fedezték fel az antimonkészleteket. Üvegghutákat nyitottak Borostyánkőn és a ma már Léka település részét képező Hosszúszegeghután (Langeck). A legfontosabb ásványkincs az 1800-as évek elején Alsó-Ausztria és Magyarország határán felfedezett Zillingdorf – Lajtaújfalu (Neufeld an der Leitha) – Völgyfalva (Zillingtal) szénmedence, amelynek kitermelése az 1930-as évek elejéig folyt és elsősorban a közeli Ebenfurth hőerőművében elégetve Bécs villamos energia ellátását szolgálta. A közelben fekvő Császárkőbánya (Kaisersteinbruch) és Szentmargitbánya (Sankt Margarethen im Burgenland) mészkőbányáiból kerültek ki a császárváros több középületének építő- és díszítőkövei (Brettel, H. 2022A; Tiefenbach, J. 2022). Nyugat-Magyarország ezen északnyugati része közvetlen szomszédja volt Alsó-Ausztria iparosodott régiójának, az Industrieviertelnek, így itt is jelentős szerepe volt az iparnak a térség urbanizációjában.

Nyugat-Magyarország, illetve Burgenland gazdaságában jelentős szerepe volt a könnyű- és élelmiszeriparnak. 1645-ben Pinkafőn már posztómángorló

működött, az 1770-es években pedig az Eszterházyak alapításában Lajtaújfaluban gyapjúfestő manufaktúra nyílt. Nyugat-Magyarország déli részén a Batthyány család patronálásával posztóüzem kezdte meg működését Borostyánkőn és Tarcsafürdön, vászonszövő pedig Radafalván (Rudersdorf). A 18. század végén börgyárak nyíltak Kismartonban, Dérföldön (Dörfl) és Zurányban Zurndorf). A 19. század közepén Fészerfalván (Hirm) és Cinfalván (Siegendorf) cukorgyár létesült (*Tiefenbach, J. 2022*). A két világháború között Burgenland iparilag fejletlen terület maradt, ahol a nagyobb üzemek Rohonc, Pinkafő és Léka kivételével a tartomány északi felén összpontosultak. A második világháború után is az 1960-as évek közepéig agrár-ipari jellegű maradt a tartomány, majd az 1973-ban tartományi kormányzat által alapított Burgenländische Industrie- und Betriebsansiedlungsgesellschaft m.b.H (BIBAG) segítségével 1973-1982 között 111 új üzemet alapítottak elsősorban a textil- és az élelmiszeripar területén, főleg Oberpullendorf és Oberwart térségére összpontosítva. Ezek a hagyományos ágazatok a kelet-európai rendszerváltás, majd a kínai árudömping miatt válságba jutottak. Ausztria 1995-ben lépett be az Európai Unióba és az onnan lehívható források nagy részét Burgenlandban a magas hozzáadott értékű ipar letelepítéséhez nélkülözhetetlen infrastruktúra kiépítésére fordította. Technológiai központokat alapított a tartomány minden részén, úgymint Heiligenkreuzban, Parndorfban, Güssing és Jennersdorfban (*Leonhardt, U. 2022*).

A két világháború között már nemcsak a mezőgazdaság és az ipar, hanem a terciér szektor, a szolgáltatások is a városi fejlődés fő hajtóerejévé vált. Az 1921-ben megalakult Burgenlandnak három jelentős turisztikai célpontja három gyógyhely, Tarcsafürdő (Bad Tatzmannsdorf), Savanyúkút (Bad Sauerbrunn) és Sós-kút (Sulz im Burgenland) voltak, amelyek területileg viszonylag egyenletesen oszlottak el a tartományon belül (*Polster, G. 2022*). A saint-germain-i békeszerződés nyomán Ausztria elvesztette tengerpartját, így a belföldi természetes fürdőhelyek, közülük különösen a főváros közelében fekvő Fertő tó körüli strandok felértékelődtek. Az akkor újonnan „Bécsiek tengere” („Meer der Wiener”) elnevezéssel illetett tó körüli infrastrukturális és turisztikai fejlesztéseknek köszönhetően az ott fekvő települések közül nem csak az addig is jelentős központok (Neusiedl am See, Rust), hanem a kisebbek (Jois, Weiden am See, Oggau am Neusiedler See, Purbach) is városiasabbá váltak (*Brettl, H. 2022B*). Az 1989-es kelet-európai rendszerváltás után a burgenlandi turizmus a hidegvizes attrakciói a termálturizmussal egészültek ki. Az első termálfürdő Lutzmannsburgban létesült (1994), amit Bad Tatzmannsdorf (1995), Stegersbach (1998), Bad Sauerbrunn (1997) és Frauenkirchen (2009) követett (*Brettl, H. 2022C*). Ezek a turisztikai létesítmények elősegítették ebben a vidékies jellegű tartományban a városias jellegű szolgáltatások felfutását.

5. táblázat: Burgenland mai mezővárosai közül a második köztársaság időszakában Marktgemeinde címet kapott települések

Szám	Mezőváros neve (magyar elnevezése)	Marktgemeinde cím elnyerésének éve	Adományozó döntés
1.	Mogersdorf (Nagyfalva)	1964 (megerősítve: 1973)	LGBI. Nr. 19/1964; megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
2.	Illmitz (Illmic)	1967	LGBI. Nr. 19/1967
3.	Heiligenkreuz im Lafnitztal (Rábakeresztúr)	1971	LGBI. Nr. 20/1971
4.	Steinberg-Dörfel (Répceköhalom-Dérföld)	1971 (megerősítve: 1973)	LGBI. Nr. 21/1971; megerősítés: LGBI. Nr. 5/1973
5.	Neudörfel (Lajtaszentmiklós)	1973	LGBI. Nr. 16/1973
6.	Raiding (Doborján)	1974	LGBI. Nr. 46/1990
7.	Stinatz (Pásztorháza)	1977	LGBI. Nr. 13/1977
8.	Stoob (Csáva)	1979	LGBI. Nr. 36/1979
9.	Sankt Martin an der Raab (Rábaszentmárton)	1979	LGBI. Nr. 47/1979
10.	Kukmirn (Kukmér)	1982	LGBI. Nr. 6/1982
11.	Kohfidisch (Gyepűfüzes)	1982	LGBI. Nr. 7/1982
12.	Horitschon (Haracsony)	1983	LGBI. Nr. 8/1983
13.	Güttenbach (Pinkóc)	1986	LGBI. Nr. 59/1986
14.	Pötsching (Pecsenyéd)	1986	LGBI. Nr. 7/1986
15.	Mariasdorf (Máriafalva)	1988	LGBI. Nr. 26/1988
16.	Minihof-Liebau (Liba)	1990	LGBI. Nr. 48/1990
17.	Loretto (Loretom)	1991	LGBI. Nr. 74/1991
18.	Apetlon (Mosonbánfalva)	1991	LGBI. Nr. 79/1991
19.	Rudersdorf (Radafalva)	1991	LGBI. Nr. 81/1991
20.	Andau (Mosontarcsa)	1991	LGBI. Nr. 85/1991
21.	Ollersdorf im Burgenland (Barátfalva)	1991	LGBI. Nr. 86/1991
22.	Neuhaus am Klausenbach (Vasdobra)	1992	LGBI. Nr. 74/1992
23.	Podersdorf am See (Pátfalu)	1992	LGBI. Nr. 76/1992
24.	Rohrbach bei Mattersburg (Fraknónádasd)	1992	LGBI. Nr. 47/1992
25.	Wolfau (Vasfarkasfalva)	1992	LGBI. Nr. 75/1992
26.	Wulkaprodersdorf (Vulkapordány)	1992	LGBI. Nr. 48/1992
27.	Sankt Michael im Burgenland (Pusztaszentmihály)	1993	LGBI. Nr. 63/1993
28.	Oggau am Neusiedler See (Oka)	1994	LGBI. Nr. 16/1994

29.	Strem (Strém)	1997	LGBI. Nr. 16/1997
30.	Wiesen (Rétfalu)	1997	LGBI. Nr. 41/1997
31.	Wallern im Burgenland (Valla)	1998	LGBI. Nr. 51/1998
32.	Großpetersdorf (Nagyszentmihály)	2000	LGBI. Nr. 18/2000
33.	Sankt Andrä am Zicksee (Mosonszentandrás)	2002	LGBI. Nr. 66/2002
34.	Schattendorf (Somfalva)	2003	LGBI. Nr. 24/2003
35.	Siegenderf (Cinfalva)	2004	LGBI. Nr. 50/2004
36.	Weppersdorf (Veperd)	2004	LGBI. Nr. 51/2004
37.	Steinbrunn (Büdöskút)	2006	LGBI. Nr. 22/2006
38.	Neustift an der Lafnitz (Lapincsújtelek)	2007	LGBI. Nr. 24/2007
39.	Riedlingsdorf (Rödöny)	2007	LGBI. Nr. 62/2007
40.	Lackenbach (Lakompak)	2012	LGBI. Nr. 27/2012

Forrás: Prickler, H. 1996; Burgenlandi települések honlapjai, 2025

A mezővárosok száma a dualizmus korában, majd az első köztársaság korában kialakult Burgenland tartományban is folytatódtak, egyre nagyobb ütemben. Ennek az a fő magyarázata, hogy a trianoni békeszerződés nyomán Nyugat-Magyarország természetes városi centrumai a magyar oldalon maradtak, így a településhálózat új központjait kellett kiépíteni, amelynek fő eszköze a Marktgemeinde címek adományozása és ezen helységek fejlesztése volt. A később várossá vált települések közül csak Jennersdorf (Gyanafalva) kapott ekkor mezőváros rangot, 1926-ban (*Deák, E. 1996*)

Az Anschluß és a második világháború ezt a dinamikus folyamatot átmenetileg lelassította és a leereszkedő vasfüggöny árnyékában az 1950-es évek is a stagnálás időszakát hozta el erre a második osztrák köztársaság ezen határszakaszára. Az 1960-as évtizedben mindössze kettő község kapott mezővárosi rangot, egy a tartomány északi, egy pedig a déli részén (*5. táblázat*).

Az 1970-es dekádiban már hét helység lett mezőváros, közel egyforma arányban a tartomány északi, illetve déli részén, amely jól jelzi a harmonikus területi fejlődés igényét is az adományozási folyamatban. Fontos momentum, hogy 1973-ban az addigi mezővárosi rangú települést megerősítettek ebben a státuszában. 1976-ban lett mezőváros Purbach, amely aztán bő húsz év múlva város lett.

Az 1980-as évtizedben a korábbiakhoz nagyjából hasonló ütemben nőtt a mezővárosok köre. Ekkor hét új tagja lett a csoportnak, közülük az 1987-ben Marktgemeinde rangot kapott Neufeld an der Leitha (Lajtaújfalu) egy évtized múlva felemelkedett a városok sorába.

A kelet-közép-európai rendszerváltásnak, a vasfüggöny leomlásának és a keleti blokk szétesésének Burgenland zártsága politikai, gazdasági és társadalmi

értelemben is megszűnt, így a tartomány elindult a fellendülés útján. Az 1990-es években addig soha nem látott mértékben történt a Marktgemeinde cím adományozása, hiszen ebben az évtizedben 16 Gemeinde kapta meg ez a rangot. A csúcspontok 1991 és 1992 voltak, mindkettőben öt-öt település vált mezővárossá. Aztán alábbhagyott a lendület, így az ezredfordulóra 58 darabra, 38 %-kal nőtt a számuk.

A 2000-es években már csak egy-egy település lett évente mezőváros, és az eddig utolsó, 67. Marktgemeinde a 2012-ben e rangra emelkedett Lackenbach (Lakompak) volt. A mezővárosok mára egyenletesen lefedik a tartomány területét, betöltik a velük szemben elvárt térszerkezeti célokat, így számuk további növekedése nem várható.

3.3. A tartomány „valódi” városai: a városi jogú községek (Stadtgemeinden) és a törvényhatósági jogú városok (Statutarstädte)

Burgenlandban 2025. január 1-jén 15 darab városi jogállású, amelyből kettő törvényhatósági jogú település volt és számuk csaknem három évtizede változatlan (6. táblázat).

Az urbanizáltság alapján a tartomány több szempontból kétarcú régiója az országnak. A városi címmel rendelkező helységek teljes településállományhoz viszonyított arányát tekintve inkább a rurális vidékek közé tartozik, viszont ha a törvényhatósági jogú városok (Statutarstadt) számát nézzük, akkor csak a sokkal nagyobb és népesebb Alsó- és Felső-Ausztria előzi meg a tartományok közül. Az ország 15 törvényhatósági jogú városából kettő, a tartományi székhely Eisenstadt (Kismarton) és Rust (Ruszt) itt, a legkisebb népességű tartományban található. Eisenstadt a legkisebb lélekszámú tartományi székhelye, Rust pedig egyenesen a legkisebb törvényhatósági jogú városa az országnak. A törvényhatósági cím jelenlegi népességi feltételének, a legalább 20 ezer főnyi lakosságnak egyik sem felelne meg, soha nem is feleltek meg. Városi létük a hagyománytiszteletnek és a kényszerpályának köszönhető. A trianoni békeszerződés értelmében csak az osztrák-magyar határszakaszon maradtak a jelentősebb térszervező központok a csonka ország területén, így 1921-es megalakításakor Burgenlandnak mindössze kettő városi rangú települése volt, a 14-15. századokban már mezővárosi rangot elért, majd a 17. században szabad királyi városi rangra emelkedett e két helység, így Ausztriához csatolásukkor automatikusan a városok magasabb szintű kategóriájába sorolták be őket. Eisenstadt fejlődését nagyban elősegítette, hogy 1925-ben hivatalosan is tartományi székhely lett, ami a magával vonta a hivatali adminisztráció és a közszolgáltatások koncentrációját a városban. Rust pedig a Fertő parti turisztikai beruházásoknak köszönhetette további boldogulását.

6. táblázat: Burgenland városi rangú települései, 2025

Sor-szám	Település (német/magyar elnevezés; járási székhely)	Korábbi vásártartási jog, illetve Mezőváros /Marktgemeinde cím elnyerésének éve	Városi rang elnyerésének		Mai városi rangjának típusa	Lakosságszám 2024. január 1-jén (fő)
			éve	időszaka		
1.	Eisenstadt/ Kismarton	1327: oppidum	1648	Habsburg birodalom (1246-1918)	Statutarstadt	16 037
2.	Rust/Ruszt	1472: oppidum	1681		Statutarstadt	1 984
3.	Mattersburg/ Nagymarton	1434: oppidum	1926	Első köztársaság (1918-1938)	Stadtgemeinde	7 527
4.	Neusiedl am See/ Nezsider	1430: civitas, 1493: oppidum, 1635: kiváltságos piachely	1926		Stadtgemeinde	8 945
5.	Pinkafeld/ Pinkafő	1397: civitas	1937		Stadtgemeinde	5 951
6.	Oberwart/ Felsőőr	1841: vásártartási jog	1939	Anschluß (1938-1945)	Stadtgemeinde	8 019
7.	Güssing/ Németújvár	1427: civitas majd mezőváros	1973	Második köztársaság (1945-től)	Stadtgemeinde	3 590
8.	Oberpullendorf/ Felsőpulya	1858: vásártartási jog	1975		Stadtgemeinde	3 327
9.	Jennersdorf/ Gyanafalva	1926: Marktgemeinde	1977		Stadtgemeinde	4 168
10.	Frauenkirchen/ Boldogasszony	1668: vásártartási jog	1982		Stadtgemeinde	2 979
11.	Stadtschlaining/ Városszalónak	1462: civitas	1991		Stadtgemeinde	2 012
12.	Neufeld an der Leitha/Lajtaújfalu	1987: Marktgemeinde	1997		Stadtgemeinde	3 621
13.	Purbach am Neusiedler See/Feketeváros	1527: vásártartási jog, 1687: oppidum, 1976: Marktgemeinde	1997		Stadtgemeinde	3 017

*Forrás: Prickler, H. 1996; Tóth I. 2017; Statistik, 2024B; Burgenlandi
települések honlapjai, 2025*

Az első köztársaság idején megtörtént az új tartomány közigazgatásának megszervezése és megszilárdítása. Valamennyi község előljáróságát feloszlatták, minden helység nevét németesítették és a településállományt a máig fennálló hét járásba osztották be. A járási székhelyek közül mindössze Eisenstadt volt városi rangú, ezért a 1926-ban mindjárt kettő nagy városi hagyományokkal rendelkező helység, Mattersburg és Neusiedl am See emelkedett Stadtgemeinde rangra (Ernst, A. 1996). Ezzel a lépéssel mindjárt kétszeresére nőtt Burgenland városhálózata, viszont a térbeli aszimmetriája csak fokozódott, hiszen a

valamennyi város a tartomány északi, fejlettebb részén helyezkedett el, a déli zóna valódi térszervező központ nélkül maradt. Az aránytalanságot némileg oldotta, hogy a nagy ipari tradíciójú Pinkafeld is várossá vált még a háború előtt. Az Anschluß időszakában Burgenland tartományt megszüntették, területét az alsódunai és a stájer Reichsgau között, és ekkor kapott Stadtgemeinde rangot Oberwart, így a második világháború végére hat városa lett Burgenlandnak, háromszor annyi, mint a tartomány megalakulása idején.

Az 1945-1955 közötti szovjet megszállás időszaka (Russenzeit) visszafogta Burgenland fejlődését, de az 1950-es évek második felétől kibontakozó osztrák gazdasági csoda (Österreichisches Wirtschaftswunder) az 1970-es évtizedre az ország legfejlettebb tartományát is elérte, és ebben a tíz esztendőben három helység kapott városi címet. 1973-ban a Németújvári, majd a Batthyány családok alatt virágzó váraljai várossá vált dél-burgenlandi Güssing, 1975-ben a közép-burgenlandi magyarság egyik központja, Oberpullendorf, majd 1977-ben a tartomány déli részén elhelyezkedő, korábban a szentgotthárdi ciszterciek birtokában álló, Marktgemeinde címet 1926-ban kapott Jennersdorf. Ezen várossá nyilvánításoknak köszönhetően a '70-es évek végére minden járási székhely városi rangú lett és területileg egyenletesebben fedték le a tartomány területét.

Az 1980-as évtizedben csak egyetlen település, a Fertőzug (Seewinkel) természetes központja, Frauenkirchen lett Stadtgemeinde. A kelet-európai rendszerváltás után a '90-es évek hoztak még egy várossá nyilvánítási hullámot. Először a dél-burgenlandi Stadtschlaining, majd a tartomány északi részén fekvő Purbach am Neusiedler See és Neufeld an der Leitha. Utóbbi azért is érdekes, mert a 17. század közepén alapították és a városias fejlődését teljes egészében Ausztrián belül futotta be, hiszen 1987-ben mezővárosi, majd egy évtized múlva városi rangot kapott (*Ernst, A. 1996*).

Burgenland mai városhálózata 1997-re kialakult, azaz közel három évtizede változatlan. A városok betöltik a tőlük várható térszervező szerepüket, nagyjából egyenletesen lefedik a tartomány egészét, így számuk várhatóan nem fog változni a közeljövőben. A fejlődésének jellegét és ütemét tekintve a legnagyobb eséllyel Parndorf pályázhatna városi, de legalábbis mezővárosi címre, hiszen az elmúlt évtizedekben Burgenland északi részének egyik kereskedelmi központjává vált és több mint 5 ezer fős lakosságszámával az ötödik legnépesebb városa lenne a tartománynak.

ÖSSZEZÉS

Burgenland városhálózatát vizsgálva a legfontosabb következtetés, hogy annak jellemzőit a magyar múlt és az osztrák jelen közös egymásra hatással alakította ki. A városok nagy része nagy urbánus hagyománnyal, de kis mérettel, rendszerint lokális vonzáskörzettel rendelkezik, aminek az egyik oka, hogy a

Nyugat-Dunántúl nagyobb központjai a trianoni határ magyar oldalán maradtak. Szakmailag nagyon érdekes az a tudatos, százéves osztrák törekvés, amely az újdonsült városhiányos tartományuknak valódi térszervező centrumokat akar kialakítani és ehhez a saját és az utóbbi harminc évben az uniós forrásokat is hatékonyan mozgósítja.

Az eredmény egy sűrű, kis méretű, de dinamikus városhálózat, amely immár a tartomány egészét egyenletesen lefedi és valódi városi szolgáltatásokat hoz ennek a rurális tartomány kis falvainak közelébe. Ez pedig vonzóvá, növekvő lakosságú, virulens osztrák tartománnyá teszi az egykori Nyugat-Magyarország elszakított részeit.

IRODALOM

- BOTLIK J. (2008): Nyugat-Magyarország sorsa 1918-1921. Magyar Nyugat Könyvkiadó, Vasszilvagy, 329 p.
- BRETTL, H. (2022A): Bergbau, Industrie, Handel und Gewerbe nach 1921. In: Polster, G. (szerk): Historischer Atlas Burgenland. Amt der Burgenländischer Bundesregierung –Landesmuseum, Eisenstadt, pp. 200-201.
- BRETTL, H. (2022B): Fremdenverkehr in der Zwischenkriegszeit. In: Polster, G. (szerk): Historischer Atlas Burgenland. Amt der Burgenländischer Bundesregierung –Landesmuseum, Eisenstadt, pp. 216-217.
- BRETTL, H. (2022C): Fremdenverkehr nach 1945. In: Polster, G. (szerk): Historischer Atlas Burgenland. Amt der Burgenländischer Bundesregierung –Landesmuseum, Eisenstadt, pp. 218-219.
- CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. (1997): A várossá nyilvánítás elvi kérdései, potenciális városok az Északnyugat-Dunántúlon. Tér és Társadalom XI. évf. 1. sz. pp. 183-197.
- CSAPÓ T. – KOCSIS ZS. (2006): Szombathely településföldrajza. Savaria University Press, Szombathely, 179 p.
- CSAPÓ T. – LENNER T. (2004A): Celldömölk történeti földrajza és településmorfológiája. Vasi Szermle LVIII. évf. 3. sz. pp. 345-364.
- CSAPÓ T. – LENNER T. (2004B): Sárvár történeti földrajza és településmorfológiája. Vasi Szermle LVIII. évf. 6. sz. pp. 345-364.
- CSÁNKI D. (2011): Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I-V. kötet (1890-1913). Reprint: Históriaantik Könyvesház, 3730 p.
- DEÁK, E. szerk. (1996): Das österreichische Städtebuch. Die Städte des Burgenlandes (2. kiadás). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 288 p.
- ENGEL P. – KRISTÓ GY. – KUBINYI A. (1998): Magyarország története 1301-1526. Osiris Kiadó, Budapest, 420 p..

- ERNST, A. (1996): Burgenland. In: Deák, E. szerk.: Das österreichische Städtebuch. Die Städte des Burgenlandes (2. kiadás). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, pp. 1-20.
- FALLEND, F. – MÜHLBÖCK, A. – WOLFGRUBER, E. (2001): Die österreichische Gemeinde – Fundament oder „Restgröße“ im Mehrebenensystem von Kommunen, Ländern, Bund und Europäischer Union? In: Forum Politische Bildung (Hg.): Regionalismus – Föderalismus – Supranationalismus (Informationen zur politischen Bildung, Heft 18), Studienverlag: Innsbruck, pp. 45–61.
- FLOIGER, M. (2022): Stadtentwicklungen. In: Polster, G. (szerk): Historischer Atlas Burgenland. Amt der Burgenländischer Bundesregierung –Landesmuseum, Eisenstadt, pp. 188-191.
- HORVÁTH A. (2014): Magyar állam- és jogtörténet. Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest, 664 p.
- HUBER, H. (2022A): Siedlungsausbau und Siedlungsetwicklung im Mittelalter. In: Polster, G. (szerk): Historischer Atlas Burgenland. Amt der Burgenländischer Bundesregierung –Landesmuseum, Eisenstadt, pp. 182-183.
- HUBER, H. (2022B): Bevölkerungswachstum und Migration im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: Polster, G. (szerk): Historischer Atlas Burgenland. Amt der Burgenländischer Bundesregierung –Landesmuseum, Eisenstadt, pp. 184-185.
- HUBER, H. (2022C): Wirtschaft und Gesellschaft in den Städten und Märkten im 16. und 17. Jh. In: Polster, G. (szerk): Historischer Atlas Burgenland. Amt der Burgenländischer Bundesregierung –Landesmuseum, Eisenstadt, pp. 186-187.
- JANKÓ F. – FÁBIÁN A. – HARDI T. szerk. (2017): Burgenland. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, 572 p.
- KOCSIS ZS. (1996): Észrevételek Vas megye településhálózatának vizsgálata kapcsán. Comitatus VI. évf. 4. sz. pp. 49-55.
- KOCSIS Zs. (2008): Várossá válás Európában. Területi Statisztika XXII. évf. 6. sz. pp. 713-723.
- LENNER T. (2013): Néhány gondolat a történeti településföldrajzi vizsgálatokhoz. Településföldrajzi Tanulmányok II. évf. 2. sz. pp. 126-134.
- LEONHARDT, U. (2022): Industrielle Entwicklung in der Zweiten Republik. In: Polster, G. (szerk): Historischer Atlas Burgenland. Amt der Burgenländischer Bundesregierung –Landesmuseum, Eisenstadt, pp. 202-203.
- POLSTER, G. szerk. (2022): Historischer Atlas Burgenland. Amt der Burgenländischer Bundesregierung –Landesmuseum, Eisenstadt, 264 p.

- PRICKLER, H. (2022): Burgenlands Städte und Märkte. In: Deák, E. szerk.: Das österreichische Städtebuch. Die Städte des Burgenlandes (2. kiadás). Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1996, pp. 21-36.
- TIEFENBACH, J. (2022): Industrielle Entwicklung im Gebiet des heutigen Burgenlandes vor 1921. In: Polster, G. (szerk.): Historischer Atlas Burgenland. Amt der Burgenländischer Bundesregierung –Landesmuseum, Eisenstadt, pp. 196-199.
- TÓTH I. (2017): Burgenland az osztrák szövetségi államban (1919-2015) – Politika és intézményrendszer. In: Jankó F. – Fábíán A. – Hardi T. (szerk.): Burgenland. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest, pp. 73-90.

Internetes források

- BURGENLAND 2025: <https://www.burgenland.at/verwaltung/land-burgenland/bezirke-gemeinden/>
(Letöltés ideje: 2025. 02. 23.)
- BURGENLANDI TELEPÜLÉSEK HONLAPJAI, 2025: burgenland-recht.at; hornstein.at; atlas-burgenland.at; chronik-donnernkirchen.at; st-margarethen.at; eberau.at; stegersbach.net/history.htm; kittsee.at/kittsee-infos-und-sehenswuerdigkeiten/geschichte; kobersdorf.at; austria-forum.org
(Letöltés ideje: 2025. 04. 24.)
- EUROSTAT, 2025: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/national-structures-eu>
(Letöltés ideje: 2025. 02. 23.)
- GEMEINDEBUND 2025: <https://gemeindebund.at/themen-zahlen-und-fakten-struktur-der-gemeinden/>
(Letöltés ideje: 2025. 02. 23.)
- ÖKV 2025 (Österreichischer Kommunal Verlag GmbH): <https://kommunal.at/marktgemeinden-oesterreich-von-der-geschichte-bis-zur-gegenwart>
(Letöltés ideje: 2025. 04. 24.)
- SOCIALCONSULT 2025: <https://www.gemeinden.at/gemeinden/arten/staedte>
(Letöltés ideje: 2025. 04. 22.)
- STATISTIK 2024A: <https://www.statistik.at/services/tools/services/regionales/regionale-gliederungen>
(Letöltés ideje: 2025. 02. 23.)
- STATISTIK 2024B: <https://www.statistik.at/statistiken/bevoelkerung-und-soziales/bevoelkerung/bevoelkerungsstand/bevoelkerung-zu-jahres-/quartalsanfang>
(Letöltés ideje: 2025. 02. 23.)

Jogszabályok

1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87000042.TVú>

(Letöltés ideje: 2025. 01. 13.)

1876. évi XX. törvénycikk némely városi törvényhatóságok megszünetetéséről

<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=87600020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D30>

(Letöltés ideje: 2025. 01. 08.)

BGLD.GEMO, 2003: Burgenländische Gemeindeordnung

https://www.gvvbgld.at/gvv/downloads/Gesetze/Bgld.%20Gemeindeordnung%202003_280122.pdf

(Letöltés ideje: 2025. 01. 08.)

BUNDESKANZLERAMT, 2025: Bundes-Verfassungsgesetz

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138>

(Letöltés ideje: 2025. 01. 08.)

ST.GEMO, 1967: Steiermärkische Gemeindeordnung

<https://www.ris.bka.gv.at/Dokument.wxe?Abfrage=Landesnormen&Dokumentnummer=LST40024919>

(Letöltés ideje: 2025. 01. 08.)

KÖZTERÜLETEK NÉVADÁSÁNAK JELLEMZŐI A MAGYAR VÁROSOKBAN – VESZPRÉM

BORSOS ÁRPÁD

CHARACTERISTICS OF THE NAMING OF PUBLIC SPACES – VESZPRÉM

Veszprém is another selected target of the research series – namely, the influence of central power on the naming of public spaces. Veszprém is one of our oldest established cities, almost as old as the founding of our state. Until the end of the 17th century - with the exception of Turkish subjugation - the city was characterized by steady development. As a result of growth and development, it became necessary to spontaneously name a specific part of the space in various written documents in Latin or Latinized according to the writing of the time.

From the beginning of the 19th century, Veszprém entered the path of civic transformation. The city's physical growth, economic and spiritual development, and its rhythm are all reflected in the names of the public areas. The names are already Hungarian, include the nature of the public space (road, square, street), public and personal names. The political and ideologically motivated naming also appears. This type of naming is typical to this day.

Political changes in power are accompanied by the replacement of unacceptable names of the previous era with those corresponding to the new ideology.

BEVEZETÉS

A kutatás sorozat – nevezetesen a központi hatalom hatása a közterületek névadására (*Nikitscher P. 2014*) – újabb kiválasztott célpontja, Veszprém, két jellegzetességben biztos eltér a már vizsgált városoktól (Sopron, Szolnok, Kaposvár, Zalaegerszeg). Veszprém az egyik legrégebben alapított városunk,

szinte egyidős államunk alapításával, röviddel a honfoglalás után az első püspöki székhely, legkorábban alapított vármegyénk székhelye. Az elsődleges cél mellett annak vizsgálata is természetszerűen adódik, hogy a különböző – ideológiailag eltérő – korok névadása mennyire időtálló.

Történelmi sajátossága mellett a témával kapcsolatos dokumentumok mennyisége és fellelhetősége okán eltérve a korábbi kutatásoktól a vizsgálat időbeli szakaszolását célszerű a város történelmi fejlődéséhez (*Csapó T. – Lenner T. – Kovács G. 2023*) igazodva megállapítani. Így: 1. a kezdetektől a 17. századdal bezárólag; 2. a 18-19. század a kiegyezésig; 3. a századvég, a századelő időszaka (1867-1914); 4. a két világháború évei; 5. a koalíció és az államszocialista éra (1945-1990); 6 a rendszerváltozástól napjainkig.

Veszprém a kutatás idején, a 2023-as népességi adatok szerint 56.777 lakosával a 16. helyet foglalta el az ország leglakottabb települései rangsorában. Területe 126,9 km².

A vizsgálat alapját *HUNGLER JÓZSEF* (1988) monográfiája mellett a város vezető testületeinek (képviselő testület, tanács végrehajtó bizottság, önkormányzati közgyűlés) 2023-ig terjedő időszakban született elérhető határozatai¹, korabeli térképek (1852., 1857., 1926., 1958, 1976., 1998., 2001.), a megyei jogú város Polgármesteri Hivatalának 2024-ben hatályos közterületjegyzéke képezték. A munka nem mentes az egyes dokumentumokban található ellentmondásoktól, pontatlanságoktól. Ahol azok korrigálására nem nyílt lehetőség, elengedhetetlen volt azok továbbvitele.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A 17. SZÁZAD VÉGÉIG

A középkorban, a 17. század végéig – a török hódoltság kivételével – a várost az egyenletes fejlődés, a településmag, a vár és közvetlen környezetéből területének és népességének növekedésével az egyházi és világi hatalom, a gazdaság, a nemzeti kultúra egyik legfontosabb centrumává válás jellemezte. A növekedés, a fejlődés következtében vált szükségessé a legkülönbözőbb írásos dokumentumokban (ok- és birtoklevél, kataszteri felmérés, adásvételi szerződés) a tér meghatározott részének spontán megnevezése. Valamennyi a kor írásbeliségének megfelelően latin vagy latinosított nyelven.

HUNGLER (1988) monográfiája az első, 13. századi előfordulástól a 17. század végéig egy tucatot meghaladó földrajzi elnevezést tartalmaz. Ezek részben a belakott területen belüli pozícióra, jellegre utalnak: *Árkos utca*, *Felső utca*,

¹ Veszprém Vármegyei Levéltár XXIII. 652.a. 131-135. sz., 1-10, 107-110. sz., 119, 122, 125, 130, V. 172.a. 142., XXXVII. 1.a. 1-4., 9-10., 15-16., 23-24., 30-31., 37-38., 44-45.

Középut, Köveshegymál, Közönséges utca, Közút, Pápai út, Várutca, Vásártér, Zabaszó út, mellettük a hiteléthez kötődik: *Szent Miklós tér és utca, Szenttamás utca*. Beszédes információ, hogy a másfél évszázados török hódoltság időszakából mindössze három közterület két név használatával.

Ideológiailag neuralgikus elemek, a kereszténységhez kötődően szentek neve, már megjelennek. A korszakban I. István törvényei, a keresztény államalapítás, a feudális állam szerveződése következtében NIKITSCHER PÉTER (1988) álláspontja – a közterületek elnevezése a központi hatalom meghosszabbított karja lehet – már kimutatható.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A 18-19. SZÁZADBAN A KIEGYEZÉSIG (1867-IG)

Veszprém történetében a szenvedés, a pusztítás időszaka nem zárult le a törökök kiűzésével. A 18. század kezdete is traumákkal teli időszak. 1701-ben I. Lipót császár felrobbantatta a várat, majd Heister generális bosszúból felperzselt a várost a Rákóczi szabadságharcban betöltött szerepe miatt.

A második évtizedben kezdett megelevenedni a város korábbi szellemi, gazdasági élete. Az újjáépítéssel folyamatosan kialakult a belváros történelmi arculata, de a névadások őrzik a középkori váraljai települések, szegek, nevét (*Szent Margit szeg, Szent Katalin szeg, Szent Tamás szeg, Sárszeg, Szent Miklós szeg*). Mellettük többnyire már a köznyelvi használatban közismert topográfiai pontokat, azokhoz, illetve szakrális és közismert építményekhez viszonyított pozíciót jeleztek: *Benedek hegy, Belső vár, Beszpremi erdő, Beszpremi hóhstad, Büdöstő völgye, Ifjúmező hegye, Kámakuta mellett fekvő telkek, Káptalani városrész, Káptalan földjeinek nyugati határában, Porlogyérce, Szent Miklós egyház hegye alatt, Vámosaszó völgye*. Közöttük több mint 70 elnevezésben a tér típusa (út, utca, tér) is szerepel. mások irányra mutató egyszerű vagy körülírt formáció: *Jutas(i) utca, Poloznaki út, Kádártára vezető út, Menyekére vezető út, illetve Kemecséről a Szt. Katalin malmához vezető út, Kemecséről Fajsza vezető út, Várból a Beszédkő nevű piac tér felé vezető út*.²

A 19. század elejétől Veszprém a polgári átalakulás útjára lépett. A város fizikai növekedése, gazdasági és szellemi gyarapodása, annak ritmusa egyaránt visszatükröződik a közterületek elnevezésében. Még az 1857-es kataszteri felmérésig is túlsúlyban van a nehézkes, körülírásos forma (pl. *A Bohén völgye felől a Cserhátra feljáró utca, Izer-féle Vendégfogadó felé a Nagyvázsonyba vezető út, Lutheránus templom előtt való térség, Szent Anna kápolnához vezető út, Piarcztul napkelet felé le szolgáló Ucza, A kis kapu alatt a Várba vezető út*), bár egyre ritkábban fordul elő. HUNGLER (1988) regiszterében³ a vizsgált

² Hungler J. (1988) nyomán.

³ Ua.

időszakban keletkezett mintegy félezer elnevezés majd egyharmada már a modern, a jövő megoldását előrejelző megoldás, a közterület pontos megnevezése (utca, út, köz, tér) egy fogalom, név stb. társaságában (pl. *Béla, Galamb, Derű*). E kategóriában is két típus alkalmazását variálva használták a köz- és magánjogi dokumentumokban, összeírásokban. Az intézményekhez, létesítményekhez kapcsolódó elnevezések, földrajzi nevek, topográfiai pontok képezik a bővebb csoportot: *Akaszító, Akasztófai, Bakony, Bohén-völgyi, Büdös-kúti, Casino, Curia, Csopaki, Édeskút, Fehérvári, Fürdő, Iskola, Jerusalem, Káptalan, Kálistó, Kerekeskút, Kis malom, Kis piartz, Kórház, Laktanya, Malom, Sertéspiace, Templom, Vágóhid, Vámosi stb.* A másikat az ettől eltérő, minőséget jelölő fogalmak, köz- és személynév: *Apáca, Árva, Béla, Benedek, Czigány, Csapó, Csátár, Derű, Fő, Festő, Fűsüs, Galamb, Gelencsér, Halász, Görbe, Harangozó, Harmat, Herczeg, Hold, Horgas, Hosszú, Huszár, Izabella, Kereszt, Keresztfa, Kígyó, Kis Német, Kolompáros, Korona, Köd, Kupa, Lakatos, László, Liliom, Magyar, Major, Mátyás, Miatyánk, Miklós, Nagy, Nap, Öreg, Pajta, Pacsirta, Pázmándi, Rohonczi, Rozmaring, Segítség, Szappanos, Szarvas, Szeges, Szegfű, Szél, Szent Anna, Szent Katalin, Szerzetes, Vég, Varga, Virág.*

Egyértelmű politikai, ideológiai indíttatású névadásnak tekinthető a szentek nevének, a hitélethez kötődő fogalomnak használata.

A társadalmi mozgások közül a magyar nyelvért folytatott küzdelem eredménye az idegen nyelvi szóhasználatok radikális csökkenésében az 1857-es kataszteri térképen már kimutatható.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A SZÁZADVÉG, SZÁZADELŐ IDŐSZAKÁBAN 1867- 1914

A kiegyezést követő majd fél évszázadban Veszprém város fejlődése Janus arcot mutat. Az 1875. évi rendezett tanácsúvá vált város időlegesen kiszorul az országos vérkeringésből. Fellendülést a 20. század első évtizede hoz.

A vasúthálózatához csatlakozással egyidőben oldódnak a gazdasági, infrastrukturális, szociális feszültségek. Nagyarányú építkezések, a városmag racionalizálásának, terjeszkedésének időszaka következett be.

A közterületek elnevezésének súlypontja a magán- és hivatalos okiratok, a kataszteri felmérések és összeírások névhasználatából igazgatási aktusba vált át. A közterületek elnevezésében először történik csoportos módosítás. 1907-ben a város tanácsa 30 közterületet érintő határozatot hozott. Ennek következtében az új elnevezések⁴: *Búzapiace (Vásártér), Horgos (Hosszú utca egy része), Rákóczi utca (Főutca egy része), Vas Gereben (Major), Virág Benedek (Virág), Thököly (Árva), Fenyves (Vágóhid), Deák Ferenc (Laktanya), Ányos (Rozmaring), Almádi (Szabadi egy része), Honvéd (Vázsonyi út egy része), Csermák*

⁴ Dőlt betűvel az új, zárójelben a megváltoztatott elnevezés.

(Csókvár), *Festő* (Festőkút), *Gépház* (Fürdő), *Szent Margit* (Szerzetes), *Esterházy* (Pápai út egy része), *Kálmán* (Derű), *Előd* (Magyar) *Sigray* (Gelencsér egy része), *Szent István* (Csorda), *Vértanú* (Tizenháromváros), *Fejérváry József* (Céhház), *Árpád* (Papvásár), *Méhes* (Remete) *Eörs* (Füredi út) utca, *Erzsébet tér* (Főispáni), *Palotai tér* (Szénatér), *Rákóczi tér* (Főutca egy része), *Szent Imre tér* (Benedek), *Ostromlépcső* (Laktanya utcai lépcső).

HUNGLER JÓZSEF (1988) már többször hivatkozott kimutatásának közel egyharmadában (100 esetben) a közterületek minősége (út, utca, tér stb.) nem szerepel, csupán földrajzi nevek vagy valamilyen célból a beazonosítást biztosító topográfiai pontok: *A József laktanya mellett lévő Szedres kert, Ördögárok, Puszkaporos domb, Kálvária hegy, Agyagosi dűlő, A füredi domb mögött, Vasúti erdő, Kertekalja, A református eklézsia telkén* stb.

Majd kétharmadában már rögzítették a közterület minőségét (út, utca, tér stb.) Közöttük szép számmal található a tömör, egyértelműsítő elnevezés hiánya. Rendszerint közismert viszonyítási ponthoz rendelés szerepel, hol bonyolult körülírással, hol tömörebben: *Völgykúti utcában az Olajmalom melletti út, Pápai út jobb oldalában a temetőnél kezdődő út, mely jobbról a Kistelekre vezet, Sétaut a Lövéde helyén, Balogtő előtti tér, Szent Anna kápolna melletti tér* stb., velük szemben minőséggel szerepelnek: *Akácfa, Csillag, Kertaljai, Szeges, Kapitány, Olajmalom, Takarékpénztár, Torony, Tűzér. Segítség, Megyeház, Ősz, Vértanú utca, Polgármester útja, Édeskút tér, Szabadság tér Főtér, Villasor* stb.

E kategóriában külön csoportot képvisel a személyekhez kötődő meghatározás. Az utcatáblán megjelennek (a hivatalos használatnak megfelelően)⁵: magyar királyok: *József* (II. József, a „kalapos” király), *Kálmán* (a „könyves” jelzővel illetett), *Károly* (Károly Róbert), királyné: *Erzsébet* (I. Lajos király felesége); nemzeti történelmünk kiemelkedő egyéniségei: *Andrássy, Árpád, Báthory, Deák Ferenc, Előd, Eörs, Gizella* (I. István felesége), *Kossuth Lajos, Kinizsi, Rákóczy, Sigray* (Jakab, jakobinus mártír), *Széchenyi, Vak Bottyán*; szentek: *Szent Anna, Anna, Szent Imre, Szent István, Szent Margit*, költők: *Ányos* (Pál, szerzetes költő), *Endrődi* (Sándor) *Petőfi, Vas Gereben, Virág Benedek, Vörösmarty, Csermák* (Antal, zeneszerző); a városhoz kötődő egyházi méltóságok, potentátok: *Bezerédj* (Viktor, országgyűlési képviselő), *Esterházy* (Imre, püspök), *Kisovits* (József, kanonok), *Plosszer* (Ferenc, káplán), *Pribék István* (kanonok), *Ranolder* (János, püspök), illetve *Rainprecht* (Antal főispán), *Rohonczy* (János, alispán), *Fejérváry József, Kopáchy* (György), *Dr. Óvári Ferenc, Szeglethy György*.

A korban a nemzeti idolk névhasználata általános, Veszprém esetében e tekintetben nincs semmi eltérés. A hitéletet reprezentáló püspökök, kanonokok

⁵ Ahol szükséges, az egyértelműség érdekében zárójelben, nem dőlt betűvel, további információ

jelenlétére a városnak az egyházi életben betöltött történelmi szerepe a magyarázat. Nem kétséges, hogy a közterületek névadásának felhasználásával az ideológiai kontinuitás deklarálása, a legitimitás érzékeltetése a központi hatalom eszköze.

KÖZTERÜL ETEK ELNEVEZÉSE A KÉT VILÁGHÁBORÚ IDŐSZAKÁBAN 1914 - 1945

A háborúba lépéssel kapcsolatos illúziók szerte foszlása, az I. világháború anyagi és személyi veszteségeivel járó traumát fokozta a trianoni békediktátum. A város kapitalizálódása, gazdasági fejlődése megakadt, népességszáma alig gyarapodott. A 20-as évek derekán újonnan épült lakótelepek egy része a szociális feszültség oldódását szolgálta, másik részük a villákkal, a gazdag díszítésű lakóházakkal a legtehetősebbek növekvő igényeit elégítette ki. Az 1929-33-as gazdasági világválság a megindult fellendülést is megtörte. A közlekedési infrastruktúra válság utáni jelentős javulása sem hozott áttörést Veszprém életében (CSAPÓ T. – LENNER T. - KOVÁCS G. 2023). A II. világháborúba sodródás még a harmincas évek gazdasági válságát követő, kibontakozóban lévő folyamatokat is elfojtotta.

Erre a három évtizedre vonatkozóan az 1928-as térkép már egy adott időpont elmozdítására ad lehetőséget, s a további összehasonlítások lehetőségét nyújtja.⁶ A térkép közterületjegyzéke szerint a névadók zöme földrajzi nevek, helyi topográfiai pontok, növény- és állatnevek, elvont és konkrét fogalmak: *Aranyoskút, Acs, Árva, Bakony, Balaton, Buhim, Buzapiac, Csapó, Csatár, Cserhát, Cseri, Csutorás, Diófa, Fejesvölgy, Fenyves, Festő, Füredi, Galamb, Gelencsér, Gépház, Hajnal, Harmat, Herceg, Honvéd, Horgos, Huszár, Ibolya,, Iskola, Jeruzsálem, Jutasi, Kádár, Kálistó, Káptalan, Keleti várfeljáró, Kereszt, Kert, Kertalja, Kígyó, Komakút, Kórház, Köd, Kőbánya, Kőkép, Látóhegyi, Liliom. Malom, Megyeház, Méhes, Miatyánk, Nyugati várfeljáró, Ostrom, Őrsi, Őz, Pacsirta, Pajta, Palotai, Pápai, Polgármester, Remete, Rózsa, Szabadság, Szarvas, Szegfű, Szél, Szilvádi, Temetőhegy, Templom, Toborzó, Tobak, Tulipán, Tüzér, Úrkút, Vasúti, Vásártér, Vámosi, Vár, Vértanú, Villa, Völgyikút.* Valamivel kisebb hányada nemzeti kultúránk és történelmünk, a város életének a korszellem szerint elfogadott jelentős alakjai: *Andrássy, Anna (Szent), Arany János, Ádám Iván, Anyos, Árpád, Báthory, Bezerédy, Béla, Bolgár Mihály, Csermák, Deák Ferenc, Előd, Endrődy, Eötvös Károly, Erzsébet, Esterházy, Fejérváry József, Gizella, Horthy Miklós, Jókai Mór, Kálmán, Károly, Kisovics, Kopácsy, Kossuth Lajos, Kupa, László, Madách Imre, Mátyás, Miklós, Dr. Óvári*

⁶ Hungler J. (1988) megkerülhetetlen munkája 1942-ig is a közterületek elnevezésének időpontját tartalmazza, s nem egy választott időpontban érvényes állapotot.

Ferenc, Pázmándy, Petőfi Sándor, Plosser, Polgármester, Pribék István, Rainprecht, Ranolder, Rákóczi, Rohonczy, Sigray, Széchenyi, Szeglethy, Szent Imre, Szent István, Szent Margit, Szigethy József, Szomaházy, Thököly, Vak Bottyán, Vas Gereben, Virág Benedek, Vörösrnarty; A későbbiekben csatlakozik a névsorhoz Dr. Vass József, Roboz (István) Sziklay János, végül Gömbös Gyula, illetve Horthy Miklós (még élete teljében). E két utóbbi eset mögött egyértelműen a legélesebb aktuálpolitikai indíttatás áll. Ide sorolható néhány a kor ideológiájához illeszkedő, már említett köznév: Herceg, Káptalan, Megyeház, Miatyánk, Polgármester, Templom.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A KOALÍCIÓS ÉS AZ ÁLLAMSZOCIALISTA ÉVEKBEN (1945-1990)

A háború befejezésével egy merőben új politikai-társadalmi rend alapjainak lerakása, a háborús károk helyreállítása, a gazdaság újjászervezése, a termelés megindítása volt minden magát demokratikusnak valló szervezet, párt elsődleges célja. Az 1940-es évek második felét mindezek mellett és ellenére a politikai pártok pozícióharca uralta, nem is mindig tiszta eszközökkel.

Megnehezítette a kutatás helyzetét a legizgalmasabb időszak – a koalíciós évek, az MKP, majd MDP egyeduralkodó kialakulása – közhatalmi dokumentációjának teljes hiánya. Az 1945 és 1950 közötti anyag eltűnt, megsemmisült, elveszett. A politikai hatalom váltásával együtt járó intézkedések, közöttük a közterületek átnevezésének dokumentumai – az említett okok folytán – nem érhetők el. A határozatok egyébként szintén hiányos tárából feltételezhető, hogy 1950 után egy évtizedig közterületek elnevezésével a vezető testületek elvétele foglalkoztak. Az időszak névváltoztatásáról a meglévő térképek utcajegyzékének összevetéséből rekonstruálható némi kép⁷. A legnagyobb veszteség a belügyminisztérium intézkedésének – a közterületek korszerűtlenné vált nevének felülvizsgálata – szintén semmi nyoma nincs.

A másodlagos forrásként kezelhető 2024-es közterületnyilvántartás is csak 1975-ig tartalmaz pontos adatokat. Minden addigi esetben az elnevezés hatályaként „1975. 01. 01. előtt” időpontot jelöl meg.⁸

⁷ 1947., 1958., 1976. évi térképek.

⁸ Ennek következtében ugyanazon csoportba tartozik 1857-ből az Ács utca, mint az 1947-es térképen megjelenő Áchim András utca, mellyel kapcsolatos döntés pontos ideje a jelenleg elérhető dokumentumok hiányában nem ismerhető, velük együtt a Lenin tér, a Népköztársaság út 1961-ből, 1968-ból a Komarov, a Menoliosz Glezosz, a Kossa István, 1970-ből a Veres Péter, a Gagarin, a Stromfeld Aurél stb. nevek. Pedig ez utóbbiakról szóló határozatok problémamentesen elérhetők.

Ebből az időszakból elérhető adatforrás, a város 1947-es térképe, 134 közterület nevét tartalmazza tizenegynéhány csak helyrajzi számmal jelölt úttal együtt. Az 1928-as térkép jegyzékéből mintegy negyven név már nem szerepel. Több semleges elnevezés mellett (*Galamb, Cserhát, Cseri, Pacsirta, Őr, Völgykúti*) minden bizonnyal a háború utáni koalíciós hatalom döntése következtében a múlthoz kötődő, vagy oda sorolhatónak minősített, valós okból vagy történelmi vakság eredményeként ideológiailag nem elfogadhatónak tartott személy neve: *Ányos, Bolgár Mihály, Horthy Miklós, Dr. Óvári Ferenc, Kisovics, Plosser, Rainprecht, Szent István, Szomaházy, Thököly, Vak Bottyán*, 1930-ból *Dr. Vass József*, 1939-ből *Gömbös Gyula*, 1942-ből *Roboz*, illetve hasonlóként kezelt fogalmak, köznevek: *Herceg, Honvéd, Miatyánk, Polgármester*.

Bővült viszont mintegy harminc, ideológiailag semleges elnevezéssel: *Fecske, Hársfa, Jázmin* stb., illetve a 18-19. században már használttal, amit időközben valamilyen okból megváltoztattak pl.: *Hold* (1857), *Kádártai* (1762), *Magyar* (1857), *Szabadi* (1756), *Tizenháromváros* (1849).

A kutatás szempontjából veszteség, hogy dokumentumok híján a végrehajtott átnevezésekről, mit mi váltott fel, nincs információ.

Az 1950-es évek elejétől – akár a többi megyeszékhely esetében – erős, extenzív fejlődés indult. Az ipari, oktatási, kommunális, egyéb fejlesztések hatására megerősödött a város vonz-ereje. Két évtized alatt lakossága a háború előtti kétszeresére nőtt.

Az 1958-as, már 173 jegyzett közterületet tartalmazó térkép mind a város növekedéséről, mind egy újabb, egy második politikai tisztogatásról tanúskodik a közterületek elnevezésében.⁹ A korábbiakon túl, a „klerikális reakció”, a múlt újabb nemkívánatos elemétől „szabadultak meg”: *Ádám Iván, Andrassy, Apponyi Albert, Cserkész, Dr. Óvári Ferenc, Erzsébet, Esterházy, Fejérváry József, Jeruzsálem, Kupa, Pribék István, Ranolder, Rohonczy, Szent Imre, Szent Margit*. Névtablára viszont zömmel a hatalom ideológiai, hatalmi háttéréhez kötődő személynevek, fogalmak kerültek: *Áchim András, Beloiannis, Csaplár János, Felszabadulás, Hámán Kató, Jankovics Lajos, Kisovics, Köztársaság, Marx Károly, Néphadsereg, Partizán, Ságvári Endre, Sallai Imre, Schönherz Zoltán, Somogyi Béla, Szabó Gáspár, Sztálin, Tolbuchin marsall, Úttörő, Vorosilov marsall, Vöröscsillag, Vöröshadsereg, Vörösoktóber, Zalka Máté*.

Az 1960-as évektől a város vonzereje gazdasági, kulturális, infrastrukturális fejlődésének eredményeként jelentősen megnőtt. Rohamosan növekedő lakosság száma nagymértékű lakásépítést követelt (1960-tól a rendszerváltásig a lakosság 2,5-szeresére, a lakásállomány 3,3-szorosára nőtt). Az extenzív módszer a területfejlesztésében is érvényre jutott. Kádárta községet 1973-ban,

⁹ A változtatás időpontja a dokumentumhiány, illetve a 12. lábjegyzetben leírtak okán nem ismert.

Gyulafirátótot 1977-ben Veszprémhez csatolták. Hatásuk a közterületek elnevezésére okszerű.

A kutatás szempontjából felhasználható hatályos utcajegyzék az 1976-os várostérképen található. A majd két évtized múltán a jegyzékből már hiányzó – egységes csoportot nem képező – elnevezések: *Báthory, Gépház, Girincses, Jutas, Kapitány, Kőkép, Köztársaság, Major, Pacsirta, Pajta, Pápai, Papod, Partizán, Temető-hegy, Várfeljáró*. Újként jelentek meg nemzeti történelmünk, kultúránk, tudományos életünk személyiségei: *Ady Endre, Batsányi, Balassa Bálint, Bercsényi Miklós, Borsos József, Cholnoky Jenő, Egry József, Erkel Ferenc, Esze Tamás, Hunyadi, Kisfaludy Sándor, Kittenberger Kálmán, Kodály Zoltán, Kölcsey Ferenc, Liszt Ferenc, Martinovics, Mikszáth Kálmán, Móra Ferenc, Munkácsy Mihály, Radnóti Miklós, Reguly, Veres Péter*. Közterületek viselik az MSZMP eszmevilágához tartozó elnevezéseket és személyeket: *Ifjú Gárda, Ifjú Kommunista, Kabay János, Kilián György, Kun Béla, Lenin, Manolisz Glezosz, Martos Flóra, Népköztársaság, Siófoki vértanúk, Slavonics, Szamuely, Dobi István, Kossa István, Münnich Ferenc*. Helyet kapott a múlt néhány „emléke”: a piarista tanár *Bolgár Mihály*, aki a város első vízművének építését kezdeményezte, *Ludwig Kálmán*, az orosz hadifogságban kivégzett katonatiszt író, az ellentmondásosan megítélt *Stromfeld Aurél*, a város és a megye közéletének meghatározó egyéniségeit adó *Roboz* család, a két úrhajós, a Szovjetunió Hősei: *Gagarin és Komarov*, valamint a *Május 1.*

Azt követően jelentősebb átnevezésekre 1984-ben került sor. Ekkor szüntették meg Gyulafirátót bekebelezésével keletkezett azonos elnevezéseket. Eredményeként került a névtáblákra a zárójelben lévő helyett: a *Hamuház* (Ady), *Kolostor* (Ady), *Német* (Árpád), *Bosnyákárok* (Bercsényi), *Hajmáskéri* (Deák Ferenc), *Alsóharaszt* (Deák), *Kövesdombi* (Dózsa), *Pásztor* (Hunyadi), *Posta* (Jókai utca), *Zirci* (Jókai), *Kerti* (József Attila), *Kastély* (Kinizsi), *Haraszt* (Kisfaludy), *Alsó-újsor* (Kossuth), *Vadász* (Móricz Zsigmond), *Faiskola és Forrás* (Petőfi), *Felső-újsor* (Rákóczi), *Vízi* (Széchenyi), *Kálvária* (Zrínyi). Az intézkedés alkalom volt az addigi névtelen utcák: *Eresztvényi, Halastói, Káposztáskert, Német, Prépost, Szőlőhegy, Torzsa*, illetve Szabadság telep utcáinak nevesítésére: *Kaszavölgyi, Erdősáv, Alsóerdő, Áfonya, Berkenye*. Újabb határozattal *Hajdú Zoltán*-ról és *Boskovitz Ignác*-ról neveztek el közterületet.

A város végrehajtó bizottsága 1987-ben már kettős arculatot mutat a témát érintő döntésekben. Az addigi méltatlanság megszüntetését hangsúlyozva *Francsics lépcső* elnevezéssel tiszteleg Veszprém „első”, 19. századi krónikásáról; névcserékkel védi a politikai rendszer reprezentánsait: *Tolbuchin marsallt, Zalka Mátét*, beáldozza viszont *Iskola utcává* változtatva a Vorosilov marsall utcát. Az 1988-as esztendőhöz kötődnek a *Miklós, Muskátli, Rózsa, Solyi* elnevezések.

Az Ellenzéki Kerekasztal aktivizálódásának idején, 1989-ben váltotta fel a Vöröscsillagot a *Buhim*, a Békét a *Ranolder János*, a Vértanúkat a *Mester és Cserepes*, újként jelent meg a *Hajlat*. Az első szabadon választott önkormányzati testület munkába állásáig 1990 végén dönt a végrehajtó bizottság *Kossuth Lajos* utca meghosszabbításával a Münnich Ferenc tér megszüntetéséről, a Schönerz utca *Egyetem*, a Vöröshadsereg tér *Óváros* térré változtatásáról, a Vörösoktóber utca kettéosztásáról *Kistó* és *Szent István* utcára. Visszakerült a névtáblákra a korábban levett *Megyeház*, *Aranyoskút*, *Erzsébet*. Mellettük addig névtelen utcákat nevesítettek: *Kemecse*, *Mester*, *Vilonyai*.

Megjegyzendő, hogy az 1980-as évek jellegzetességei közé tartozik, a hagyományörzés felerősödésére utal néhány régi veszprémi közterület elnevezésének visszaállítása: *Varga*, *Posta*, *Komakút*, *Vár*, *Miklós*, *Rózsa* utca, illetve *Ranolder János* tér.

KÖZTERÜLETEK ELNEVEZÉSE A RENDSZERVÁLTOZÁSTÓL NAPJAINKIG

A rendszerváltás utáni első önkormányzati testület – mint általában mindenütt – a közterületek elnevezésében is igyekezett megszabadulni az államszocialista évek hagyatékától. A döntést a pártok együttesen kívánatosnak tartották. A testület 1991. április 26-iki ülésén hozott határozat eredményeként 41 közterület (út, utca, tér, köz) új neve jelent meg (zárójelben a megváltoztatott elnevezés): *Ádám Iván* (Fürst Sándor), már meglévő *Ady Endre* átszámozással (Beloianisz u.), *Avar* (Kossa István), *Batthyány* (Dobi István), *Berkenye* (Boskovitz Ignác), *Boglárka* (Szabó Ervin), *Botev* (Hrisztó Botev), *Cserhát* (Csaplár János), *Dugovics* (Schönherz Zoltán), *Esterházy Antal* (Szabad Nép), *Flórián* (Kiliti Dániel), *Gátfő* (Jankovics Lajos), *Hérics* (Landler Jenő), *Horgos* (Hámán Kató), *Hóvirág* (Korach Mór), *Hunyadi János* (Ifjúkommunista), *Ifjúság utca* (Ifjúgárda), *Juhar* (Slavonics János), *Jutasi* (Felszabadulás), *Kankalin* (Hajós Zoltán), *Kengyel* (Néphadsereg), *Kőhíd* (Gagarin), *Kupa* (Somogyi Béla), *Levendula* (Ludwig Kálmán), *Lóczy Lajos* (Komócsin Zoltán), *Lövőház* (Kilián György), *Mikszáth Kálmán* (Úttörő), *Molnárhegyi* (Bajcsy-Zsilinszky), *Óvári Ferenc* (Népköztársaság), *Ördögárok* (Martos Flóra), *Paál László* (Komarov), *Sáfrány* (Koltói Anna), *Sziűcs* (Próder László), *Tátorján* (Korvin Ottó), *Tizenháromváros* (Szamuely Tibor), *Tumler Henrik* (Kun Béla), *Vajda János* (Manolisz Glezosz), *Veszprémvölgyi*, (Sallai Imre), *Virág Benedek* (Szabó Gáspár), *Völgyhíd* (Ságvári Endre), *Zápor* (Április 4.). Ugyanekkor közterületként illették *Bruszniai Árpád* névvel a református püspökség területét, *Szent Margit* névvel a Margit templom parókiájának egy részét.

Az elvetett elnevezések néhány állampárthoz kötődő fogalom mellett zömmel a kommunista mozgalom, a Tanácsköztársaság, a közelmúlt politikai szerepvállalói. Velük egy sorban – a döntéshozóknak biztos megvolt az érvrendszere – az előbbiekhöz nem sorolható személyek „leváltására” is sor

került, akiket a Magyar Tudományos Akadémia később sem sorolt a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez kötődő személyek közé, pl. Szabó Ervin, Koltói Anna, a nemzetközi hírű akadémikus, tudományszervező Korach Mór; nemzeti hovatarozásuk okán – mert egyéb érv aligha lehetett – Gagarin és Komarov. Furcsa álintézkedés Hriszto Botev keresztnevének törlése, a vezetéknev megtartása.

1992-1998 között 24 elnevezéséről döntött az önkormányzati testület. A kép meglehetősen vegyes. Az 1848-as szabadságharc hőse: *Haubner Máté*, aradi mártírok, *Pölsenberg Ernő*, *Török Ignác*, földrajzi, topográfiai nevek: *Baláca*, *Csimorka*, *Feketeér*, *Kisállomás*, *Kőbánya*, *Stadion*, *Külső-Kádártai*, növényvilág: *Ciklámen*, *Csetete*, *Orgona*, munkaeszközök: *Csákány*, *Pöröly* jelenik meg a város különböző pontjain. Új jelenség viszont az iparvárosi utcabokor az építő-, termelő munka eszközeiből: *Állvány*, *Henger*, *Gerenda*, *Ipar*, *Oszlop*, *Palló*, *Párna*, *Pillér*, *Zsilip*.

A népesség növekedése csúcspontját az évszázad utolsó évtizedének kezdetén érte el, majd meg is torpant, a lakásépítés azonban változatlan ütemben folytatódott. A Csatár-hegyet – eredetileg szőlőhegy – 1997-ben zártkertté minősítették, eredményeként 1998. március 27-én 60 közterületet (út, utca, köz és a nyugati határvonalat képező *Józan dűlő*) jelölt névvel a képviselő testület. A névalkotás különös jellegzetessége a természeti környezetbe ágyazódottság érzékeltetése a tematizált elnevezésekkel utcabokor létesítése. A rendszer gerincét a növényvilág egyedei, ezen belül a gyümölcs- és szőlőkultúra: *Aranyeső*, *Árvalányhaj*, *Barack*, *Bogáncs*, *Bogyó*, *Eper*, *Fürt*, *Gyepes*, *Harangvirág*, *Hegybíró*, *Hordó*, *Kakukkfű*, *Kökény*, *Kököröcsin*, *Körtefa*, *Leányka*, *Lila akác*, *Málna*, *Mandulafa*, *Meggyfa*, *Mogyoró*, *Moha*, *Muskotály*, *Nefelejcs*, *Rezeda*, *Ribiszke*, *Szarkaláb*, *Szeder*, *Szirom*, *Szömörce*, *Vadvirág*, *Venyige*, *Vessző*, *Zalagyöngye*, *Zuzmó*; helyet kaptak a madarak és tulajdonságuk: *Cinege*, *Fakopáncs*, *Fülemüle*, *Pacsirta*, *Rigó*, illetve *Dalos*, *Fütyös*, a rovarok: *Cincér*, *Hangya*, *Szöcske*, *Tücsök*; a természeti jelenségek: *Napsugár*, *Szivárvány*, *Villám*; földrajzi, topográfiai elnevezések: *Hegyalja*, *Kápolna*, *Kavicsos*, *Kerekeskút*, *Kilátó*, *Lejtős*, *Mély*, *Menyekei*, az egyetlen csoporthoz sem sorolható *Görbe*. természetesen a hegy gyomrában található barlangra utalva a *Barlangász*.

A 2000-es évek első évtizede végéig változatlanul dinamikusan nőtt a lakásszám. Újabb lakótelepek, a város már kiépült részei mellett funkcionális övezetek közterületeinek névadásáról döntött a képviselőtestület.

Nemzeti történelmünk kiemelkedő személyiségeiből álló utcabokorból áll a Bakonyalja: *Aulich Lajos*, *Bányai Júlia*, *Karacs Teréz*, *Lövey Klára*, *Teleki Blanka*, *Láhner György*, *Szendrey Júlia*, *Vécsey Károly*.

A feudális hatalom szimbólumai uralják a Takácskertet: *Jogar*, *Kard*, *Korona*, *Palást*, *Gulyadombi*, illetve a névadó *Takácskert*.

Az egykori lőszergyár területén és környékén kialakított családi házas Csererdő övezet kettős arculatú. Egyformán utal a terület eredeti funkciójára és az azt körülölelő természeti környezet okán a madárvilágra: *Csererdei, Gébics, Gépraktár, Gyertya, Kenderike, Kürt, Lőpor, Lőszergyári, Seregély, Szajkó, Szalonka, Szerelde, Vörösbecs*.

A Büntetés-végrehajtási Intézet jól szeparált környékére nem utalnak az utcanevek: *Apród, Bedevölgy, Kapitány, Lődomb*.

A Déli Intézményi Központban – a város délkeleti csücskében, ahol köz-, kulturális vagy egyéb intézmény nincs is, csak kftk, ipari, kereskedelmi létesítmények – kaptak helyet a testvérvárosok: *Bottrop, Ottignies, Sepsiszentgyörgy, Tartu, Tirat-Carmel, Passau, Gladsaxe* és kontinensünk, *Európa*, valamint a belterületről a Gulyadomb irányába vezető, a település ellentétes, északnyugati határában a *Rovaniemi* lépcső. A döntéshozóknak nyilván megvolt a maguk indoka, a szándék igen, de a megoldás aligha nevezhető elegánsnak. Főként, hogy a propaganda része, valamennyi testvérvárosukról közterületet neveztek el.

Az Iparváros közterületei elnevezése harmonizálnak egymással: *Acél, Betongyár, Nagycsarnok, Piramis*.

Az országosan is jellemző szuburbanizációs folyamatról tanúskodik a Veszprémhez csatolt, korábban két önálló település növekedése. Tetten érhető a közterületek névadásában is. Kádárta estében a *Buzogány (utca és köz is), Donáti, Lánci (utca és köz is), Nagyvíz, Püspökréti, Szövetkezet, Gyékény, Mentás, Nád; Gyulafirátót*on a *Gyökeres, Kincsesi, Kisvölgyi, Középhát, Magyali, Mikládi, Pogánytelki, Répavölgyi, Sóskaárok, Vakcsai, Tikhegyi* elnevezésekben.

Veszprém különböző településrészei gazdagodtak ebben az évtizedben új, addig nem használt utcanevekkel: *Balaca, Bátor Keszi Batthyány Lajos, Batsányi János, Bem József, Bercsényi Miklós, Béres, Dugovics Titusz, Endrődi Sándor, Fortuna, Gubacs, HancsSarolta, Juhász, , Kazán, Kéreg, Kisfaludy Sándor, Kistréti, Kocsis, Martinovics Ignác, Ostoros, Ostrom, Semmelweis Ignác, Táncsics Mihály, Tersánszky Józsi Jenő, Thököly Imre, Újkúti, Vasas, Vértanú, Zrínyi Miklós*. Visszakerült a névtáblákra az időközben eltörölt nevek közül *Ányos Pál, Barátság, Gizella, Kinizsi Pál, Sorompó*.

A népességszám ütemes csökkenése a 2010-es évektől átstrukturálta a lakásépítést is. A további extenzív fejlesztés, újabb lakótelepek nyitása szükségtelenné vált. Ez leképeződött a közterületek jellegének alakításában, elnevezésében egyaránt. A város vezetése 2023-ig bezárólag néhányszor foglalkozott közterületek elnevezésével. Nagy részük a térszerkezet változását követő minősítést célozta meg. Mozaikszerűen, a város különböző pontjain vált szükségessé névadás (Belváros, Gulyadomb, Iparváros, Kádárta, Takácskert). Utcák: *Vadspark, Jégvirág, Lándzsa, Mindszenty József, Próder Ferenc, Sereombi, Szeglethy György, Tátika*; parkok: *Auer Lipót, Dévai Bíró Mátyás,*

Magyar-lengyel barátság, Mindszenty József, Táborállás; terek: Főposta, Szent Imre; sétányok: Hoffer Ármin, Szent Katalin, és a Sörház lépcső.

Az első parlamenti ciklusban a központi és a helyi hatalom közötti erőviszonyok NIKITSER-i (2014) elvek szerinti vizsgálata felesleges. A rendszerváltás szükségessége ugyanis a szimbólumok, fogalmak, nevek tartományában a hatalom központi és helyi szintjén általánosan kitűzött cél volt. A további négy ciklusban a központi és helyi hatalom eltérő ideológiai színezete mellett és ellenére Veszprémben csak olyan személynevek mellett született döntés, akikkel szemben a politikai címkézés lehetősége egyik fél részéről sem merülhet fel. Hogy a névadás a központi hatalom meghosszabbított karjaként a tér szimbolikus elfoglalása lenne, aligha merülhet fel.

Jelentős esemény viszont a 2011. évi CLXXXIX. és a 2012. évi CLXVII. sarkalatos törvény, mely a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez kötődő szimbólumok, nevek és fogalmak tilalmát rendeli el. A jogszabály hosszú időre bebetonozza a központi hatalom érdekérvényesítését a helyi közterületi névadásban. A Tudományos Akadémia törvénnyel megalapozott állásfoglalásával ellentétes névadás törvényszegés, megszüntetésre ítélt, ideológiai, politikai indíttatású „túlteljesítése” lehetséges (ld. Gagarin, Koltói Anna, Komarov, Korach Mór, Szabó Ervin).

ÖSSZEGZÉS

Történelmi jelentősége következtében Veszprémben a közterületek, topográfiai pontok névadásának első nyomai a 13. századig vezetnek vissza, a legkülönbözőbb korabeli okiratokban, szórványemlékként. A 17. évszázaddal bezárólag HUNGLER JÓZSEF (1988) kutatásai szerint közel másféltucat elnevezés létezett, közülük néhány (*Pápai út, Vár utca, Vásár tér*) még az 1857-es térkép szerint is. A többi, nehézkes körülírásos alakok később fokozatosan kivesztek.

Veszprém a török hódoltság alatti és utáni történelmi traumákkal teli időszaka a 18. század a második felében zárult le. Ekkor kezdett megelevenedni a város korábbi szellemi, gazdasági élete, s csak az évszázad derekán lépett a polgári átalakulás útjára. A város fizikai növekedése, gazdasági és szellemi gyarapodása egyaránt visszatükröződik a közterületek elnevezésében. Formai és tartalmi szempontból változatos, hagyományokat őrző és megújuló példákkal találkozhatunk (nehézkes körülírás, a közterület jellegének pontos megnevezése, elnevezések tartalmi változatossága). Az ideológiai alapú névadás már jelen van. A társadalmi mozgások közül a magyar nyelvért folytatott küzdelem eredményei az idegen nyelvi szóhasználatok radikális csökkenésében az 1857-es kataszteri térképen már kimutatható.

A kiegyezést követő majd fél évszázadban Veszprém város fejlődése Janus arcot mutat. Az 1875. évi rendezett tanácsúvá vált város időlegesen kiszorul az országos vérkeringésből. Fellendülést a 20. század első évtizede hoz. Nagyarányú

építkezések, a városmag racionalizálásának, terjeszkedésének időszaka következett be. A közterületek elnevezésének súlypontja a magán- és hivatalos okiratok, a kataszteri felmérések és összeírások névhasználatából igazgatási aktusba vált át. Eredményeként 1907-ben a város tanácsa 30 közterületet érintő határozatot hozott. A korban a kiemelkedő nemzeti személyek névhasználatára országosan általános. Veszprém esetében e tekintetben nincs semmi eltérés. A hitéletet reprezentáló püspökök, kanonokok megjelenése a névtáblákon a városnak a hitéletben betöltött történelmi szerepét jelzi.

Az I. világháborúba lépéssel a város kapitalizálódása, gazdasági fejlődése 20-as évek derekáig a megakadt. Az ország gazdaságának stabilizálódásával együtt érezhető fellendülést viszont az 1929-33-as gazdasági világválság megtörte. A II. világháborúba sodródás még a harmincas évek gazdasági válságát követő, kibontakozóban lévő folyamatokat is elfojtotta. Mindezek következtében a közterületek elnevezése minimálisra csökkent. A döntéshozók többségében nemzeti kultúránk és történelmünk, a város életének jelentős alakjait, az élővilág egyedeit preferálták. Jelen van viszont a szervilista, napi aktuálpolitikai indíttatás is.

A második világháború után a koalíciós és a pártállami korszak névadásában „a múltat végképp eltöröljük” mozgalmi elv érvényesül. Névtáblára zömmel a hatalom ideológiai, hatalmi háttéréhez kötődő személynevek, fogalmak kerültek, mellettük nemzeti történelmünk, kultúránk, tudományos életünk személyiségei. Az Ellenzéki Kerekasztal aktivizálódásának idején a névtáblákra visszakerültek korábban „rendszeridegennek” minősített, eltörölt nevek is, még a kor ideáljai lecserélésével is.

A rendszerváltás után – mint az országban általában mindenütt – a közterületek elnevezésében is igyekeztek megszabadulni az államszocialista évek hagyatékától. Helyükre – az új hatalom ideológiájának megfelelő – történelmünk, kultúránk addig nem preferált vagy figyelmen kívül hagyott néhány kiemelkedő személyisége, az élő és élettelen természet egyedei, fogalmai kerültek. Korábban elvetett nevek rehabilitációjára is sor került.

Jelentős esemény viszont a 2011. évi CLXXXIX. és a 2012. évi CLXVII. sarkalatos törvény, mely a XX. századi önkényuralmi rendszerekhez kötődő szimbólumok, nevek és fogalmak tilalmát rendeli el. A jogszabály hosszú időre bebetonozza a központi hatalom érdekérvényesítését a helyi közterületi névadásban.

Végezetül még két adalék: Bármely időszak névadási döntéseiről árulkodik, mennyire őrzi a hagyományokat, a közvetlen előzményeket, mennyi a tiszavirágéletű, ideológiai, aktuálpolitikai indíttatású elnevezés, amelyek a politikai irányvonal megváltozásával eltűnnek. A Polgármesteri Hivatal 2024. év eleji nyilvántartásában szereplő elnevezések 17%-a a nagy politikai oda-vissza névváltoztatásokat megelőzve 1945 előtti, 18%-a az államszocializmus

időszakában, cca. 11%-a 1975. előtt, megállapíthatatlan időpontban, akár 1945 előtt vagy után, a rendszerváltás után kapta nevét a közterületek 54%-a. A közterületek névadásának kényes eleme a személynevek használata. A vizsgálat által felölelt időszakban közterületek megnevezésére mintegy 190 személynevet használtak fel. Közülük a kiegyezés előtti 9%, a kiegyezéstől a 2. világháború végéig 26%, a pártállami időszakból (1945-1989) 25%, 1975. január, 1. előtti, de az időpont nem deríthető ki, tehát lehet akár a pártállami vagy az azt megelőző időszakból 13%, a rendszerváltás utáni döntés eredménye 27%.

IRODALOM

- CSAPÓ T. – LENNER T. -KOVÁCS G. (2023): A megyei jogú városok történeti fejlődése és településmorfológiája. Településföldrajzi Tudományos Egyesület, Szombathely, pp. 567-589.
- HUNGLER J. (1988): Veszprém településtörténete. Veszprém, Eötvös Károly Megyei Könyvtár 383 p.
- NIKITSCHER P. (2014): Tér, hatalom, szimbólumok, hatalmi önreprezentáció és szimbolikus térfoglalás. In: Düll A. – Izsák É. (szerk.): Tér-rétegek: Tanulmányok a XXI. század térfordulatairól. L'Armattan, Budapest, pp.77-102.

A DUALIZMUS KORI MARTINOVICS-KULTUSZ TÉRBELI LOKALIZÁCIÓS RENDSZERE

PÁLINKÁS GÁBOR

THE LOCALISATION SYSTEMS OF THE CULT OF MARTINOVICS IGNÁC IN THE AGE OF THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE

The basic question on the research of memory studies is how society and individuals remember and evaluate events and people from the past. Martinovics Ignác, (1755–1795) the leader of the Hungarian Jacobins, and his companions were executed on the 20th of May 1795 on the Field of Blood (Vérmező) near the Castle of Buda, after being found guilty of conspiracy against the king (Francis the second (1792-1806) the last Holy Roman emperor and king of Hungary (1792-1830) and the state. Immediately after the executions, the images of Martinovics Ignác and the Hungarian Jacobins began to be integrated into the collective memory. The memory of Martinovics Ignác was part of the commemorative policy in the 19th century, even before the establishment of the Austro-Hungarian state (1867–1918). The research carried out a comparative analysis of the argumentation systems of the remembrance policy debates in the press on the memory of Martinovics Ignác during the age of the Austro-Hungarian Empire using the methodology of discourse analysis. The primary source for the analysis is the press, and therefore a number of daily newspapers, political papers, joke magazines, scientific journals and literary journals have been analysed.

The two hypotheses presented in the introduction to the paper have been confirmed: The first hypothesis is that the cult of Martinovics during the Hungarian Soviet Republic had roots going back to the years of the Austro-Hungarian Empire. So the cult of Martinovics Ignác already existed in the age of the Austro-Hungarian Monarchy. The cult of Martinovics was not dominant during the age of the monarchy because it was not supported by the state's commemorative policy, and sometimes even the so-called Martinovics celebrations were banned. Until the turn of the 19th and 20th centuries, the builders of the cult of Martinovics were the pro-independence oppositionists. From the turn of the century until 1918, the building of the Martinovics cult was taken over by representatives of the modern, radical left-wing movements. First the pro-independence and then the leftists regarded Martinovics Ignác as their

ideological predecessor, and defined themselves as the political heirs of the reformer or revolutionary, depending on the narratives of the interpretation. The opposition of the time built the cult of Martinovics Ignác with the aim of gaining political power.

According to the second hypothesis, the points of the geospatial localisation system (système de localisation) of the cult of Martinovics Ignác can indeed be depicted on contemporary maps of Budapest. The first map in the Appendix connects the hypothetical geospatial points of the graves of the Jacobins in the Field of Blood (Vérmező) that have lived in the oral tradition. The three spatial points made the Field of Blood a sacred landscape for the followers of the cult. (1. ábra) The second figure connects the spatial points on a 1908 map of Budapest where there were monuments or statues of Martinovics. Connecting the sites of the monuments on a map marks out the „revolutionary pilgrimage route” of the followers of the cult. (2. ábra) The third map also shows Budapest in 1908. Thanks to the influence of left-wing historical politics and the discovery of an archivist, the hidden grave of the Hungarian Jacobins was found in 1914 in an old military cemetery in Budapest.

Following the discovery, the left-wing parties that controlled Budapest politics immediately saw a political opportunity in the reburial of the bones. At the Budapest City Council meeting, four representatives from different left-wing parties proposed four different sites for the reburial. The four different sites would have been the central spaces for the four different cults of Martinovics. The linking of the four sites on a map puts the political campaign of remembrance for the reburial of the Jacobins into a geospatial localisation system. (3. ábra) However, the outbreak of the First World War (1914–1918) made it impossible to build these monumental tombs. By analysing the discourse on the politics of memory in the Austro-Hungarian Monarchy, the study helps to understand the public debates of the period.

BEVEZETÉS

Az emlékezetkutatás alapkérdése az, hogy a társadalom és az egyén milyen módon emlékezik vissza a múlt eseményeire, *individuumaira* és hogyan értékeli őket.¹ Jelen tanulmány a következő kérdésekre keresi a válaszokat: Volt-e dualizmuskori előzménye a Tanácsköztársaság ideje² alatti Martinovics-

¹ Jacques Le Goff: *Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main – New York, 1992. 83.

² Perczel Olivér: Vörös zászlók, vörös utcák, vörös ligetek, vörös rongyok. *Múltunk – politikatörténeti folyóirat* 64 (2019) 1. sz. 4–33.

kultusznak? Ábrázolhatók-e a Martinovics-kultusz térbeli lokalizációs rendszerének támpontjai a korabeli Budapest térképeken?

A Martinovics-emlékezet kutatásának elsődleges forrása a sajtó. Másodlagos forrásokként szolgáltak az önmagukon túlmutató identitásalapító- és formáló „jelek”, úgy, mint az emlékezeti helyszínek, emlékművek, szobrok, versek. Különös tekintettel a sajtóban ezekről a „jelekről” szóló diskurzusra. A kutatás által felölelt idő az egész dualizmus korára kiterjedt, tehát az 1867-től 1918-ig terjedő időtartamra. Az alkalmazott történelemtudományos módszertanok a Michel Foucault alkotta diskurzuselemzés keretében a Martinovics-emlékezetet övező dualizmuskori sajtóbeli emlékezet- és történetpolitikai viták érvrendszereinek összehasonlító elemzése.³ A XIX.-XX. század fordulóján a szóbeli hagyományban (forró emlékezet)⁴ olyan változatos közbeszéd élt, melynek különböző narratívái rendre Buda más részeire helyezték a magyar jakobinusok sírjait.⁵ A Martinovics-kultuszban résztvevők még a

³ Michel Foucault: A diskurzus rendje. *Holmi* 3 (1991) 7. sz. 868–889.

⁴ A szóbeli történetahagyományozást szokták elsődlegesen a forró emlékezettel azonosítani. A forró emlékezet erősebben kötődik ahhoz a csoporthoz, melynek sorsáról tudósít, mint az emlékezet hideg, vagyis írásos formái. A szóbeli forró emlékezet egyben szubjektívebb is, mint az írásbeli hideg. A forró emlékezet élettartama 80 év, ezt követően vagy a feledése lesz az emlékezet tárgya, vagy „történelemmé” válik, azaz átkerül a hideg emlékezet kategóriájába. In: Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Bp., 2018. 69–71.

⁵ Az alábbi 1894-es újságcikkből idézettek egy a magyar jakobinusok sírjának helyével kapcsolatos hamis szóbeszédet jelenítenek meg. A kivégzések helyszínéhez a Vérmezőhöz, a Vöröskereszt-temető volt a legközelebb, alig hárompercnyi sétára. Az írás tévesen helyezi a mai déli pályaudvar helyén lévő egykori Vöröskereszt-temetőbe a jakobinus sírokat, ám a cikk írója ennek nincs tudtában és így panaszkodik: „Sírjaik, melyek a régi Vöröskereszt-temető szélén voltak, ma már nincsenek, elpusztultak csakhamar azután, hogy a déli vasút pályaudvara a temető utolsó nyomait is eltüntette.” In: [Sz. n.]: *A magyar jakobinusok emléke. Budapesti Hírlap* 14 (1894) 279. sz. 10.

Gárdonyi Albert (1874–1946) budapesti főlevéltáros 1914 januárjában megtalálta Buda város mérnökének 1810-es térképes jelentését, ami a mai Szilágyi Erzsébet fasortól és a Kútvolgyi lejtőtől határolt egykori katonai temetőt mutatta. A térképen hét kereszt jelölte a jakobinusok sírjainak hozzávetőleges helyét. In: Benda Kálmán: *Az 1795-ben kivégzett magyar jakobinusok hamvainak eltemetése 1960-ban*. In: *Háború és társadalom. Király Béla emlékkönyv*. Szerk. Jónás Pál – Peter Pastor. Bp., 1992. 79.

Gárdonyi felfedezését követően a sírok megtalálását előrevetítő 1914-es újságcikkek kétkedőbbek voltak, mint a sírok helyét tudni vélő XIX. századi

magyar jakobinusok 1795-ös kivégzésének helyszínén, a Vérmező területén is párhuzamosan több helyen feltételezték a jakobinus sírhelyeket.

A szóbeli hagyomány egymásnak ellentmondó elbeszéléseinek hitelt adva, a sírkeresők a csontvázak feltételezett helyeit többször is a Vérmező más pontjaira tették.⁶ A térbeli lokalizációs támpontokat a kultuszközösség a természetes térbe plántált mesterséges jelekkel, vagyis emlékművekkel, például emlékkövel jelölte meg.⁷ A kijelölt helyszínek a Martinovics-emlékezet térbeli

írások. A sírhelyekre vonatkozó információt már kétes „szóbeszédként” interpretálták, nem pedig úgy, mint a kortársak tévedhetetlen értesülését. 1914. május 19-én találták meg a jakobinusok csontvázait. Az ennél korábban megjelenő újságcikkek a kortárs közbeszéd lenyomatainak tekinthetők, mivel a csontok előkerüléséig csak a levéltáros értesülésire hivatkoztak a lapok. Az alábbi januárban közölt újságcikk is szkeptikus afelől, hogy a sírok valóban megtalálhatók a vízivárosi temetőben temetőben: „A székesfőváros elrendelte... hogy szakértői felügyelet mellett ásatásokat végezzenek az állítólagos sírhelyek felkutatására... A föltételezett sírhelyek közvetlenül a Budakeszi-úton futó villamos sínek mellett vannak... Bartucz reméli, hogy még a héten ráakad a vértanuk csontjaira, ha az 1810-ik évből való helyszínrajz pontos.” In: [Sz. n.]: Martinovics hamvai. *Pesti Napló* 65 (1914) 106. sz. 12.

⁶ A sírok hollétét találgató egyik első cikk a *Budapesti Hírlap*ban jelent meg 1795 áprilisában: „A vértanuk sírja a Vérmező északi végén van, a hol még a negyvenes évek elején láttak egy halmot, a melyre még most is sokan emlékeznek.” In: [Sz. n.]: A magyar jakobinusok relikviái. *Budapesti Hírlap* 15 (1895) 106. sz. 6.

A következő írás mely Martinovicsék sírjainak helye felől spekulál, már a kivégzések századik évfordulója után egy nappal 1895. május 21-én jelent meg a *Budapesti Hírlap*ban: „Mivel, szájhagyomány szerint, a vértanuk kivégzése a katonai szertárhoz közel, a Vérmező közepe tájékán történt, a kegyeletes emberek kisebb csoportokban oda vonultak és ott körben állva kalapjukat levéve imádkoztak.” In: [Sz. n.]: A vérpad ünnepe. *Budapesti Hírlap* 15 (1895) 137. sz. 8.

⁷ A kultuszépítők 1897-ben próbálkoztak újra azzal, hogy a „mártírok” feltételezett sírhelyeit, szent helyekként aposztrofálják. A *Pesti Napló* októberben megjelent cikke számol be arról, hogy a Martinovics-bizottság megtalálta a jakobinusok sírjait: „A Martinovics-bizottság a minap ráakadt a magyar jakobinusok sírjára. A bizottság most nemcsak a vértanuk hamvainak tisztességes eltakarítása, hanem emléküik kegyeletes megülvése végett is mozgalmat indít. Elhatározták, hogy... a vértanuk sírját emlékkövel jelölik meg.” In: [Sz. n.]: Martinovics és társai sírja. *Pesti Napló* 48 (1897) 289. sz. 7.

lokalizációs rendszerének pontjaivá, egy „demokrata zárandokút”, vagy egy „forradalmi kálvária” részeivé válhattak volna.

Míg a Vérmezőt olyan szent tájként⁸ aposztrofálták, ahol a mártírok értelmezéstől függően a „demokráciáért” vagy a kizárólag „magyar szabadságért” (a nemzetiségeket kizáró sovinizmus) áldozták életüket.⁹ Egyes közbeszéddek arról tanúskodnak, hogy a századforduló fővárosi polgárságának tájszemlélete összefonódott a népi tájszemlélettel. „A népi tájszemlélettől idegen mind a geográfiai látásmód, mind a „mesterkél”, tudományos névadás. E szemléletmód elsősorban a felszín tagolódásához igazodik, a tájékozódásra alkalmas domborzati formákat és vízhálózatokat keresve, de erős benne a történeti, társadalmi, nemzetiiségi változásokat megörökítő törekvés is.”¹⁰ A Martinovics-kultusz közössége¹¹ a népi tájszemléletet tükrözve, a Vérmező tájékozódásra alkalmas domborzati formáinál, „halmoknál” feltételezte a sírok hollétét.¹²

A szóbeli hagyomány, forró emlékezetét a sajtóbeli, írásos hideg emlékezet örökölte meg. A közbeszédeket hagyományozó lapok egykori budai, polgári és katonai temetők területére tették a sírhelyeket.¹³ Ezen túl az 1897-ben a Fővárosi Egyesület ülésén az Alkotás térre kezdeményezett emléktábla állítás ötlete,¹⁴ illetve a jakobinusok 1914-es kihantolását követő azon diskurzus, mely a

⁸ Keményfi Róbert: Szempontok a vallásföldrajzi szent és a szent táj fogalmához. In: *Mir-susnē-hum: tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. II. Szerk. Csonka-Takács Eszter - Czövek Judit. Bp., 2002. 557–565.

⁹ Az elsőként a *Budapesti Hírlap* augusztus 17-i számában megjelenő sovinszta Martinovics-narratíva, a szászvári apátot kimondottan a magyarok és csak a magyarok „vértanújává” tette. A sovinszta retorika így jelenik meg: „A magyaroknak megtiltják a Martinovics-ünnepet, mert veszedelmes, ellenben... oláhoknak, tótoknak és szerbeknek szabad gyűlésezni, mert az a magyar államot megerősíti. Ez az igazi szabadelvűség és a Bánffy-kormány sikeres önérzete.” In: [Sz. n.]: Különféle dolgok. *Budapesti Hírlap* 15 (1895) 223. sz. 3.

¹⁰ Kósa László: Néprajzi csoportok és tájak a magyar népismeretben In: Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Szerk. Manga János. Bp., 1975. 45–46.

¹¹ Az 1890-es években a függetlenségi párti középosztályból, a századfordulót követően a Demokrata Párti zsidó polgárságból, majd 1909-től 1918-ig a baloldali ifjúságból került ki.

¹² [Sz. n.]: A magyar jakobinusok relikviái, 6.

¹³ [Sz. n.]: A magyar jakobinusok emléke, 10.

¹⁴ [Sz. n.]: Martinovics-emléktábla. *Pesti Napló* 48 (1897) 153. sz. 12.

„vértanúknak” Budapest belterületén kívánt szobrot állítani,¹⁵ rögzíthették az emlékezeti térben lévő lokalizációs rendszert (*système de localisation*).¹⁶ A Martinovics-kultuszban résztvevők a lokalizációs rendszer térbeli támpontjainak összekötésével, akár a „baloldal mártírai kálváriáját” is létrehozhatták volna. Az első világháború (1914–1918) kitörése azonban megakadályozta a dualizmuskori Martinovics-kultusz kiteljesedését.

Ezért a kultusz térbeli és emlékezeti térbeli lokalizációs rendszere nem szilárdulhatott meg és nem rögzülhetett tartósan a kultuszközösség emlékezetében sem. Mivel nem erősödött meg a kultusz lokalizációs pontjai látogatásának a hagyománya, ezért az emlékezeti helyszínek feledésbe merültek. A térbeli rendszer helyszíneinek ismételt felkerése a közös politikai identitás erősítésén túl, rögzítette volna a kollektív emlékezetben a Martinovics-kultusz lokalizációs támpontjait. Ugyanis „Az ünnepek és a rítusok szabályszerű visszatérése kezeskedik az identitásbiztosító tudás közvetítéséért és továbbörökítéséért, a rituális ismétlés pedig garantálja a csoport tér- és időbeli összetartozását.”¹⁷

A MARTINOVICS-KULTUSZ SZENTKULTUSZBÓL ÁTVETT ELEMEI

Az 1795-ös kultuszépítés során több írás is szükségét érezte annak, hogy a „mártírok” sírjainak hollétét meghatározza. Ez is arra utal, hogy a kultuszépítők legitimáló erőt tulajdonítottak a szentkultuszból vett analógiák felhasználásának.¹⁸ A „vértanúkra” emlékező több újságcikk rendre máshova helyezte a kivégzettek sírjainak hollétét a Vérmezőn. Ezeknek a feltételezett

¹⁵ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi előterjesztés a Martinovics Ignác és vértanútársai földi maradványainak felkutatása és elhelyezése ügyében. *Fővárosi Közlöny* 25 (1914) 54. sz. 2107.

¹⁶ „Az új elképzelés – amely a náciei zsinattal jut kötelező erejű érvényre-, vagyis a világ megváltása a megtestesült Isten áldozati halála által, a szenvedéstörténetben nyer emlékezetes formát, benne válik „emlékezési alakzattá”. A Jézusra való emlékezés a kereszt és a feltámadás felől szerveződik újra, s innét épül fel Jeruzsálem emlékezetbe véshető tere is. Ez az új tan, és az azt megtestesítő újszerű emlékezés Jézusra, egy „lokalizációs rendszerben” (*système de localisation*) ölt konkrét alakot, templomok, kápolnák, szent helyek, emléktáblák, kálváriahegyek stb. formájában alakít ki térbeli támpontokat.” In: Assmann: *A kulturális emlékezet*, 42.

¹⁷ Assmann: *A kulturális emlékezet*, 58.

¹⁸ A „mártírok” sírjainak lázas keresése is a katolikus szentkultuszból merített analógia. A szentek sírjai ugyanis a korai szentkultuszban portálként funkcionáltak Isten és ember között, mivel a könyörgőkért közbenjáró jelenség volt a sírban nyugvó szent.

sírhelyeknek, mint a kiépülő kultusz jövődöbeli emlékezeti helyszíneinek, kiemelt figyelmet szenteltek a vonatkozó írások. A sírok hollétét találgató egyik első cikk a *Budapesti Hírlap*ban jelent meg 1795 áprilisában: „A vértanuk sírja a Vérmező északi végén van, a hol még a negyvenes évek elején láttak egy halmot, a melyre még most is sokan emlékeznek.”¹⁹

Az idézett sorok arról tanúskodnak, hogy a Martinovicsék sírhelyeihez kötődő emlékezet, még 1895-ben is a forró emlékezet kategóriájába esett.²⁰ Csak a forró emlékezetre jellemző szóbeli történet hagyományozás útján maradhatott fenn az az információ, hogy egyesek a Vérmezőn található „halmokkal” azonosították Martinovicsék sírhelyeit. Azon fordulattal, hogy „még most is sokan emlékeznek” a sírok hollétére, a magyar jakobinusok emléke ápolása folyamatosságának látszatát kelti a szerző.

A következő írás mely a jakobinusok sírjainak helyét találgatja, már a kivégzések századik évfordulója után egy nappal 1895. május 21-én jelent meg a *Budapesti Hírlap*ban. Ez a cikk ismét máshová tette a sírokat a Vérmezőn. „Mivel, szájhagyomány szerint, a vértanuk kivégzése a katonai szertárhoz közel, a Vérmező közepe tájékán történt, a kegyeletes emberek kisebb csoportokban oda vonultak és ott körben állva kalapjukat levéve imádkoztak.”²¹

Az előbbi cikk is a forró emlékezethez tartozó szóbeszédnek meggyőző jellegével igyekszik közelebb hozni magához olvasót az időben, és hitelességét is azzal igyekszik növelni, hogy a kortársak „szájhagyomány szerinti” értesüléseire hivatkozik. Ez az írás a kivégzések századik évfordulóját követően egy nappal jelent meg, tehát már a kultusz kiépítésének felfokozott szakaszában született. A feltételezett sírhely körüli csoportos imáról beszámoló sorok, azt bizonyítják, hogy az emlékezetformálók 1795 májusában már kultikus helyként kezelték a Vérmező különböző részeire tett sírokat. Ugyanis a „kegyeletes” vagyis a kultuszképző narratívában az igaz eszmében hívő emberek a szent helyen, tehát a sírok feltételezett területén imádkoztak az eszméért meghalt „mártírokért”.²²

¹⁹ [Sz. n.]: A magyar jakobinusok relikviái, 6.

²⁰ A szóbeli történet hagyományozást szokták elsődlegesen a forró emlékezettel azonosítani. A forró emlékezet erősebben kötődik ahhoz a csoporthoz melynek sorsáról tudósít, mint az emlékezet hideg, vagyis írásos formái. A szóbeli forró emlékezet egyben szubjektívebb is, mint az írásbeli hideg. A szóbeli forró emlékezet élettartama 80 év, ezt követően vagy a feledésé lesz az emlékezet tárgya, vagy „történelemmé” válik, azaz átkerül a hideg emlékezet kategóriájába. In: Assmann: *A kulturális emlékezet*, 69–71.

²¹ [Sz. n.]: A vérpad ünnepe, 8.

²² [Sz. n.]: A vérpad ünnepe, 8.

A HALOTTAKNAK ÁLLÍTOTT EMLÉKMŰVEKKEL AZ ÉLŐK TEREMTENEK MAGUKNAK IDENTITÁST

Az 1895. augusztus 20-i Martinovics-ünnepnek a kormányzati felszámolását követően azon ellenzéki újságírók és politikusok, akik a Martinovics-emlékezetet formálták, 1897-ben próbálkoztak újra azzal, hogy a „mártírok” feltételezett sírhelyeit, szent helyekként aposztrofálják. A *Pesti Napló* októberben megjelent cikke számol be arról, hogy a Martinovics-bizottság megtalálta a jakobinusok sírjait: „A Martinovics-bizottság a minap ráakadt a magyar jakobinusok sírjára. A bizottság most nemcsak a vértanuk hamvainak tisztességes eltakarítása, hanem emléküik kegyeletes megülvése végett is mozgalmat indít. Elhatározták, hogy jövő évben a szabadságharc félszázados ünnepével kapcsolatban a vértanuk sírját emlékkövel jelölik meg és e végből érintkezésbe lépnek azzal a bizottsággal, amelyet a budapesti függetlenségi polgári kör a szabadságharc félszázados megünneplésének rendezésére küldött ki.”²³ Valójában nem a magyar jakobinusok maradványait találták meg, és nem a „kegyelet” szándéka vezette az ellenzéki Martinovics-emlékezet alakítóit. Mint írták a jakobinusok emlékére „mozgalmat” vagyis ismételten kultuszt próbáltak indítani.

Az ellenzéki újságírók és politikusok össze akarták kötni az 1890-es évekre a kollektív emlékezetben már kanonizált nemzeti ünnepként rögzült szabadságharc emlékezetét, a magyar jakobinusok újraélesztendő kultuszával. A millenniumi Magyarországon a szabadságharc emlékezete megkerülhetetlen sarokköve lett a magyar nemzettudatnak. A Martinovics-kultusz 1897-es felélesztésén munkáló személyek a szabadságharc emlékezetének kikezdhetetlenségével és dicsőségével kötötték össze az eltorzított Martinovics-képre alapozott álságos hőskultuszt. Az idézett írásban a mártírok feltételezett sírhelyeinél emlékkő állítását helyezték kilátásba a Martinovics-bizottság tagjai. A felállítandó emlékkő valójában emlékműként szolgált, amivel emlékezeti helylyé (*Les lieux de mémoire*) tették a Vérmező azon részét, ahová 1897-ben a sírok helyét tették.²⁴ A Martinovics kultusz kiépítésének első 1894 és 1895 között történő kísérlete és az 1897-ben újra jelentkező kultuszépítési próbálkozás között eltelt három évben, a sajtóban megjelenő írások rendre máshová helyezték a magyar jakobinusok sírjait a Vérmezőn. Ez akár egy spontán folyamatként a kultuszképződés kísérője is lehetett, vagy a kultuszépítés tudatos eszközét is

²³ [Sz. n.]: Martinovics és társai sírja, 7.

²⁴ Jan Assmann A kulturális emlékezetre vonatkozó korszakalkotó művében hasonlóan foglalja össze az emlékezeti helyszín (*Les lieux de mémoire*) Pierre Nora fogalomrendszere alapján, az „emlékmű” definícióját: Az emlékezeti helyszín a kollektív emlékezet része – egy társadalmi csoport tudatának kikristályosodási pontja, ahol előbukkan az emlékezet. In: Assmann: *A kulturális emlékezet*, 60–61.

képezhette a Martinovics-emlékezet formálójának. Azzal ugyanis, hogy 1894 és 1897 között mindig a Vérmező más területein feltételezték Martinovicsék sírjait, a vallásos gondolkodás kultuszképzéséhez hasonlóan, megtörték a Vérmező terének homogenitását és kultikus térré tették azt.²⁵

A *Martinovics-kultusz szentkultusból átvett elemei* című fejezetben a szóbeli történet hagyományozást jellemző forró emlékezet fogalmának lettek megfeleltetve azon újságcikkek, amelyek egymástól eltérő helyekre tették a sírokat. Azonban a történésznek nem szabad alábecsülni a múlt „pletykáit” megörökítő sajtó forrásértékét. Ugyanis a dualizmus kortársai nem véletlen adtak hitelt a közbeszédnek. A *Fővárosi Közlöny* 1914. júliusi száma közli Dr. Wildner Ödön (1874–1944) radikális baloldali politikus Martinovicsék újratemetésére vonatkozó előterjesztését. Felszólalásában a tanácsos hosszan idézi a jakobinusok csontvázeit kiásó antropológus jelentését. Bartucz Lajos (1885–1966) idézett szavai igazolják, hogy a dualizmus első évtizedeiben volt olyan ember vagy voltak emberek, akik tudták a jakobinusok sírjainak pontos helyét; „Hogy most már csakugyan helyes nyomon vagyunk, abban még inkább megerősített a sír mellett talált levágott törzsű almafa,²⁶ melyet emlékül

²⁵ A Vérmező tere profán homogenitásának megtörésére és kultikus térré változtatására vonatkozó kultuszépítő törekvések leírásának gondolati mintáját Mircea Eliade alkotta meg: „Ama vallásos tapasztalat, hogy a tér nem homogén, olyan őselmény, amelyet egyfajta »világalapítással« azonosíthatunk. Olyan elsődlegesen vallásos élménnyről van itt szó, amely megelőz minden a világra vonatkozó reflexiót, mert ez teremti meg azt a »szilárd pontot«, középtengelyt, amelyből minden jövőbeli tájékozódás kiindul. Mivel a szent hierophánia révén ad jelt magáról, nemcsak a tér homogenitásában következik be törés, hanem ezen túlmenően egy abszolút valóság is megnyilatkozik, amely ellentétben áll a körülötte lévő végtelen tágasság nem-valóságával.” In: Mircea Eliade: *A Szent és a Profán*. Bp., 2022. 16.

²⁶ Az összeesküvés fájának törzsén az ágak tövében lévő lemetszett fejeket ábrázoló XVIII. és XIX. századi képi ábrázolások a Martinovics-ikonográfia legfontosabb forrásai. Az összeesküvés fájának nevezett fa, a magyar jakobinusok szervezkedésének szimbóluma lett. Azonban az 1914-ben kiásott fa kapcsán felmerül a kérdés, hogy emlékműnek tekinthető-e. Az 1870-es években a sírok helyénél földbe ásott almafatörzs az emlékezet kultúrájának „természetes térbe plántált” jeleként, megfelel az emlékműfogalom fontos kritériumának. Az almafa példája Reinhart Koselleck vonatkozó definíciójának is mivel a holtaknak szentelt emlékműként a fát az 1870-es években elásó emberek, maguknak teremtettek identitást. Az almafát eltemető csoport csak pár főből állhatott, de akár egyetlen személy is lehetett, aki tudta a sírok hollétét a dualizmus XIX. századi éveiben. Ha egy nagyobb csoport őrizte volna a sírok hollétének titkát az

ültethetett oda a múlt század 60—70-es éveiben olyas valaki, aki a sírok helyét még jól tudta.”²⁷ A Martinovics-emlékezetet- és -kultuszt formáló újságírók és politikusok többnyire baloldali, a szent helyett a profán világnézetű valló személyek voltak. A baloldali értelmiségiek a Vérmező homogén, profán terének megtörésével elérték, hogy az emberek ne úgy tekintsenek a Vérmezőre, mint egy belvároshoz közeli beépítendő területre,²⁸ hanem úgy lássák azt, mint az igaz eszméért életüket adó „mártírok” sírjainak kultikus terét.²⁹ Az 1897-es

bizonyára kitudódott volna, amit a kultuszépítők már 1895-ben kihasználtak volna. A földbeásott almafa olyan különleges emlékmű, mely egy kiszámú csoportnak, vagy akár egyetlen főnek teremtett identitást.

²⁷ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2107.

²⁸ A századforduló kortársai észlelték, hogy a dűlőkben szőlőt termeszítő budai polgárok helyét pár évtized alatt átvette a vasút és a villamosok. Sejtették, hogy a nagy zöldterületekkel bíró régebbi temetőkre a beépítés vár. Az alábbi 1894-es újságcikkből idézettek nemcsak egy a magyar jakobinusok sírjának helyével kapcsolatos hamis szóbeszédet jelenítenek meg. A kivégzések helyszínéhez a Vérmezőhöz a Vöröskereszt-temető volt a legközelebb, alig hárompercnyi sétára. Az írás tévesen helyezi a mai déli pályaudvar helyén lévő egykori Vöröskereszt-temetőbe a jakobinus sírokat, ám a cikk írója ennek nincs tudtában, és így panaszkodik: „Sírjaik, melyek a régi Vöröskereszt-temető szélén voltak, ma már nincsenek, elpusztultak csakhamar azután, hogy a déli vasút pályaudvara a temető utolsó nyomait is eltüntette.” In: [Sz. n.]: A magyar jakobinusok emléke, 10.

A baloldali napilapban megjelent írás valójában nem azt sérelmezi, hogy a „mártírok ereklyéit” elpusztította a déli vasút, hanem a városiasodásban megvalósuló modernitást kritizálja. A szédítő városiasodásról emlékezik meg a következő újságcikk is. Ez arra is utal, hogy miként tekintett a polgárság a Németvölgyihez hasonló öreg temetőkre: „Kint a németvölgyi temetőben még fonnyadnak a koszorúk egy síron, amelyben a Budát megostromló és megvédő honvédek csontjai porladnak, de a sir felé már ijesztő gyorsasággal közelednek a házak s villamoscsöngetés hangzik ott, ahol még nemrég vadon volt s ahol a madarak csak egymásnak énekeltek.” In: H. E.: Képek az utcáról. *Pesti Napló* 62 (1911) 55. sz. 9. 1914 elején feltárták a vízivárosi temetőben Martinovicsék sírjait. A *Pesti Napló*-ban megjelent egyik ásatásról szóló cikk, hasonlóan emlékeztet Budapestnek a régebbi temetők rovására való terjeszkedésére: „A föltételezett sírhelyek közvetlenül a Budakeszi-utón futó villamos sínek mellett vannak. Az árkokat a sín párral párhuzamosan vonják mintegy 18—20 méter hosszúságban.” In: [Sz. n.]: Martinovics hamvai, 12.

²⁹ A vallásos térélményhez hasonlóan a profán tér homogenitása is megtörhető, azaz a Vérmező esetében kultikus jelentéssel felruházható. A magyarázat kifejtése Mircea Eliadénál olvasható: „Ám még a profán térélményen belül is

emlékműállítással heterogénné tett kultikus térnek való jelentésadás újabb szintre emelkedett. Reinhart Koselleck német történész szerint a halottakhoz kötődő emlékműemelésekkel valójában az élők teremtenek maguknak identitást.³⁰ A Vérmezőn a jakobinusok feltételezett nyughelyeinél az emlékkő elhelyezése azonban nemcsak a liberális, demokrata és függetlenségi politikai identitásokat erősítette, hanem magának a Martinovics-kultusznak is növelte létjogosultságát.

„ÉRCEMLÉK HIRDESSE A POLGÁRSÁG OSZTÁLYHARCA APOSTOLAINAK EMLÉKÉT”

A szoborállítás kultuszépítési célja kapcsán Vázsonyi Vilmos (1868–1926) kultuszvezető, a Demokrata Párt elmöke kijelentette, hogy a magyar jakobinusoknak az ő szavaival élve „a polgárság osztályharcosa apostolainak... dicsőségét ércemlék” kell hirdetnie.³¹ A pártelnök 1902-es első Martinovicsal kapcsolatos írásaihoz képest sokkal radikálisabb fogalmakat használ a kultuszépítés sajtóban való megszövegezésére 1905-öt követően. A politikus radikalizálódásának lehetséges okai az alábbiak. A XIX. század utolsó harmadában Magyarországon egy új társadalmi réteg, a munkásság jelent meg. A munkásságot az összlakossághoz viszonyított csekély aránya ellenére, viszonylag korán elkezdte megszervezni a marxista értelmiség, akik felvették a kapcsolatot a különböző európai szociáldemokrata és kommunista mozgalmakkal.³² A Demokrata Párt lépéskényszerbe került a szocialistákkal szemben, akik szélsőséges érvrendszerükkel hatékonyan szólították meg a munkásságot. Vázsonyi retorikájának radikalizálódása mögött is ez a politikai szükségszerűség állhat, ami megjelent a Martinovics-kultusz sajtóban való kontextualizálásában is. Vázsonyi szélsőbal felé tolódásának kontinuitásáról tanúskodik egy a *Pesti Napló*-ban 1907. május 21-én, vagyis a kivégzések száztizenkettedik évfordulója után egy nappal publikált újságcikk. Vázsonyi a kultuszépítés szokásos retorikai

felmerülnek olyan értékek, amelyek a vallásos térélményre jellemző inhomogenitásra emlékeztetnek. Vannak például helyek, amelyek minőségileg különböznek a többitől: az otthon, vagy az első szerelmet övező táj... Mindezek a helyek még a teljesen vallástalan ember számára is megőrzik sajátos, »egyedülálló« jelentőségüket: magánvilágának »szent helyei«. Mintha az ilyen helyeken még a nem vallásos ember számára is olyan valóság nyilatkoznék meg, amely elüt mindennapi létezésének valóságától. A profán ember „kriptovallásos” viselkedésével van itt dolgunk.” In: Eliade: *A Szent és a*, 18.

³⁰ Assmann: *A kulturális emlékezet*, 64.

³¹ Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. I. Szerk. Dr. Cserghő Hugó. Bp., 1927. 361.

³² Pálincás Gábor: *Martinovics Ignác emlékezete Fraknói Vilmos kutatásainak tükrében*. Bp., 2024. [Szakdolgozat.] 56.

elemeinek használatán túl, azonban immár megfogalmazza azt is, hogy kik a demokrácia árulói.³³

A pártelnök a Martinovics-kultusz építése során Kossuth dicsőítésével megpróbálta átvenni az ő szerepét, vagyis „Kossuth apánk” szakralizált tekintélyéből kiindulva politikai „apostolként”, kiosztja az ellenség szerepkörét.³⁴ Vázsonyi Vilmos az ellenséget a „reakciókban” találja meg, vagyis mindazokban akik: a Kiegyenlítéssel létrehozott parlamentarizmust veszélyeztetik, akik a kimunkált államközi kompromisszumból bármit feladnának, akik a demokrácián kívül gondolkodnak, vagy akik a demokratáknak nemtetsző irányba akarják befolyásolni „az új második Lipótnak” nevezett Ferenc Józsefet.³⁵

Az írás a Demokrata Párt Martinovics-ünnepségein uralkodó Martinovics-narratíva emlékezeti kliséinek megjelenítésén túl említést tesz arról is, hogy az 1905-ös kezdeményezést követően két évvel, elkészült az első Martinovics Ignácot mintázó szobor. A Demokrata Párt politikai identitásának fenntartása és erősítése céljából kulcsfontosságú volt a Martinovics-kultusz és a szoboravató ünnepség is. Ezt bizonyítja, hogy a szoboravatót a demokraták szervezte ötödik Martinovics-ünnepélyen 1907-ben a párt Nagymező utcai székházában, a pártelit jelenlétében teltház előtt tartották. A Róna József szobrászművész alkototta ércmellszobrot paradicsomi környezetbe helyezve „délzaki növények” tehát pálmafák közt állították ki.³⁶

A szobor közszemlére bocsátása előtt a pártelnök tartott egy nagyívű beszédet a magyar jakobinusokról és reakciós ellenfeleikről, nem kevés áthallással saját jelenükre. Ez után a Nagymező utcai központi demokrata kör elnöke Kovács Rezső tartott „emlékbeszédet” Martinovics életéről és „tragikus” végzetéről. Közvetlenül a szobor felavatása előtt ismét Vázsonyi beszélt, aki kiemelte, hogy ez az első Martinovics szobor, majd megünnepeltette a közönséggel önmagát és a szobrot készítő művészt is.³⁷ A tömegek számára láthatóvá tett kültéri szobrok a történetpolitikának a hatalmi legitimáció létrehozását vagy megerősítését célzó tárgyak. A megrendelésre készült ideológiai töltetű szobrok egy „elképzelt” politikai közösség értékrendje átvételének lehetőségét kínálják a szemlélőnek. A köztéri szoborállítások tudatos politikai lépések eredményei, és mindig egy adott emlékezetpolitikai reprezentáció megtestesülései. A szoborállítást a nemzettudat

³³ [Sz. n.]: Martinovics-emlékünnap. *Pesti Napló* 58 (1907) 120. sz. 6.

³⁴ A gondolati mintát Gerő András tanulmányából szolgáltatta: Gerő András: A Kossuth-kultusz. *Mozgó Világ* 28 (2003) 4. sz. 95–103.

³⁵ [Sz. n.]: Martinovics-emlékünnap, 6.

³⁶ [Sz. n.]: Martinovics-emlékünnap, 6.

³⁷ [Sz. n.]: Martinovics-emlékünnap, 6.

és az ideológiai identitás formálásának precíziós történetpolitikai eszköze.³⁸ Kiváló lehetőség volt a szoboravató arra, hogy a kollektív emlékezet részévé tegyék a mesterségesen nemzeti hőssé formált Martinovics alakját, a kiépülő kultusz égisze alatt. A Martinovics-kultusz vizuális reprezentációja emlékműként valósult meg az ércszoborban.³⁹ Mivel a Martinovics-mellszobor a pártház zárt terében volt, emlékezetformáló ereje nem érvényesülhetett szabadon. Bár az ünnepség így is megerősítette nemcsak a Martinovics-kultuszt, hanem a Demokrata Párt hatalmi legitimációs narratíváját is.

Az MSZDP-t, mint az első magyarországi szociáldemokrata politikai csoportosulást, 1890-ben alapították.⁴⁰ A szélsőbaloldali politikai- és értelmiségi csoportok (Szociáldemokrata Párt radikálisai, Martinovics Páholy, Martinovics Kör, Galilei Kör) magyar jakobinusokkal kapcsolatos narratívájukat a Vázsonyi-féle Martinovics-kultuszra építették. A demokraták és a szocialisták ugyanis Martinovics utódainak tartották magukat. A kettő Martinovics-kép közti különbség abban állt, hogy a két politikai irányzat szerint pontosan miért is küzdöttek a magyar jakobinusok.⁴¹ Míg a demokraták a '48-as generációt megelőző első „jogegyenlősítőként” állították be Martinovicsot, addig a

³⁸ Nagy Ádám: „Az emlékezet forrásai”. Historiográfiai áttekintés a kollektív emlékezet, emlékezetpolitika, public history jelentőségéről, mint az emlékezetet befolyásoló, alakító és irányát meghatározó tényezőkről. In: *Doktorandusz hallgatók IX. konferenciájának tanulmányai. Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai - Konferenciák, műhelybeszélgetések XVIII.* Szerk. Szuromi Rita. Eger, 2020. 189.

³⁹ Nagy: „Az emlékezet forrásai”, 190.

⁴⁰ Varga Lajos: A szociáldemokraták és Magyarország modernizációja. *Eszmélet* 5 (1993) 20. sz. 95–103.

⁴¹ „A szociáldemokrata és kommunista percepció megfogalmazói egyszerre láttatják Martinovicsot reformernek, felszabadító forradalmárnak és inkább szabadságharcosnak, mint forradalmárnak. Ugyanis ameddig a szociáldemokrata Gárdonyi reformerként ábrázolta Martinovicsot, addig a szociáldemokratából kommunistává lett Pogány József, felszabadító forradalmárként tekintett az apátra. Velük szemben a valóban republikánus Nagy György, inkább szabadságharcosként ábrázolta Martinovicsot, mint forradalmárként. Az előbb felsorolt három személy, különböző módon határozta meg Martinovicsot (individuais vélemények). A többi jellemzőbben azonban követték saját szűkebb politikai frakciójuk Martinovics-képét, ami tökéletesen illeszkedett a nagyobb keretbe, a szociáldemokrata és kommunista Martinovics-kultuszba.” In: Pálinkás: *Martinovics Ignác emlékezete*, 81–82.

szocialisták a fegyveres-felszabadító forradalmár előképét tisztelték személyében.⁴²

Az új, baloldali mozgalmak már röviddel megjelenésüket követően, markáns Martinovics-képpel rendelkeztek. A szélsőbaloldali Martinovics-ábrázolásban és a Vázsonyi Vilmos alkotta kultuszban az a legfőbb közös elem, hogy egyaránt az egyházi értelmiségben és a hagyományos nemesi tisztviselői elitben találták meg az ellenségét. Az ellenségek a magyar jakobinusokat ellehetetlenítő XVIII. századi reakciók XX. századi örökösei lettek, vagyis a: „feketék”, „klerikálisok”, „reakziósok”, „kongregációsok” az „urak”.⁴³ A felemelkedő szocialista mozgalmak a kultuszépítésben potenciális riválisok lettek. Fennállt a veszély, hogy magukévá teszik a Vázsonyi által kisajátított Martinovics-kultusz legitimációs narratíváját. A demokraták ellenzéki politikai ellenfelei észlelték, hogy Vázsonyi Vilmos milyen kényszeredetten próbált kizárni mindenkit a fő kultuszépítő szerepéből.⁴⁴ A szélsőbaloldali politikusok és publicisták eszmélését pedig gyorsan követte az a felismerés, hogy ha sikerül Vázsonyi Vilmost kultuszvezető szerepétől megfosztaniuk majd a helyébe lépniük, az politikai térnyeréssel járhat. Ezt igazolja, hogy az 1900-as évtized végén a Demokrata Párt baloldali ellenfelei elkezdtek Martinovics-ünnepeket szervezni.

Az egyik első, radikálisok szervezte Martinovics-ünnepélyre 1909. május 21-én került sor, a jakobinusok kivégzésének 114. évfordulója után egy nappal.⁴⁵ A *Pesti Napló* május 22-i cikke is beszámolt az eseményről: „a Krisztina-körút 99. sz. alatti Alkotás-házban, amely előtt a Vérmezőn a kivégzések történtek, Martinovics-ünnepet tartottak. Benedek Jánosnak ez alkalomra írt ünnepi költeményének elszavalása után leleplezték a Stochla Józset által készített

⁴² „igazi forradalmár... aki csakugyan föl akart forgatni mindent, aki nemcsak az isten babonáját akarta kikergetni a fejekből, e a királyokat is a trónokról, aki meg akarta szüntetni a nemességet, el akarta venni a papok birtokait, föl akarta szabadítani a jobbágyot, aki igazi, fegyveres forradalmat tervezett és szervezett.” In: Pogány József: Martinovics és a magyar intellektuelforradalom. *Szocializmus* 8 (1913) 1. sz. 6–21.

⁴³ [Sz. n.]: Az eperjesi feketék. *Népszava* 39 (1911) 70. sz. 9.

⁴⁴ A pártelnök olyan görcsösen bizonygatta, hogy ő Martinovics kizárólagos politikai örököse, hogy a vicclapok is kigúnyolták ezért. Az ellenzékhez tartozó Bolond Istók nevű élclapban röviddel a kivégzések százhatodik évfordulója után, 1911. május 28-án jelent meg egy tréfa, mely a sovinszta Martinovics-képet kötötte össze, a Vázsonyi kultuszépítő szerepén való viccelődéssel: „A terézvárosi demokraták Martinovics emlékét is ki akarják sajátítani. Hohó! A magyar jakobinusok nem voltak — Jakabok!” In: [Sz. n.]: A terézvárosi demokraták. *Bolond Istók* 34 (1911) 22. sz. 9.

⁴⁵ [Sz. n.]: Martinovics-ünnep. *Pesti Napló* 60 (1909) 120. sz. 8.

Martinovics-mellszobrot. Az ünnepet méltatták Seffer László, Mezőfi Vilmos orsz. képviselő, Zigány Zoltán... Fáber Oszkár...”⁴⁶ A plasztikát készítő Stochla Józsefről és magáról a mellszoborról is nagyon kevés forrás maradt fenn. Emiatt további kutatásokat igényel a szobrász emlékezetpolitikában betöltött szerepének a tisztázása és a Martinovics-mellszobor sorsának kérdése egyaránt. Az viszont biztos, hogy az alkotás a radikális baloldaliak Martinovics-emlékezetét tükrözte és amint az idézett írás mutatja, a szobrot körülvevő történetpolitikai diskurzusról maradtak fenn kútfők. Ennek a diskurzusnak a részét képezte a Benedek János (1868–1926) ügyvéd, költő és függetlenségi párti országgyűlési képviselő⁴⁷ által a szoborátadóra írott *A szabadság szobránál* című vers is.

Benedek éveken át Debrecenben praktizált ügyvédként és mivel a kor újságírói leginkább a jogászok közül kerültek ki, a *Debrecen* nevű lapot is ő szerkesztette 1899 és 1905 között. A politikai periodika a függetlenségi ellenzék baloldalának nézeteit közvetítette. Benedek Jánosnak maga Ady Endre (1877–1919) költő volt a beosztottja, aki pár évig az újságnál dolgozott. A lapszerkesztő költészetére pedig nagy hatással volt az ismert poéta, akivel baráti kapcsolatot ápolt.⁴⁸ Ezt igazolja Ady *Magyar jakobinus dala* nevű költeménye is, amely egy évvel Benedek hasonló verse előtt jelent meg 1908-ban, *Akarunk és merünk?* munkacímen a *Népszavában*.⁴⁹

Ady szerint az ezer éve tartó elnyomás Magyarországnak a nemzetiségeknek és a magyaroknak az „eszme-barikádokon” kell egyesülnie egy jobb sors reményében. Az Ady-vers a militáns marxista költészet eszközévé teszi a szabadabb és igazságosabb társadalomért való törekvés gondolatát.⁵⁰ A *Szabadság szobránál* költemény hasonló retorikával él azzal a tétellel miszerint a művészet szépségét a „benne rejlő eszme” nagyszerűsége alapján lehet megítélni. Az Ady által használt a népeket a szabadság kivívásáért egyesítő „eszme-barikád” metaforához mérhető Benedeknek az az állítása, hogy saját korában a szabadság egy olyan absztrakt idea, amely csak a művészetekben létezhet: „Dicsérni dalban, szóban és szoborban: / Te csak ezekben élsz, dicső szabadság!”⁵¹ Az idézett cikk szerint a Martinovics-kultusz kiépítésére tett 1909-

⁴⁶ [Sz. n.]: Martinovics-ünnep, 8.

⁴⁷ Benedek János. In: *Magyar Életrajzi Lexikon*. I. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1967. 174.

⁴⁸ Kenyeres: *Magyar Életrajzi Lexikon*. I., 174.

⁴⁹ Ady Endre: *Akarunk és merünk?* *Népszava* 36 (1908) 201. sz. 2.

⁵⁰ „Hiszen gyalázatunk, keservünk / Már ezer év óta rokon. Mért nem találkozunk süvöltve Az eszme-barrikádokon ?” In: *Magyar jakobinus dala*. In: Ady Endre: *Az Illés szekerén*. Bp., 1924. 31.

⁵¹ Eternus.hu. <https://www.eternus.hu/vers/3683> (Legutóbbi megtekintés: 2025. május 27.)

es kísérlet kultuszteremtői, vagyis a szoboravatón megjelent szélsőbaloldali politikusok és újságírók létrehozta egy Martinovics-bizottságot, amely többek között az alábbi nevekből állt: Benedek János és Mezőfi Vilmos⁵² (1877–1919) országgyűlési képviselők, Fáber Oszkár⁵³ (1879–1945) és Zigány Zoltán⁵⁴

⁵² „Mezőfi Vilmos újságíró és pártelnök az 1890-es évek közepétől a *Népszava* szerkesztője és az SZDP tagja. A pártból való kizárása után, 1900-ban megalapította a Magyarországi Ujjászervezett Szociáldemokrata Pártot, melynek programjával 1905-től 1910-ig parlamenti képviselő volt. Nézeteiben radikális agrárszocialista és marxista „népművelő” volt, amit írásai is tükröznek: *Kommunizmus és kapitalizmus, Kik a hazaárulók, A mindentudó néplexikon.*” In: Mezőfi Vilmos In: *Magyar Életrajzi Lexikon.* II. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1982. 201. Tehát Mezőfi a „szocdemeknél” radikálisabb alternatívát kínáló agrárszocialista párt elnökeként vett részt a Martinovics-ünnepen.

⁵³ „Fáber Oszkár piarista rendi szerzetesnövendék, tanár, kommunista politikus. 1902-ben kivált a szerzetesrendből és csatlakozott a szociáldemokratákhoz. A Tanácsköztársaság idején az egyházi vagyon államosításával foglalkozó Országos Vallásügyi Likvidáló Bizottság vezetője.” In: Fáber Oszkár. In: *Magyar Életrajzi Lexikon.* I. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1967. 453. Fáber tevékenykedett a Galilei-körben is, ahol részt vehetett a radikális ifjúság Martinovics-kultuszának kiépítésében. A budapesti ifjúsági szervezetként induló Galilei Körről megjegyzendő, hogy „testvér egyesületéhez” az eperjesi szocialista jogészegylethez a Martinovics Körhöz hasonlóan, a Galilei Kör tagsága is túlnyomórészt kommunista fiatalokból állt. Fáber személye azonban nemcsak a Galilei Körrel kötötte össze az eperjesi kommunistákat, hanem a szabadkőműves Martinovics-páhollyal is. Ezt igazolja, hogy a Martinovics Kör propaganda előadásainak meghívott előadói, nagyrészt a Martinovics Páholy beavatottjai közül kerültek ki. A Martinovics Kör történetét megíró marxista történész így interpretálta Fáber eperjesi propagandabeszédét: „Március 12-én tartotta meg — mint említettük — a kollégium dísztermében hatalmas közönség előtt Fáber Oszkár volt piarista szerzetes, a magyarországi progresszió ismert alakja a Martinovics Kör által rendezett előadását A klerikális szervezkedés címmel. „Csuhá, a benne levőkkel együtt régen voltak úgy kiporolva, mint március 12-én Eperjesen” — írta tudósításában az Eperjesi Jogászélet.” In: Ladányi Andor: Az eperjesi Martinovics Kör története. In: *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII-XX. történetéből.* Szerk. Mészáros István. Bp., 1980. 210.

⁵⁴ Zigány Zoltán író, pedagógus, a századforduló után a radikális tanítómozgalom egyik vezetője, a Polgári Radikális Párt pedagógiai programjának kidolgozója. A Tanácsköztársaság idején a Néptanítók Lapját szerkesztette. Gondolkodásában Mezőfi Vilmoshoz hasonló szélsőséges agrárszocialista és kommunista

(1864–1921) kommunista „népművelő” pedagógusok illetve a radikális szabadkőművességet vezető Martinovics-páholy tagjai.⁵⁵ A névsorból jól látszik, hogy az eseményen megjelent országgyűlési képviselők szinte mind a Szociáldemokrata Párthoz köthető olyan személyek, akik a Tanácsköztársaság alatt vezető pozícióba kerültek, míg az újságírók a szélsőbaloldali politikai lobbizkizsgáló orgánumok alkalmazottai voltak. E mellett az emlékbizottság célját is rögzíti az írás, mely szerint az ünnepségen résztvevő radikálisok: „Martinovics emlékének megörökítésére és tetemének kikutatására bizottságot alakítanak.”⁵⁶ A szoborátadóra írott költemény is hasonló gondolatot fogalmaz meg, mint amelyet a bizottság is céljának tartott: „S a népnymor sýnlődő milliő / Ujjonganak e szép szobor körül. / Illő-e szent kegyeletet lerőni”.⁵⁷

A JAKOBINUSOK KIHANTOLÁSÁT KÖVETŐ EMLÉKEZETPOLITIKAI KAMPÁNY TÉRBELI TÁMPONTJAI

Amint Petőfi Sándor (1823–1849) poéta *Vérmező* című verse is mutatja, már a '48-as nemzedéket is foglalkoztatta a jakobinusok sírjainak felkutatása.⁵⁸ A dualizmuskori első kultuszkísérlet éveiben 1894-1895-ben, a magyar jakobinusok sírhelyeinek hollétét találkozó írások száma emelkedett a politikai

„népnevelő”, mindezt publikációi is megmutatják: *A pinceszövetkezetekről, Népoktatásunk reformja*. In: Zigány Zoltán In: Magyar Életrajzi Lexikon. II. Szerk.: Kenyeres Ágnes. Bp., 1982. 1076. Ráadásul Zigány a Martinovics páholy titkáráként levelezett Hebelt Edével, a felföldi Martinovics Kört meghatározó szocialista főiskolai tanárral. A titkár egy 1911. január végén keltezett levelében a radikális szabadkőművesség támogatásáról biztosítja a Martinovics Kört. In: Ladányi: Az eperjesi Martinovics, 219. Fáber és Zigány 1908-ban részt vettek a Martinovics-páholy megalakításában, 1909-ben pedig már Martinovics-ünnepet és emlékbizottságot szerveztek. Kultuszképző tevékenységüknek bizonyára abban is szerepe volt, hogy az 1910 és 1912 között működött eperjesi szocialista Martinovics Kör, beszélő névként a forradalmár nevét választotta az egylet nevéül.

⁵⁵ Ladányi: Az eperjesi Martinovics, 225.

⁵⁶ [Sz. n.]: Martinovics-ünnep, 8.

⁵⁷ Eternus.hu. <https://www.eternus.hu/vers/3683> (Legutóbbi megtekintés: 2025. május 27.)

⁵⁸ „Szabadságért elhullt dicső áldozatok, / Hol vannak, hol vannak a ti sírjaitok? / Hová temettek el? szent hamvaitokat / Hol találjuk meg, hogy tiszteljük azokat? / Olyan sokáig volt átkozott nevetek, / Megemlíteni sem volt szabad bennetek'; / De már annak vége, megadhatjuk a bért, / Áldozhatunk könnyet a kiontott vérért!” In: Vérmező. In: Petőfi Sándor: *Petőfi Sándor összes költeménye*. Bp., 1882. 598.

sajtóban.⁵⁹ A „mártírok” földi maradványainak kutatása azonban csak 1914. januárjában vezetett eredményre. Ugyanis Gárdonyi Albert (1874–1946) budapesti főlevéltáros kutatásai során ekkor talált egy dokumentumot, melyhez térképet is csatoltak. Buda város mérnökének 1810-ből való térképes jelentése, a mai Szilágyi Erzsébet fasortól és a Kútvölgyi lejtőtől határolt egykori katonai temetőt mutatta. A térképen hét kereszt jelölte a jakobinusok sírjainak hozzávetőleges helyét.⁶⁰

Budapest önkormányzata 1914. április 21-én rendelte el a Gárdonyi által megjelölt terület feltárását. Az ásátás vezetésére Bartucz Lajost, a Budapesti Tudományegyetem antropológusát kérték fel. A majd egy hónapig tartó munkát követően sorsszerűen pont a kivégzések 119. évfordulóján, 1914. május 20-án találták meg a magyar jakobinusokhoz tartozó első leleteket.⁶¹ A tudósok interdiszciplináris együttműködésen túl, a kivégzettek csontvázainak megtalálásához vezető folyamatot végig a baloldali csoportok kultuszépítési szándéka motiválta. A Demokrata Párt elnöke Vázsonyi Vilmos a baloldal fő kultuszépítőjeként folyamatosan a történetpolitikai közbeszédben tartotta a Martinovics-emlékezetet. Ezt mi sem tükrözi jobban annál, hogy a baloldali Martinovics-kép főalakítója az 1910-es évek elején a kultusz tüzét nemcsak a politikai sajtóban szította, hanem képviselői felszólalásokban is.⁶²

Gárdonyi Albert levéltári kutatásai mellett publikációival is formálta a Martinovics-vitát. A baloldalhoz kötődő levéltáros tanulmányaival a szociáldemokrata Martinovics-emlékezet egyik alakítója lett. A levéltáros Gárdonyi és az antropológus Bartucz a magyar jakobinusok exhumálása kapcsán végzett kutatásaikról készült emlékkötete, *A magyar jakobinusok emlékezete* címet kapta. A Fővárosi Tanács már 1917. november 19-én megküldte az emlékkönyvet nyomtatás céljából a főváros házi nyomdájának,⁶³ de a könyv végül csak 1919. március 1-én jelenhetett meg. Tehát az 1917-ben kiadni tervezett

⁵⁹ Az első kultusz kísérlet ideje alatt a sírok tudni vélt helyeivel kapcsolatos közbeszédeket melyek a szóbeli, forró emlékezet kategóriájába tartoznak, a modern kultúrákat (tehát írástudó társadalmakat) jellemző politikai sajtó örökölte meg: [Sz. n.]: A vérpad ünnepe, 8., [Sz. n.]: Martinovics és társai sírja, 7.

⁶⁰ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 79.

⁶¹ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 79.

⁶² Dr. Cserghő: *Vázsonyi Vilmos beszédei*, 391.

⁶³ A magyar jakobinusokról és exhumálásukról szóló emlékkötetet kiadását, bizonyára a cenzúra akadályozhatta meg 1917-1918-ban. Azon kérdésre, hogy miért húzódott el a kötet kiadása a nyomdába kerüléstől számítva másfél évig, Gárdonyi Albert Budapest Főváros Levéltárában lévő irathagyatékának átnézése adhat választ.

emlékkötetet a magyar múlt zűrzavaros időszakában, mindössze húsz nappal a kommunisták hatalomra kerülése előtt sikerült publikálni.⁶⁴ A szóban forgó emlékkötet marxista szellemben íródott. A levéltáros átvette a Vázsonyi Vilmos kitalálta „zseniális polihisztor”⁶⁵ jellemzést is és Martinovicsot olyan jelentős tudósként ábrázolta, kinek műveltsége mellett jelleme is megkérdőjelezhetetlen.⁶⁶ Gárdonyi pozícióban maradt a Horthy-rendszer alatt is. Ez arra utal, hogy nem lehetett túl szoros a kapcsolata a kommunistákkal. Azonban 1914-ben a Fővárosi Tanácsban a jakobinusoknak a legpompásabb síremléket megálmodó tanácsnok Wildner Ödön, már nem volt olyan „szerencsés”, mint Gárdonyi.⁶⁷ Wildner baloldali képviselőként kompromittálódott a Tanácsköztársaság alatt, minek eredményeképp 1919-et követően nyugdíjazták.⁶⁸ A budapesti tanácsban 1914-ben a különböző baloldali pártok voltak túlnyomó többségben. Ezen baloldali pártok a magyar jakobinusokban eszmei elődeiket tisztelték és Martinovicsot legitimációs narratíváik kanonizált „hősévé” tették. Ezért a képviselők egyetértettek abban, hogy a jakobinusokat újra kell temetni. Örökségüket, pontosabban mindenkori örököseik politikai törekvéseit, pedig emlékművekkel kell láthatóvá tenni.⁶⁹

A vélemények abban tértek el, hogy hol helyezkedjen el a székesfővárosban Martinovicsék síremléke, és mennyire legyen nagyszabású. Az, hogy a Fővárosi Tanács ülésein melyik baloldali politikus milyen pompás síremléket álmodott a jakobinusoknak, annak a fokmérője, hogy az adott tanácsos a kultuszépítésben milyen szerepet kívánt betölteni és Martinovicsot mennyire tartotta fontosnak saját ideológiai hagyományában. A bizottsági üléseken a radikális szociáldemokrata Wildner Ödön és Vázsonyi Vilmos demokrata pártelnök egymással versenyezve próbáltak grandiózusabb síremléktervekkel előállni. Tehát a Martinovics-kultusz fő építőjeként Vázsonyinak 1914-ben olyan fiatalabb vetélytársa akadt Wildner személyében, aki meg akarta őt fosztani a kultuszvezető politikai szerepétől.

A *Fővárosi Közlöny* rendszeresen közölte a közgyűlésén a tanácsosoktól tett előterjesztéseket és a különböző ügyosztályi üléseken készült jegyzőkönyveket. A hivatalos lap 1914. évi 53. száma értesít a magyar jakobinusok újratemetésének

⁶⁴ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 80.

⁶⁵ Dr. Cserghő: *Vázsonyi Vilmos beszédei*, 358.

⁶⁶ „Mindazon vádak, melyek tudományos munkássága és egyéni tulajdonságai ellenében elhangzottak, nincsenek szigorú tárgyilagossággal megalapozva.” In: Gárdonyi Albert: *A magyar jakobinusok emlékezete*. Bp., 1919. 3–54.

⁶⁷ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 89.

⁶⁸ Wildner Ödön. In: *Magyar Életrajzi Lexikon*. II. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1982. 1046.

⁶⁹ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 89.

tervezéséről, és az emlékműkonceptiókat megtárgyaló szociálpolitikai és közművelődési ügyosztály ülésén elhangzottokról. Az említett ügyosztály jegyzőkönyve segít elhelyezni a Martinovics-kultusz 1914-es kiépítésében a jakobinusok újratemetésére előterjesztéseket tevő tanácsosok szerepét. A képviselők ülésen tett megnyilatkozásai a kultuszépítésben való tudatos szerepválasztásukból következnek. Július 3-án a pénzügyi bizottság ülésén Wildner Ödön bizottsági és tanácsi előterjesztést tett „a Martinovics Ignác és vértanútársai földi maradványainak felkutatása és elhelyezése ügyében.”⁷⁰

A tanácsos előterjesztését egy rövid bevezetőt követően Bartucz Lajos ásatásokra vonatkozó jelentéseinek hosszabb idézésével kezdi. Bartucz jelentése lényegében nem más, mint egy olyan tudományos munkáról való beszámoló, amely az antropológiai és régészeti terminusok mellérendelve, végig az elfogult „vértanúk” minősítést alkalmazza Martinovicsokra.⁷¹ A tanácsnoktól felolvasott antropológiai jelentés megemlítette, hogy az ásatások eredményeit megtekintő fővárosi képviselők közül álló bizottság elnöke „dr. Wildner Ödön tanácsnok volt.” Tehát az ülésen felolvasott jelentéssel Wildner a jakobinusok exhumálásában való érdemeit igyekezett felnagyítani.⁷²

Bartucz Lajos írásának végén is a kultuszépítők azon politikai célját próbálja beszédmódjával és ásatási eredményeivel elősegíteni, hogy az újratemetés minél gyorsabban és minél grandiózusabb síremlék felállításával történhessék meg: „Martinovics Ignác és 6 vértanú társa földi maradványaival van dolgunk. Eszerint nincs semmi kételye és akadálya annak, hogy méltó eltemetésben részesüljenek.”⁷³

⁷⁰ II. Rendes tárgyak, *Fővárosi Közlöny* 25 (1914) 53. sz. 1978.

⁷¹ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2108.

⁷² A bizottsági ülésen idézett ásatási jelentés olvasata felkelti a gyanút, hogy Wildner akár külön is utasíthatta Bartuczot az ásatások körüli tevékenységének jelentésében való kihangsúlyozására: „Hogy a bizonyosságot teljessé tegyem, a május 29-ére dr. Wildner Ödön tanácsnok úr elnöklete alatt összehívott bizottság előtt a sírok két végét felbontottam... Míg a csontvázak kiemelésének és beszállításának lassú munkája tartott, dr. Wildner Ödön tanácsnok úr óhajára újabb árkokat ásattam, meggyőződést szerzendő, hogy a vértanúk sírjai körül nincsenek-e más sírok is.” In: Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2107. A régészettől is elismert antropológusként az ásatást vezető Bartucz vajon valóban a „tanácsnok úr óhajára” ásatott-e újabb árkokat, a jakobinusok sírjainak megtalálását követően. Erősen valószínűsíthető, hogy a Budapesti Tudományegyetem adjunktus antropológusa, nem egy politizáló anarchoszindikalista szociológusnak, vagyis nem Wildner Ödönnek a tanácsát kérte ki az ásatás folytatásáról.

⁷³ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2108.

A kultuszépítők politikai céljait legitimáló és saját jelszavaik felhasználásával⁷⁴ íródott ásatási jelentésről felmerül a gyanú, hogy azt Bartucz politikai megrendelésre írhatta. Vagy akár az is elképzelhető, hogy beszámolóját a tudós, Wildner Ödön nyomására alakította úgy, hogy az ülésen felolvasott tudományos eredményekre való hivatkozás, a kultuszépítő elbeszélését erősítse. A tanácsos a beszámoló felolvasását követően azt kéri a székesfővárosi rendes közgyűléstől, hogy a „tanács hatalmaztassék fel ezen földi maradványoknak kellő végtisztességgel újból való és végleges elhelyezésére.”

Ezután Wildner kifejti, hogy a „vértanúk nemes emlékének és az őket megillető kegyeletnek” akkor felel meg a tanács, ha a csontvázakat az exhumálás helyszínén temetik el, a mai Kútvölgyi lejtőtől és a Szilágyi Erzsébet fasortól határolt néhai sírkertben.⁷⁵ A politikus ezután rátér a vértanúknak szentelt „kegyeletes emlékre”, tehát a síremlékre vonatkozó terveire. Konceptcióját erősítve először is kijelenti, hogy két tanácsai ügyosztály is az ő elképzelését támogatja, majd azt javasolja, hogy „a földi maradványokat maradandó koporsókban” helyezték el. Wildner a sírhelyet egy „lejáróval ellátott teljesen vízmentes és elszigetelt” földalatti kriptaként képzelte el. A sírboltot pedig a felszínen egy „szintén hétszögű elrendezésű nyílt oszlopcsarnok” vette volna körül.⁷⁶

A sírboltot és a köré épülő emlékművet grandiózus kultuszépitménynek vizionálták. A mauzóleumot pedig az egyik legdrágább építőanyagból, gránitból kívánták felépíteni.⁷⁷ Az antik temetőkápolnák pompáját megszegyenítő Martinovics-mauzóleum projektjének méreteit szemlélteti, hogy a hétkaréjú krypta és a hét pilléres oszlopcsarnok köré, „hét darab maradandó és monumentális fa” ültetését helyezték kilátásba. Tehát a jakobinusok sírboltját egy olyan nagyszerű kultuszképző építményként képzelték el, mely körül még az odaültetett fák is „monumentálisak” lettek volna.⁷⁸ Wildner Ödön azon kérdést, hogy a „vértanúknak” emeljenek-e a belvárosban „szoborcsoportozatot”, (nem egyetlen szobrot) a fővárosi rendes közgyűlés „bölcs belátására bízta”.⁷⁹ Wildner terveiben az 1914-ben reaktivált Martinovics-kultusz térbeli lokalizációs rendszerének középpontjába a sírok helyén megépítendő, nagyratörő mauzóleum került volna.

⁷⁴ Publikációjával még az antropológus is „emlékművet” kívánt állítani a „vértanúknak”. In: Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsai, 2108.

⁷⁵ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsai, 2108.

⁷⁶ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsai, 2108.

⁷⁷ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsai, 2109.

⁷⁸ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsai, 2109.

⁷⁹ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsai, 2109.

A Vázsonyi Vilmoshoz viszonyítva a baloldaliak fiatalabb generációjához tartozó Wildner a kultuszképzést illetően elsősorban nem az eszmei kánonba illeszthető elődöket látott a jakobinusokban, hanem egy új kultusz építésének lehetőségét ismerte fel. A szociológus nem a Kerepesi-úti sírkertben nyugvó nemzet nagyjai mellé kívánta elhelyezni Martinovics maradványait, hanem a fiatalabb nemzedéket képviselve egy másik helyszínt kívánt az új Martinovics-kultusz centrális terévé tenni. Tehát nem a Fiumei úti temetőben nyugvó Deák Ferenc (1803–1876) és Kossuth Lajos (1802–1894) államférfiak egykori honatyai⁸⁰ szerepéhez akarta hozzákötni a Martinovics-kultuszt, hanem a politikai térnyerés céljából kívánta megújítani azt. Ha Wildner Ödön a Vázsonyi által már a XX. század eleje óta hangoztatott Martinovics-narratívára⁸¹ alapozta volna sajátos jakobinuskultuszát, azzal elismerte volna riválisa eszmei legitimációját.

Ezért szimbolikus a javaslata, miszerint a korábbi elképzelésekkel ellentétben a feltárt sírok helyén, vagyis a régi budai katonai temetőben állítsák fel a jakobinusok sírboltját. Az ókortól kezdődően a bazilikák nemcsak a szentek csontjain, hanem a szent sírok helyén is épültek. A szent sírokra az Istenhez való közvetítőhely funkciójuk miatt épültek rá a bazilikák. A szentek nyughelyeire épült bazilikák emlékezeti helyszínekké váltak. A magyar jakobinusok sírjainak helyén a bazilikákhoz hasonló emlékezeti helyszíneként működő térbeli támpontot, egy halotti kultuszépítményt akart építtetni Wildner Ödön. A baloldali radikális képviselő még a XX. században is az antik kultuszképző minták közösségépítő erejét akarta kiaknázni.

A politikus a felmerülő kiadások kapcsán még a szobrokra is tesz egy megjegyzést, miszerint „ha a közgyűlés nagyobb szabású emlékszobor felállítását kívánná, e költségek lényegesen emelkednének”.⁸² A költségekre való pénzkeréssel a kultuszépítő emlékezetpolitikai kampánynak és e kampány történetpolitikai tudatformáló lépéseinek költségeit Budapesttel kívánta megfizettetni. Hogy a jakobinusok exhumálását követően emlékezetpolitikai kampány folyt, Wildner előterjesztésében a történetpolitikai eszközök elé

⁸⁰ A Martinovics-kultuszt építő közszereplők a politikai szereposztó státuszára áhítozva a „nemzet atyjaként” kívánták meghatározni magukat. Ezt a szerepet pedig Kossuth Lajos töltötte be a nemzettudatban. In: Gerő: A Kossuth-kultusz, 95–103.

⁸¹ Az 1902-es politikai programadócikként funkcionáló írás egyes nyelvi fordulattal köti össze a magyarság Martinovics felé való emlékezetpolitikai adósságának emlegetését, a kultuszépítés igényével; „Nagy mulasztásunk volt eddig is, hogy e férfiak kultuszát nem terjesztettük.” In: Dr. Cserghő: *Vázsonyi Vilmos beszédei*, 359.

⁸² Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2109.

ragasztott emlék szó is jelzi: „emlék”, „emlékmű”, „székesfőváros kiadásában emlékműként megjelenendő munkában”, „emlékfüzet”, „emlékszobor”.⁸³

A tanácsos a kultuszépítés szempontjából kritikusnak tartotta az 1914 júliusát követő hónapokat és már rövidtávon is a lehető legnagyobb politikai térhódításra törekedett a Martinovics-kultusszal. Ezzel indokolható, hogy az „ügy végleges sürgős rendezését a kegyelet elsőrendű követelményének” nevezte.⁸⁴

Július 3-án a pénzügyi bizottság ülésén is előadta Wildner a jakobinusok újratemetésére vonatkozó terveit, a szociálpolitikai és közművelődési ügyosztály ülésén elhangzottakhoz képest változatlanul. A kultuszvezető kiváltságát a radikális baloldaltól féltő Vázsonyi is felszólalt a bizottsági ülésen, hogy vázolja saját elképzeléseit az újratemetést illetően. Vázsonyi szerint azért nem szabad a sírok helyén eltemetni a jakobinusok maradványait, mivel annak a „helynek semmi kegyeleti értéke nincs, mert annak idején éppen megbélyegzőként jutottak oda ki az akkori temető árkába”.⁸⁵ Előbbi mondatával nem csupán kegyeletesebbnek akart feltűnni a kultuszvezető pozícióját veszélyeztető Wildnernél, de közvetett támadást is intézett riválisa ellen.

A pártelnök szerint ellenfelében semmi kegyeleti érzés nincs, mivel arra a helyre akarja eltemetni a „mártírokat”, ahol jeltelen sírokba földelte el őket a „reakciós” hatalom.⁸⁶ Vázsonyi elvetette a Vérmezőn való újratemetés és emlékműállítás gondolatát is. Ezt azzal indokolta, hogy a kivégzések helye távol esik a belvárostól. Ekkor ismét a kultuszépítő nyilvánult meg, mivel a kultuszképzésben kulcsfontosságú kultuszépítményként működő mauzóleumot nem akarta olyan területen elhelyezni, ami a tömegek számára a város szélén nehezen megközelíthető. Vázsonyi szerint „közelebb kell hozni tehát az emléket, s elmélkedni afelett, ne hozzák e őket a ma már Pantheont helyettesítő Kerepesi-temetőbe, mely a legalkalmasabb.”⁸⁷

A temetők és a sírhelyek mindig különösen fontosak voltak a kollektív emlékezetben. Az újkori államok olyan sírkerteket hoztak létre, ahol a nemzettudatot meghatározó személyek maradványait őrizték. Ezek a nemzeti sírkertek a kormányok reprezentációját épp úgy szolgálták, mint a hatalmi legitimáció erősítését.⁸⁸ Elsőként a francia állam hozott létre nemzeti sírkertet a *Pantheon* képében. Ezt követően a folyamat átgyűrűzött Európán és hazánkban is végbement a „pantheonizáció”. Magyarországon a Fiumei Úti Sírkert kapott

⁸³ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2109.

⁸⁴ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2109.

⁸⁵ A pénzügyi bizottság ülése. – 1914. évi július 3-án. *Fővárosi Közlöny* 25 (1914) 54. sz. 2125.

⁸⁶ A pénzügyi bizottság ülése, 2125.

⁸⁷ A pénzügyi bizottság ülése, 2125.

⁸⁸ Nagy: „Az emlékezet forrásai”, 190.

dísztemetői rangot 1885-ben. A magyar *Pantheonban* azonban nemcsak a kollektív emlékezetben kanonizált hősök nyugszanak, hanem olyan XIX. századi közszereplők is, akiknek tevékenysége szűkebb társadalmi rétegeknek volt példaadó.⁸⁹

A jakobinusok magyar *Pantheonban* való újratemetéséért felszólaló Vázsonyi érveinek szintézisét idézi a hivatalos lap: „a hamvaknak a közönség számára minél hozzáférhetőbb helyen kell lenniök. A Kerepesi-temetőbe való elhelyezéssel, Kossuth, Deák, Batthyány mellé, parifikálni kívánja őket az ország többi nagy vezérlő elméivel és szellemeivel.”⁹⁰ A politikus azért akarta a „Kerepesi-temetőben” elhelyezni a Martinovics-mauzóleumot, mert ezzel a kollektív emlékezet és a nemzettudat számára kulcsfontosságú helyen hozta volna létre a kultuszépítményt. A pártelnök Martinovics kultikus tiszteletének építése során olyan térbeli támpontot jelölt meg a dísztemetőben, amely a nemzet nagyjainak kultuszaiban is központi szerepet töltött be. Vázsonyi fő emlékezetpolitikai célja egy olyan eszmei idővonal létrehozása volt, amelyre önmagát és a vele szimpatizálókat is felfűzte volna. A rutinos tanácsos egy már létező és a nemzettudatban nélkülözhetetlen lokalizációs rendszerbe akarta beilleszteni a jakobinus kriptát, azzal, hogy a Fiumei Úti Sírkertben akarta elhelyezni azt, mint a Martinovics-kultusz térbeli lokalizációs rendszerének központi emlékezeti helyszínét.

A dualizmuskori sajtóban a sírok helyét felfedő levéltári kutatások nyilvánosságra kerülése után a fővárosi közgyűlésen az ásatást kezdeményező első indítványok benyújtása óta, vagyis 1914 januárjától kezdve egyre több írás jelent meg Martinovicséről. Ezek az újságcikkek a felerősödő emlékezeti párbeszéd lenyomatai.⁹¹ Vázsonyi Vilmos mindezzel tisztában volt, hiszen a már több mint tíz éve tartó kultuszképző tevékenysége során, végig politikai eszközként használta az újságokat. A pártelnök azt is tudta, hogy a július 3-i bizottsági ülésén elmondottakat is megírhatja a sajtó, ezért a nyilvánosságnak is beszélt. A demokrata politikus azért akarta a magyar nemzeti ethosz hőseinek számító Batthyány és Kossuth síremlékeihez közel elhelyezni a jakobinusok kultuszépítményét, hogy teljessé tegye a „demokrata” hatalmi legitimációt jelképező elődök idővonalát. Ha Vázsonyinak sikerült volna a „Kossuth, Deák, Batthyány” alakját felvonultató ideológiai értelmezési keretet Martinovicsék beiktatásával teljessé tenni, azzal ő lett volna a liberális és demokrata politikai örökség kizárólagos birtokosa. Gerő András a Kossuth-kultusz kapcsán az alábbiakat írja: „a politikai térben a szereposztó a legfontosabb. Nem az a lényeg, hogy ki a legnagyobb, hanem az, hogy ki mondhatja meg, vajon ki a legnagyobb.

⁸⁹ Nagy: „Az emlékezet forrásai”, 190.

⁹⁰ A pénzügyi bizottság ülése, 2125.

⁹¹ [Sz. n.]: Martinovics sirja. *Pesti Napló* 65 (1914) 18. sz. 17.

A szereposztó pillanat után már arra is tér nyílik, hogy ő tematizáljon. A tematizálás terepe pedig a politika sajtó.”⁹²

Ha a demokrata képviselő előterjesztését támogatta volna a közgyűlés, az emlékezetpolitikai vita győzteseként ő vált volna a baloldal politikai szereposztójává. Tehát tematizálóként ő dönthette volna el, a politikai szereplők rangsorát, vagyis hogy melyik baloldali államférfi pontosan milyen politikai szerepben jelenjen meg a nyilvánosság előtt. Vázsonyi Vilmos jelentős kultuszképző munkássággal a háta mögött az újratemetésben és az emlékműállításban hatalmas politikai lehetőséget látott. Egy több mint tíz éves politikai programot valósíthatott volna meg, ha a kultuszvezető szerepét megtartva az ő terveit kivitelezve temették volna újra a jakobinusokat. A pártelnök az újratemetés körüli emlékezetpolitikai polémiaát saját politikai törekvései megvalósulásaként próbálta beállítani. Önmagát pedig igyekezett a legkegyeletesebb eszmei örökösnek feltüntetni, aki mindenkit megelőzve elsőként küzdött a „mártíroknak” kijáró dicsőségért. Erre utal a bizottsági jegyzőkönyv is: „Vázsonyi Vilmos hosszú éveken keresztül ápolta a Martinovics és társai kultuszát s mielőtt a csontok megkerültek volna, már kiásta az emléküket.”⁹³

A demokrata politikus a pénzügyi bizottság ülésén a jakobinusok újratemetése és az emlékműállítás körüli egyezkedés során hirtelen stratégiát váltott. Kijelentette, hogy bár a kiásott sírok helyén való újratemetés gondolatából hiányzik az együttérzés és a gyász, ha a bizottság mégis Wildner javaslatát támogatja, nem bocsátkozik további vitába.⁹⁴

A tapasztalt képviselő sejtette, hogy ha a bizottsági előterjesztéseket a rendes közgyűlés elé bocsájtják szavazásra, akkor bizonyára vereséget szenvedett volna attól a Wildnertől, aki a szociálpolitikai és közoktatásügyi ügyosztály vezetőjeként sok támogatóval rendelkezett. Ezért ez a színlelt visszavonulás, inkább a kultusztematizáció taktikai lépésének tekinthető, mint megfutamodásnak. Ugyanakkor Vázsonyi felszólalásában kikötötte, hogy abban az esetben hajlandó csak Wildner temetésre és emlékműállításra vonatkozó terveit támogatni, hogy ha a jakobinusok örökségéhez felérő szoborcsoport felállítására, a pénzügyi bizottság egységesen kéri fel a tanácsot: „A bizottság a szobroknak a „város megfelelő helyén való felállítására és ennek költségeire nézve tegyen előterjesztést, a főváros pedig rendezzen országos gyűjtést erre a célra s hatalmazza fel a tanácsot, hogy az ügy vitelére bizottságot küldjön ki. (Helyeslés.)”⁹⁵ Amint látszik a mondat utáni helyeslést rögzítő szóból, a

⁹² Gerő: A Kossuth-kultusz, 95–103.

⁹³ A pénzügyi bizottság ülése, 2125.

⁹⁴ A pénzügyi bizottság ülése, 2125.

⁹⁵ A pénzügyi bizottság ülése, 2126.

pártelnök ezen javaslata már elnyerte a pénzügyi bizottság tetszését. A szoborbizottság elnökének bizonyára a bizottság alapítását kezdeményező Vázsonyit választották volna meg.

Wildner Ödön is tanúja volt annak, hogy a bizottságot megnyerte Vázsonyi azon javaslata, hogy támogassák a sírok helyén való újratemetést és emlékműállítást, azonban a belvárosi szobrok költségeinek finanszírozására szervezzenek országos akciót. Wildner azzal a megjegyzéssel támogatta idősebb riválisa előterjesztését, hogy ő úgy is a közgyűlésre bízta volna a szoborkérdést.⁹⁶

A kultuszépítés főszerepének kisajátításaért folytatott vitát, végül a pénzügyi bizottság ülésén született emlékezetpolitika kompromisszum oldotta fel. Míg az újratemetés helyének és az emlékműállítás mikéntjének kérdésében, Wildner Ödön álláspontja érvényesülését saját politikai célja és identitása győzelmének tekintette. Addig a tapasztalt kultuszépítő Vázsonyi, a visszavonulást követő hosszú távú győzelem hasznát kereste. A pártelnök már nem az újratemetésben és az emlékműállításban látta az igazi politikai húzást, hanem a szoborcsoport ügye köré szervezhető országos jótékonyági akcióban, amit saját politikai kampányaként valósíthatott volna meg. Az idősebb politikus 1914-ben már húsz éve volt a fővárosi törvényhatóság tagja és rutinos kultuszképzőként az újratemetésből adódó politikai lehetőség gyümölcseit, hosszabb érlelés után akarta leszakítani.⁹⁷ Ezzel szemben a budapesti tanácsnoki hivatalát mindössze három éve betöltő fiatalabb vetélytársa a rövid politikai előnyökben, a rivális feletti végleges győzelem lehetőségét látta.⁹⁸

Amikor Vázsonyi felismerte, hogy a rendes közgyűlés előtt saját emlékműállítási koncepciója vereséget szenvedne Wildner javaslatával szemben, megkerülte ellenfelét. Az emlékezetpolitikai diskurzust fővárosi közügyből, az egész országra kiterjedő nemzeti érdekké akarta tenni. A pártelnök ezzel azt a régi vágyát akarta beteljesíteni, hogy a fővárosi politika után az országos közéletnek is meghatározó alakja legyen. A kultuszépítés jegyében történő országos gyűjtést, bizonyára a vidéki városok baloldali lapjaiban nagyszabású sajtókampány kísérte volna. Vázsonyi az országos gyűjtéssel olyan közösséget és legitimitást növelő rendezvényeket szervezhetett volna, mint azt 1902-ben tette. Abban az évben vidéki polgári egyletek meghívására, a Martinovics ideológiai örököseként tetszelgő pártelnök, a jakobinusok emlékével kampányolt Debrecenben és Nagyváradon.⁹⁹ Tehát a kultuszképzés részeként megvalósuló

⁹⁶ A pénzügyi bizottság ülése, 2126.

⁹⁷ Vázsonyi Vilmos. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. XIV. Bp., 1914. 1017–1019.

⁹⁸ Kenyeres: *Magyar Életrajzi Lexikon*. II., 1046.

⁹⁹ Vázsonyi Vilmos körutón. *Hazánk* 9 (1902) 89. sz. 5.

országos akciót arra használta volna, hogy a Demokrata Párt vidéki tömegbázisát megeremtsse és saját politikai ázsióját növelje.

Az újratemetés és emlékműállítás kapcsán a harmadik és egyben legnagyobb elképzelést Ehrlich G. Gusztáv (1849–1934) várospolitikus képviselte. A vasipari nagykereskedő Ehrlichet az 1880-as években választották be Budapest törvényhatósági bizottságába, ahol 1914-ben a nagy tekintéllyel bíró idősebb képviselők közé tartozott. A tanácsos maga is sokáig volt pártelnök, hiszen az általa alapított és a kortársaktól csak „Ehrlich-féle liberális pártnak” nevezett politikai csoportot évtizedekig vezette.¹⁰⁰

A képviselő az újratemetés és az emlékműállítás hollétének kérdése kapcsán kijelentette, hogy „csak egy megfelelő helyet tud, a Szabadság-teret.” A grandiózus javaslatot maga a pénzügyi bizottság elnöke söpörte félre egyetlen mondatával. Az elnök szerint, ha az emlékműállítással egybekötött újratemetés a Szabadság téren valósul meg:

„Akkor soha sem lesz meg, annyi pénzbe kerül.” A bizottsági elnök álláspontját osztotta még egy tanácsos, aki Ehrlich ötletéről így nyilatkozott: „A Szabadság-tér nagyon sokba kerülne.”¹⁰¹ Ehrlich a Szabadság teret nemcsak annak beszélő neve miatt választotta. Nem pusztán az a cél vezette, hogy a szabadság „mártírjait” a Szabadság téren helyezze örök nyugalomra. Ugyanis ez az a tér Budapest közterei közül, amely a mindenkor uralkodó történetpolitikai kurzusok hatalmi legitimációs narratíváit erősítő tömegrendezvények térfoglalásainak és a szimbolikus emlékműállításoknak már a XIX. században is helyet adott. A tömegek számára könnyen megközelíthető és a város szívében lévő Szabadság térre tervezett újratemetés és mauzóleumépítés minden bizonnyal nagy költségekkel járt volna.

Az uralomra vágyó politikai pártok törekvései mindig megpróbálják a saját ideáiknak megfelelően kisajátítani és újraformálni a hatalmuk alá került teret. Tipikus példái ennek az új kormányok berendezkedéseivel együtt járó városi térhasználat változásai. Az urbánus terek kisajátítása az alábbiakban valósulhat meg; spontán vagy szervezett tömeggyűlések köztérfoglalása és a tömeges népünnepélyek vizuális kereteit adó monumentális díszítőelemek térhasználat.¹⁰²

A köztereket azonban nemcsak tömegtüntetésekkel és az azok látványos kereteit adó díszítőelemekkel lehet elfoglalni, hanem emlékműállítással is. Az emlékezet kultúrája a természetes térbe plántált jelekkel, elsősorban „emlékművekkel” operál. Bárhol lehet emlékmű, ahol az emlékezet a természetes

¹⁰⁰ Ehrlich G. Gusztáv. In: *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk. Újvári Péter. Bp., 1929. 216.

¹⁰¹ A pénzügyi bizottság ülése, 2125.

¹⁰² Perczel: Vörös zászlók, vörös, 4.

térbe ültetve megjeleníthető. Az emlékezeti helyszín terében testet öltő jelenséggént az „emlékmű” lehet egy tájegység, város, épület és bármilyen tárgy. Az emlékművek a természetes térben való elhelyezkedésük miatt, különösen ki vannak téve a történetpolitikai harcoknak. Az emlékműnek, mint emlékezeti helyszínnek, változhat jelentése, funkciója és az emlékezetrombolás (*damnatio memoriae*)¹⁰³ jegyében akár el is pusztíthatják.¹⁰⁴

Ehrlich koncepciója azért volt különleges, mert ez volt az egyetlen olyan terv, amely egy a fővárosban lévő köztéren kívánta újratemetni a jakobinusokat és emlékművet állítani számukra. A szakrális erőt szimbolizáló Szent István Bazilika és az államhatalmat megtestesítő Országház közti városrész legnagyobb köztereként a Szabadság tér a magyar nemzettudat centrális emlékezeti tere. A Szabadság teret, mint emlékezeti teret kisajátító terv minden más újratemetésre és emlékműállításra vonatkozó elképzelésnél nagyszerűbb volt és a Martinovics-kultusz lokalizációs rendszerének térbeli központját egy a nemzettudatra is hatással bíró köztérre kívánta helyezni. Felmerül a kérdés, hogy a sikeres üzletember Ehrlich, aki sokáig a Pesti Izraelita Hitközség pénzügyi elöljárója is volt, miért rukkolt elő a bizottsági ülésen az újratemetés kapcsán olyan helyszín megjelölésével, ahol az építkezés ennyire sokba került volna. A főváros pénzügyi bizottságának egy olyan elismert tagja állt elő a vállalhatatlanul drága építési helyszín ötletével, aki saját egyházközsége pénzügyeit hosszú időn át felelősen igazgatta.¹⁰⁵ A tanácsos szimbolikus helyszínválasztásának több magyarázata is lehet. A pénzember racionalitását bizonyára felülírta a személyes identitásából fakadó vallásosság. Ugyanis a legnagyobb fővárosi zsidó hitközség pénzügyi elnökhelyettese, mindig is közössége hitéletének aktív részese volt. Ehrlich G. Gusztáv egy mélyen hívő, zsidó vallású magyar ember volt.¹⁰⁶ A Magyar Zsidó Lexikonban a tanácsosra vonatkozó szócikk és a pénzügyi bizottsági ülésének jegyzőkönyve is ezt az elgondolást támogatják. Azonban a kérdés tisztázása további kutatásokat igényel. A vallási emancipáció (1895: XLII t. c.)

¹⁰³ A *damnatio memoriae* már az ókori Kelet kollektív emlékezetet befolyásolni kívánó eszköztárában is ismert volt. A két latin szó számos cselekmény gyűjtőfogalma, amik láthatóan mind ugyanazt a célt szolgálják: zászlók elégetése és könyvégetés, emlékművek és szobrok elpusztítása, utcák átnevezése, új időszámítást indító naptárak bevezetése. A *damnatio memoriae* a hatalmi kurzusváltás azon folyamatait kíséri, amikor egy adott történetpolitikai kurzus szakít egyes hagyományokkal, lerombol bizonyos identitáselemeket, és saját ideológia kurzusának megfelelőbbekre cseréli azokat. In: Ute Schneider: *Geschichte der Erinnerungskulturen*. Frankfurt, 2000. 267–268.

¹⁰⁴ Assmann: *A kulturális emlékezet*, 61.

¹⁰⁵ Újvári: *Magyar Zsidó Lexikon*, 216.

¹⁰⁶ Újvári: *Magyar Zsidó Lexikon*, 216.

beteljesülésére évtizedekig váró zsidó hívő, bizonyára hitelt adott Vázsonyi hamis narratívájának, melyben Martinovics, mint a „nagy jogegyenlősítő” jelent meg.

A Demokrata Párt elnökének a történelmet átértelmező elbeszélése az államrend ellen szervezkedő opportunisták jakobinust, a rendi társadalomban jogfosztott társadalmi csoportokért, köztük a zsidók egyenjogúsításáért küzdő zseniális reformértelmiségivé varázsolta.¹⁰⁷ Ehrlich G. Gusztáv esete azért tanulságos, mert megmutatja azt, hogy nem azok az emberek a legelfogultabbak, akik egy hamis „politikai mítoszt” létrehozhatnak a könnyebb érvényesülésért. Azok a hatalomra törő emberek a legelvakultabbak, akik a végletes „politikai mítoszokat” próbálják valóra váltani.

A Wildnertől július 3-án a tett előterjesztéshez a pénzügyi bizottság július 7-én azzal a feltétellel járult hozzá, hogy a csontvázakat az exhumálás helyén temessék el, és a szoborcsoportot Budapest belterületén állítsák fel. Tehát a tanácsos által a síremlék költségeire kért harmincezer korona kiutaltványozását a pénzügyi bizottság engedélyezte. A mauzóleum felépítésére megszavazott harmincezer összeget az 1914-es költségvetés községi alapján belül, az előre nem látott különféle kiadások fejezetére terheltek volna. Ezzel a síremlék megépítése a községi alap különféle kiadások fejezetében rendelkezésre álló 39670 koronájából legalább harmincezeret felemésztett volna.¹⁰⁸

A belvárosi szoborcsoport felállítására további harmincezer koronát szavaztak meg, öt esztendőn át évi hatezer koronás részletek kifizetésével. A szobrokat oly nagyszabásúnak álmodták meg, hogy az „emlék felállítása céljából megindítandó országos gyűjtést” hirdettek. A budapestiek adójából kigazdálkodott harmincezer koronát a vidéki magyarok felajánlásaival is ki akarták egészíteni, hogy a lehető legpompásabb műemkek épüljön meg.¹⁰⁹

A hónapokon át a fővárosi politika forrópontjának számító exhumálás, újratemetés, emlékműállítás kérdésköréhez kapcsolódó emlékezetpolitikai vitákat a következőképp lehet összefoglalni. A kihantolást követően a fővárosi közgyűlésen konszenzus volt abban, hogy újra kell temetni a jakobinusokat és emlékműállítás szükséges. Arról folyt a vita, hogy hol temessék újra a csontokat és pontosan milyen „emléket” állítsanak a jakobinusoknak. Az egyezkedést végül is egy emlékezetpolitikai kompromisszum zárta le. A kultuszvezető tisztjére pályázó tanácsosok között az egyezés amentén született meg, hogy a vitás felek közül ki, milyen történetpolitikai eszközt látott a hatékonyabbnak, a baloldal politikai szereposztó pozíciójának elnyeréséért folytatott versenyben.

¹⁰⁷ Dr. Cserghő: *Vázsonyi Vilmos beszédei*, 359.

¹⁰⁸ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2107.

¹⁰⁹ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2107.

A hatalmas összegből kivitelezni kívánt jakobinus szoborcsopotról meg kell jegyezni, hogy az valójában nem a demokrácia „vértanúinak nagy áldozatát” szimbolizálta, hanem a szobrok mögött megbúvó politikai törekvések nagyságrendjét. A pénzügyi bizottság július 7-i emlékeztetpolitikai megegyezés révén született előterjesztését, a főváros rendes közgyűlése július 9-én fogadta el. Az 1914. július 28-án kitörő első világháború kialakította válsághelyzet azonban megakadályozta az újratemetésre és az emlékműállításra vonatkozó határozatok végrehajtását.

A budapesti baloldali politikusok azonban nem mondtak le az újratemetésben és az emlékműállításban, vagyis a kultuszépítésben rejlő politikai potenciálról. Ezt igazolja az is, hogy a közgyűlés 1914. október 7-én arról rendelkezett, hogy a július 9-i határozatot továbbra is végrehajtandónak tekintik, kivitelezését azonban „függőben tartják.”¹¹⁰ Az első világháború kirobbanása azonban nem elnapolta, hanem végleg megakadályozta a baloldali politikusoknak a jakobinusok újratemetésre vonatkozó terveinek kivitelezését. Sem az újratemetés tömegrendezvénye, sem a halotti kultuszépítménynek vizionált Martinovics-mauzóleum, sem a magyar jakobinusokat mintázó belvárosi szobrok, melyek a baloldali politikai törekvések jelképei lettek volna, nem valósulhattak meg.¹¹¹

A magyar jakobinusok kihantolt emberi maradványainak sorsa a következőképp alakult. Bartucz Lajos az agnoszkálást¹¹² (holttestek személyazonosságának megállapítása), a csontvázak tisztogatását és a törött csontok összeragasztását követően 1914. július 15-én, hét lepecsételt tölgyfaládába zárva adta át az emberi maradványokat Tóth-Szabó Pál (1872–1938) helyettes főlevéltárosnak.¹¹³ A ládákat a Fővárosi Levéltár egy „tűzmentes helyiségében” tárolták egészen¹¹⁴ 1926-ig.¹¹⁵

¹¹⁰ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 79–80.

¹¹¹ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 79–80.

¹¹² Agnoszkál. In: *A magyar nyelv értelmező szótára*. I. Szerk. Bárczi Géza. Bp., 1959. 46.

¹¹³ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 79.

¹¹⁴ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 89.

¹¹⁵ A hamvak 1914-től 1926-ig voltak a levéltárban, ugyanis Budapest tanácsa 1926. március 11-én határozatot hozott, miszerint: „Martinovics Ignácnak és vele egy időben kivégzett hat társának az 1914. évben feltalált hamvait, amelyek azóta a székesfőváros levéltárában vannak... megfelelő módon helyezze el ideiglenesen addig is, amíg a hamvak végleges elhelyezése felől döntés történhetnék”, elrendeli, hogy a hamvakat „az eredeti ládában” helyezték a Kerepesi temető egyik sírboltjában. A... temetés „a sírbolt kijelölése után azonnal történjék meg”. Gárdonyi Albert újratemetést kérelmező 1925. november 3-ára keltezett előterjesztését, tárgyalta a főváros tanácsa. In: Benda:

ÖSSZEGZÉS

A kutatás a dualizmus kori Martinovics-emlékezetet a sajtóban tematizáló emlékezetpolitikai viták érvrendszereinek összehasonlító elemzését végezte el a diskurzuselemzés módszertanával. A Martinovics-emlékezet elsődleges forrása a sajtó, ezért számos napilap, politikai periodika, élcslap, tudományos- és irodalmi folyóirat lett elemezve. A hipotézis szerint a Tanácsköztársaság alatti Martinovics-kultusznak volt dualizmus kori előzménye. A Martinovics-kultusz térbeli lokalizációs rendszerének támpontjai a korabeli Budapest térképeken, pedig valóban ábrázolhatók.¹¹⁶

A dualizmuskori Martinovics-emlékezet történetében az első kultuszépítési kísérlet idején 1894-1895-ben a Martinovics és társai sírjainak helyét találkozó újságcikkek száma (a forradalmárok kivégzésének centenáriuma készülve) emelkedett a politikai sajtóban.¹¹⁷ Az 1894-1895-ös években a kollektív emlékezetben, annak is a szóbeli hagyományozást jellemző formájában a forró emlékezetben, párhuzamosan voltak jelen olyan közbeszéddek, amelyek a

Az 1795-ben kivégzett, 81. Az újratemetés történetét megíró Benda Kálmán szerint: „A tanácsülési iratok mutatója szerint az üggyel az 1926. február 25-i tanácsülés is foglalkozott, a 26 340. számon azonban, ahol lennie kellene, semmilyen irat nincs.” Elképzelhető, hogy az iratok elvesztek, mivel azonban a vonatkozó levéltári egységnek minden irata megtalálható, és csak az hiányzik, amely az újratemetés 1926. február 25-i tanácsülési vitát tárgyalja, így valószínűbb, hogy a hiányzó dokumentumot eltüntették. A Horthy-korban Martinovics alakját démonizálta a történetpolitika. In: Pálkás: *Martinovics Ignác emlékezete*, 48–55. Az újratemetési diskurzusról tanúskodó iratot egy olyan tanácsos tüntethette el, aki 1926-ban részese lehetett a fővárosi emlékezetpolitikai vitának, majd a 30-as évek végére radikalizálódó magyar közéletben már vállalhatatlannak tarthatta korábbi Martinovicsról tett kijelentéseit. Tanulságos, hogy a kultuszépítő főszerepét 1914-ben kisajátítani kívánó Wildner Ödön, aki a Tanácsköztársaságban való részvétele miatt kegyvesztetté vált, pont 1926-ban lett újból fővárosi tanácsnok. Tehát Wildnert abban az évben fogadták vissza a budapesti politikum körébe, mikor az újratemetés kérdéséről határozott a fővárosi tanács.

¹¹⁶ Lásd a Függelékben lévő ábrákat.

¹¹⁷ Az első kultusz kísérlet ideje alatt a sírok tudni vélt helyeivel kapcsolatos közbeszéddek melyek a szóbeli, forró emlékezet kategóriájába tartoznak, a modern kultúrákat (tehát írástudó társadalmakat) jellemző politikai sajtó örökítette meg: [Sz. n.]: A vérpad ünnepe, 8., [Sz. n.]: Martinovics és társai sírja, 7.

„szájhagyomány”¹¹⁸ hitelességére hivatkozva, több helyet is a jakobinusok sírjaként jelöltek meg a Vérmezőn.

A kivégzések századik évfordulóját tematizáló egyik első 1894-es újságcikk az egykoron a Déli Vaspályatársaság Budai indóházának¹¹⁹ helyén állott vöröskereszt temető Vérmezőhöz közeli részére helyezte a jakobinusok sírjait.¹²⁰ Ezzel szemben a *Budapesti Hirlap* 1895. áprilisi cikke azt igazolja, hogy az 1840-es években keletkezett szóbeszéd, miszerint a magyar jakobinusok sírja a Vérmező északi részén lévő „halomnál” található, még negyven évvel később is élt az emlékezetben.¹²¹ A sírok hollétét találó harmadik narratíva szintén az előbbi lapban jelent meg egy nappal a kivégzések századik évfordulója után. A cikk egy bizonyító jellegű „szájhagyományra” hivatkozva állítja azt, hogy a „vértanúk hamvai” a Vérmező közepén lévő katonai raktárhoz¹²² közel nyugszanak. Ez az írás tanúskodik arról,¹²³ hogy a Vérmezőn és a közelében három helyen feltételezett sírok egy kiépülő kultusz lokalizációs rendszerének térbeli pontjai voltak. A Vérmezőn és az indóháznál feltételezett három sír lokációinak térbeli összekapcsolása egy olyan „demokrata zarándokút” nyomvonalát rajzolja ki a korabeli térképen, (1. ábra) amely szent tájjá¹²⁴ tette a területet. A Benedek János parlamenti képviselő által az 1909-es szélsőbaloldali Martinovics-ünnepre és szoboravatóra írott költemény „szobor előtt lerótt szent kegyeletet” említ.¹²⁵

Tehát a Vérmező melletti Alkotás-házban felállított plasztika előtti kultikus tiszteletadásról szól a vers, amely egészen addig tartott volna, míg a jakobinusok csontjait meg nem találják. A Martinovics-kultusz lokalizációs rendszerének térbeli támpontja volt az 1897-ben a Fővárosi Egyesület ülésén az Alkotás térre kezdeményezett emléktábla állítás,¹²⁶ az Alkotás-házban 1909-ben átadott plasztika és az 1907-ben felvatatott Nagymező utcai mellszobor is. Ezeket kiegészíti az 1897-ben a Duna és Lipót utca sarkán állott Laczkovics-ház helyére

¹¹⁸ [Sz. n.]: A vérpad ünnepe, 8.

¹¹⁹ A mai Déli pályaudvar területe.

¹²⁰ [Sz. n.]: A magyar jakobinusok emléke, 10.

¹²¹ [Sz. n.]: A magyar jakobinusok relikviái, 6.

¹²² A Vérmező közepén lévő katonai szertár a XIX. századi térképeken „szalitrom raktár” vagy „vagy salétrom raktár” néven szerepelt. (1. ábra) Az épületben bizonyára a feketelőpor alkotórészét képző salétromot tárolták.

¹²³ „A Vérmező közepe tájékán történt, a kegyeletes emberek... oda vonultak és ott körben állva kalapjukat levéve imádkoztak.” In: [Sz. n.]: A vérpad ünnepe, 8.

¹²⁴ Keményfi Róbert: Szempontok a vallásföldrajzi, 557–565.

¹²⁵ Eternus.hu. <https://www.eternus.hu/vers/3683> (Legutóbbi megtekintés: 2025. május 27.)

¹²⁶ [Sz. n.]: Martinovics-emléktábla, 12.

tervezett „emlék” (a kivégzések századik évfordulójára készülõ kultuszépítõkben már 1894-ben felmerült a régi Laczkovics- vagy Martinovics-ház „emlékkel” való megjelölése¹²⁷) amely végül nem valósult meg. A három emlékmű helyszíneinek térbeli összekötése kijelöli egy „forradalmi kálvária” útvonalát, (2. ábra) amelyet a kultusz közössége a kivégzések évfordulóin rendezett ünnepségeken ismételtelen felkereshetett.

A „vértanúk” csontjainak keresése csak 1914 januárjában hozott eredményt.¹²⁸ A fővárosi közgyűlésben ekkor a különböző baloldali képviselők adták a többséget. A baloldali csoportok a jakobinusokat ideológiai előfutáraiknak tartották, ezért a képviselők egyetértettek abban, hogy a jakobinusokat újra kell temetni. Az újratemetés és az emlékműállítás Martinovics önjelölt örökösei politikai törekvéseinek térbeli megtestesülését szolgálta.¹²⁹

Az álláspontok abban különböztek, hogy hol épüljön fel Budapesten a jakobinusok mauzóleuma és mennyire legyen grandiózus. A pénzügyi bizottsági ülésein a szélsőséges szociáldemokrata Wildner Ödön és Vázsonyi Vilmos demokrata pártelnök egymással rivalizálva álltak elő egyre nagyratörőbb sírbolt és emlékműtervekkel.¹³⁰ Az volt a diskurzus tárgya, hogy hol legyen a maradványok végső nyughelye és pontosan milyen „emléket szenteljenek” Martinovicsnak. Az egyezkedést egy emlékezetpolitikai megegyezés zárta le.

Wildner szerint a „vértanúk nemes emlékét” úgy örökítheti meg a közgyűlés, ha a csontokat a kihantolás helyén temetik el, a mai Kútvolgyi lejtőtől és a Szilágyi Erzsébet fasortól határolt területen az egykori vízvárosi temetőben.¹³¹ A képviselő a kriptát és a fölé épült emlékművet nagyszerű kultuszépítménynek képzelte el, amit a drága építőanyagának számító gránitból kívánt megépíttetni.¹³²

Ezzel szemben állt Vázsonyi álláspontja miszerint, „elmélkedni [kell] afelett, ne hozzák e õket a ma már Pantheont helyettesítõ Kerepesi-temetőbe, mely a legalkalmasabb.”¹³³ A forradalmárok nemzeti *Pantheonban* való eltemetéséért kardoskodó Vázsonyi érveinek lényegét idézte Budapest hivatalos közlönye: „a hamvaknak a közönség számára minél hozzáférhetőbb helyen kell lenniök. A Kerepesi-temetőbe való elhelyezéssel, Kossuth, Deák, Batthyány mellé, parifikálni kívánja õket az ország többi nagy vezérlelõ elméivel és szellemeivel.”¹³⁴ A tapasztalt képviselő egy a nemzettudatban kulcsfontosságú

¹²⁷ [Sz. n.]: A magyar jakobinusok emléke, 10.

¹²⁸ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 79.

¹²⁹ Benda: Az 1795-ben kivégzett, 89.

¹³⁰ II. Rendes tárgyak, 1978.

¹³¹ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2108.

¹³² Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2109.

¹³³ A pénzügyi bizottság ülése, 2125.

¹³⁴ A pénzügyi bizottság ülése, 2125.

lokalizációs rendszerbe kívánta integrálni a Martinovics-sírboltot azzal, hogy a Fiumei Úti Sírkertben akarta felépíttetni azt.

Az épület a Martinovics-kultusz térbeli lokalizációs rendszerének központi emlékezeti helyszínéeként valósult volna meg. Az emlékműállítás és az újratemetés kapcsán a harmadik és legmonumentálisabb víziót Ehrlich G. Gusztáv (1849–1934) tanácsos képviselte.¹³⁵ A várospolitikus a sír és az emlékmű elhelyezésének kérdésében azt képviselte, hogy „csak egy megfelelő helyet tud, a Szabadság-teret.” A nagyratörő elképzelés megvalósíthatatlanságát a pénzügyi bizottság elnöke egyetlen mondattal nyugtázta. Az elnök szerint, ha az emlékműátadással együtt kivitelezett újratemetés a Szabadság téren történik meg: „Akkor soha sem lesz meg, annyi pénzbe kerül.”¹³⁶

Ehrlich G. Gusztáv víziója azért volt egyadülálló, mert ez volt az egyedüli koncepció, amely egy budapesti köztéren akarta újratemetni Martinovicsot és társait. A kereszténységet mint államalkotó tényezőt jelképező Szent István Bazilika és a világi hatalmat megtestesítő parlament közti terület legnagyobb köztéréként a Szabadság tér a nemzettudat központi emlékezeti tere. A Szabadság teret emlékezeti térként kisajátító koncepció minden más újratemetésre és emlékműállításra vonatkozó tervnél grandiózusabb volt és a Martinovics-kultusz lokalizációs rendszerének térbeli központját egy a magyar identitást szimbolizáló köztérre helyezte volna.

Az eltemetésről és emlékállításról szóló javaslatok közül Szilágyi Károlyé az utolsó. A fővárosi tanácsos egy budai „lokálpatrióta” narratívát képviselve azt javasolta, hogy: „[amiért] a kivégzés is, eltemetés is Budán történt, a vele kapcsolatos események minden emléke Budához fűződik, csak ott helyezhető el az emlék... ott a Vérmező.”¹³⁷ Bizonyára a képviselő budapesti politikában betöltött alárendelt szerepe indokolja azt, hogy a pénzügyi bizottság különösebb tárgyalásra sem méltatta javaslatát.¹³⁸ A pénzügyi bizottság végül is Wildner Ödön tervezetét fogadta el július 7-én, miszerint a csontokat a kihantolás helyén helyezték végső nyugalomra.¹³⁹

Azonban az 1914. július 28-án kirobbanó első világháború hozta háborús helyzet ellehetetlenítette az az emlékműállításról és az újratemetésről rendelkező határozatok végrehajtását. Az 1914-es baloldali emlékezetpolitikai kampány tétje az volt, hogy a történetpolitikai vita győzteseként ki lesz a baloldal politikai szereposztója, „Martinovics vértanú” és „Kossuth apánk”¹⁴⁰ kizárólagos

¹³⁵ Újvári: *Magyar Zsidó Lexikon*, 216.

¹³⁶ A pénzügyi bizottság ülése, 2125.

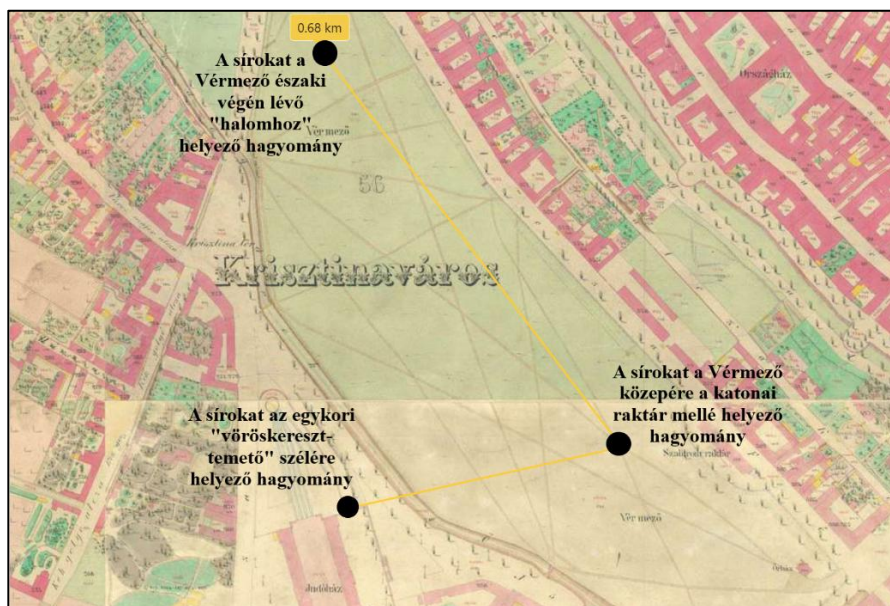
¹³⁷ A pénzügyi bizottság ülése, 2125.

¹³⁸ Az állítás igazolása további levéltári kutatásokat igényel.

¹³⁹ Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi, 2107.

¹⁴⁰ Gerő: A Kossuth-kultusz, 95–103.

örököse. A négy székesfővárosi tanácsos által az újratemetésre és emlékműállításra javasolt helyszínek (Wildner – vízivárosi temető, Vázsonyi – Kerepesi úti temető, Ehrlich – Szabadság tér, Szilágyi – Vérmező) négy baloldali csoport árnyalataiban és tételmondataiban különböző Martinovics-kultuszainak lettek volna a centrális terei. A négy helyszín térképen való összekapcsolása, (3. ábra) vagyis a magyar jakobinusok 1914-es újratemetéséről szóló emlékezetpolitikai kampány térbeli lokalizációs rendszerbe helyezése, az egymással ellentétes baloldali emlékezetpolitikai narratívák összehasonlító elemzését tette lehetővé. Az elvégzett alapkutatás hozzájárul a dualizmus kori Martinovics-kultusz feltáratlan aspektusaiban elvégzendő interdiszciplináris elemzésekhez. A diskurzuselemzés a különböző Martinovics-emlékezeteket létrehozó érdekcsoportok érvrendszereinek egyezéseit és különbségeit mutatta ki. A tanulmány az emlékezetpolitika természetrajzáként a dualizmus közéleti vitáinak megértését segíti.

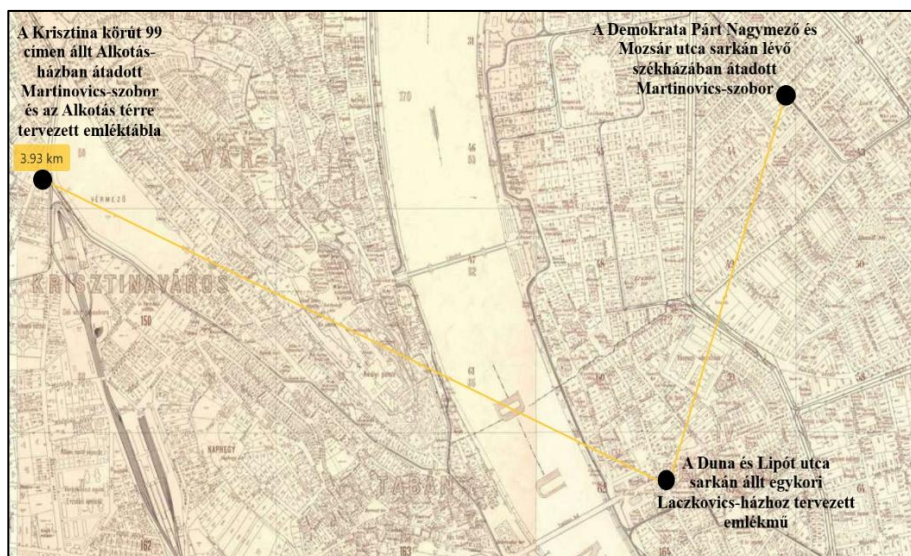
1. ábra. A Vérmező a Habsburg Birodalom - Kataszteri térképén (XIX. század).¹⁴¹

Az 1894-1895-ben a Vérmezőn és a Budai indóháznál feltételezett három jakobinus sírhely lokációira vonatkozó szójhagyomány térbeli összekapcsolása,

¹⁴¹<https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2117308.2774996054%2C6024069.136207979%2C2118819.1031368044%2C6024600.612420274>.

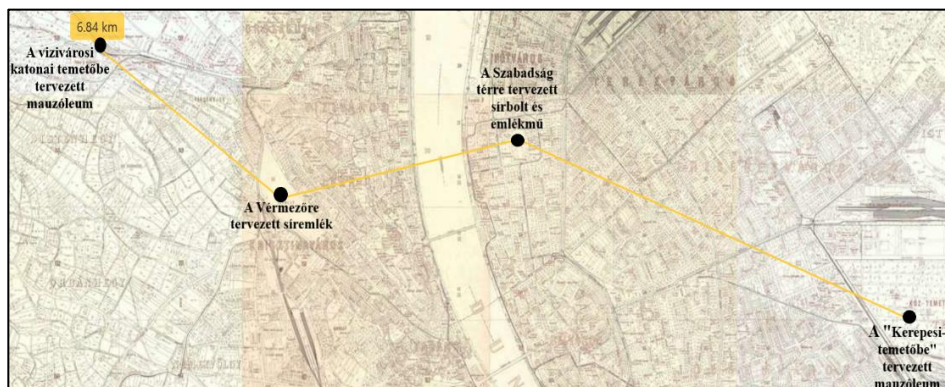
(Legutóbbi megtekintés: 2025. május 29.)

egy olyan „demokrata zarándokút” nyomvonalát rajzolja ki a térképen, (1. ábra) amely szent tájjá tette a területet.

2. ábra. Az 1894 és 1909 között átadott két Martinovics-szobor és a meg nem valósult emlékművek

A helyszíneinek térképen való összekötése, kijelöli a Martinovics-kultusz térbeli lokalizációs rendszerének a támpontjait, egy „forradalmi kálvária” útvonalt.

3. ábra. A jakobinusok csontjainak 1914-es kihantolását követően a négy fővárosi tanácsos által az újratemetéshez javasolt különböző helyszínek.

A négy baloldali csoport részben különböző Martinovics-kultuszainak lettek volna a centrális terei. A négy helyszín térképen való összekapcsolása, a jakobinusok újratemetéséről szóló emlékezetpolitikai kampányt helyezi térbeli lokalizációs rendszerbe.

Felhasznált térképek jegyzéke

Budapest közigazgatási térképsorozata 1908, Budapest Főváros Levéltára. HU BFL XV.16.e.251/30 (1–69).

Habsburg Birodalom - Kataszteri térképek (XIX. század) In: <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/?layers=3%2C4&bbox=2117308.2774996054%2C6024069.136207979%2C2118819.1031368044%2C6024600.612420274>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. május 29.)

IRODALOM

BENDA K. (1992): Az 1795-ben kivégzett magyar jakobinusok hamvainak eltemetése 1960-ban. In: *Háború és társadalom. Király Béla emlékkönyv*. Szerk. Jónás Pál – Peter Pastor. Bp., 1992. pp.79–90.

GÁRDONYI A. (1919): *A magyar jakobinusok emlékezete*. Bp., 1919.

GERŐ A. (2003): A Kossuth-kultusz. *Mozgó Világ* 28 2003 4. pp. 95–103.

Le Goff J. (1992): *Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt am Main – New York, 1992.

ASSMANN, J. (2018): *A kulturális emlékezet*. Bp., 2018.

KEMÉNYFI R. (2002): Szempontok a vallásföldrajzi szent és a szent táj fogalmához. In: *Mir-susnē-hum: tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. II. Szerk. Csonka-Takács Eszter - Czövek Judit. Bp., 2002. pp. 557–565.

KÓSA L. (1975): Néprajzi csoportok és tájak a magyar népismeretben In: Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Szerk. Manga János. Bp., 1975. pp.7–53.

LADÁNYI A. (1980): Az eperjesi Martinovics Kör története. In: *Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII-XX. történetéből*. Szerk. Mészáros István. Bp., 1980. pp. 203–226.

HALBWACHS M. (2023): *The Legendary Topography of the Holy Land*. Oxford, 2023.

FOUCAULT M. (1991): A diskurzus rendje. *Holmi* 3. 1991 7. pp. 868–889.

MIRCEA E. (2022): *A Szent és a Profán*. Bp., 2022.

NAGY Á. (2020): „Az emlékezet forrásai”. Historiográfiai áttekintés a kollektív emlékezet, emlékezetpolitika, public history jelentőségéről, mint az emlékezetet befolyásoló, alakító és irányát meghatározó tényezőkről. In: *Doktorandusz hallgatók IX. konferenciájának tanulmányai. Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai* -

- Konferenciák, műhelybeszélgetések XVIII.* Szerk. Szuromi Rita. Eger, 2020. pp. 181–196.
- PÁLINKÁS G. (2024): *Martinovics Ignác emlékezete Fraknói Vilmos kutatásainak tükrében.* Bp., 2024. [Szakdolgozat.]
- PERCZEL O. (2019): Vörös zászlók, vörös utcák, vörös ligetek, vörös rongyok. *Múltunk – politikatörténeti folyóirat* 64. 2019. 1.pp. 4–33.
- SCHNEIDER, U. (2000): *Geschichte der Erinnerungskulturen.* Frankfurt, 2000.
- VARGA L. (1993): A szociáldemokraták és Magyarország modernizációja. *Eszmélet* 5. 1993 20. pp.95–103.
- Benedek János. In: *Magyar Életrajzi Lexikon.* I. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1967. 174.
- Ehrlich G. Gusztáv. In: *Magyar Zsidó Lexikon.* Szerk. Újvári Péter. Bp., 1929. 216.
- Fáber Oszkár. In: *Magyar Életrajzi Lexikon.* I. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1967. 453.
- Mezőfi Vilmos In: *Magyar Életrajzi Lexikon.* II. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1982. 201.
- Vázsonyi Vilmos. In: Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* XIV. Bp., 1914. 1017–1019.
- Wildner Ödön. In: *Magyar Életrajzi Lexikon.* II. Szerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1982. 1046.
- Zigány Zoltán In: *Magyar Életrajzi Lexikon.* II. Szerk.: Kenyeres Ágnes. Bp., 1982. 1076.

Források

Dualizmuskori periodikák

- [Sz. n.]: A magyar jakobinusok emléke. *Budapesti Hírlap* 14 (1894) 279. sz. 10.
- [Sz. n.]: A magyar jakobinusok relikviái. *Budapesti Hírlap* 15 (1895) 106. sz. 6.
- [Sz. n.]: A terézvárosi demokráta. *Bolond Istók* 34 (1911) 22. sz. 9.
- [Sz. n.]: A vérpad ünnepe. *Budapesti Hírlap* 15 (1895) 137. sz. 8.
- [Sz. n.]: Az eperjesi feketék. *Népszava* 39 (1911) 70. sz. 9.
- [Sz. n.]: Különféle dolgok. *Budapesti Hírlap* 15 (1895) 223. sz. 3.
- [Sz. n.]: Martinovics és társai sírja. *Pesti Napló* 48 (1897) 289. sz. 7.
- [Sz. n.]: Martinovics hamvai. *Pesti Napló* 65 (1914) 106. sz. 12.
- [Sz. n.]: Martinovics sírja. *Pesti Napló* 65 (1914) 18. sz. 17.
- [Sz. n.]: Martinovics-emléktábla. *Pesti Napló* 48 (1897) 153. sz. 12.
- [Sz. n.]: Martinovics-emlékünnepe. *Pesti Napló* 58 (1907) 120. sz. 6.
- [Sz. n.]: Martinovics-ünnep. *Pesti Napló* 60 (1909) 120. sz. 8.
- A pénzügyi bizottság ülése. – 1914. évi július 3-án. *Fővárosi Közlöny* 25 (1914) 54. sz. 2120–2128.

Ady Endre: Akarunk és merünk? *Népszava* 36 (1908) 201. sz. 2.
Dr. Wildner Ödön: Bizottsági és tanácsi előterjesztés a Martinovics Ignác és vértanútársai földi maradványainak felkutatása és elhelyezése ügyében. *Fővárosi Közlöny* 25 (1914) 54. sz. 2107–2109.
H. E.: Képek az utcáról. *Pesti Napló* 62 (1911) 55. sz. 9.
Pogány József: Martinovics és a magyar intellektuelforrádalom. *Szocializmus* 8 (1913) 1. sz. 6–21.
Vázsonyi Vilmos köruton. *Hazánk* 9 (1902) 89. sz. 5.

Forráskiadványok

Magyar jakobinus dala. In: Ady Endre: *Az Illés szekeren.* Bp., 1924. 31–32.
Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai. I. Szerk. Dr. Cserghő Hugó. Bp., 1927.
Vérmező. In: Petőfi Sándor: *Petőfi Sándor összes költeménye.* Bp., 1882. 596–598.
Eternus.hu. <https://www.eternus.hu/vers/3683> (Legutóbbi megtekintés: 2025. május 27.)
Agnoszkál. In: *A magyar nyelv értelmező szótára.* I. Szerk. Bárczi Géza. Bp., 1959. 46.

HORVÁTH GERGELY 75 ÉVES

SUBA JÁNOS

Horváth Gergely geográfus, a táj kutatója, távoli tájak bejárója és megismertetője, tanár és a szavak és a tudás közlésének rendteremtője – az idén 75 éves. Ez azt is jelenti egyben, hogy az idén kerekén öt évtizedes sikerekben gazdag szakmai életút áll mögötte.

Szülei Horváth Károly (1913–1952) és Bottyánfy Éva (1921–2009) nyelvészek voltak. A családból hozta a nyelv tiszteletét. A helyes szavak erejét, a szavak pontosságát későbbi szakmai, tanári munkájában rendületlenül alkalmazta. A budapesti Kölcsey Gimnáziumban tett érettségi után egyetemi tanulmányait az Az ELTE TTK-án végezte, ahol először földrajz–matematika szakos tanári (1974) majd kartográfusi (1975) oklevelet

szerzett.

Az egyetem elvégzése után a Kartográfiai Vállalat térképszerkesztője (1974–1977) lett, ez után indult el a tanári pályán. 1977-78 között a budapesti XXI. kerületi Iskola téri Általános Iskola tanára volt. E rövid időszakot követően 1978-tól kezdődött több évtizedes tanári munkája a felsőoktatás földrajztanár képzésében, ahol a földrajz tanárok generációit oktatta és nevelte a földrajz szeretetté.

Ez a munka az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Budapesti Kihelyezett Tagozatának földrajz tanszékén indult, abban az intézményben, amely a politika akaratából helyszínét és elnevezést is többször változtatta az évtizedek alatt, de 2002-es sajnálatos és komoly kárt okozó megszüntetéséig folyamatosan a magyarországi tanárképzés jelentős intézménye volt. Számos olyan oktatónak köszönhetően, mint Horváth Gergely, aki az évek során több feladatot, pozíciót

és főleg harcot felvállalt szeretett főiskolájáért. Tanársegédként kezdte (1978–1983), majd a név változott és már az ELTE Általános Tanárképző Főiskolai Kara Földrajz Tanszékének adjunktusa (1983–1992), docense (1992–1997) és főiskolai tanára (1997–2002) lett, közben pedig a Kar főigazgató-helyettese is volt (1998–2002).

A főiskola megszüntetése után a földrajz tanszéket integrálták az ELTE TTK Földrajzi Tanszékcsoportjába mint Főiskolai Földrajz Tanszéket, amelynek tanszékvezetője volt 2003–2006 között. 2006-ban a főiskolai képzés megszüntetése után a nagyrészt a tanszék tagjaiból alakult Környezet- és Tájföldrajzi Tanszék oktatója lett. Vendégoktatóként tanított a Miskolci Egyetemen és a Kodolányi János Főiskolán is.

Ezzel együtt 2004–2006 között a kétszintű, ún. „bolognai” képzésre átálláskor mind kari, mind országos szakterületi szinten jelentős szerepet játszott az új tantárgyi szerkezet kidolgozásában. 2005–2013 között a TTK Tanulmányi és Oktatási Bizottságának tagja, 2005–2015 között a Földrajz- és Földtudományi Intézet Tanácsának választott tagja volt. 2006–2015 között a TTK földrajz alapképzés tanári szakirányának szakfelelőse és a tanári szak földrajz moduljának modulfelelőse volt. Az új képzés keretében fő tantárgyként az egyes földrészek regionális természetföldrajzát oktatta, de tanár szakosoknak továbbra is tanított térképészeti ismereteket, valamint természet- és tájvédelmi tantárgyakat. Az Ázsia, Ausztrália és Óceánia földrajza (1998), az Ázsia regionális földrajza (2008) és az Európa regionális földrajza, I. (2007) tankönyvek társszerzője, illetve előbbieknél szerkesztője is volt.

Közben járta a világot, utazásai egy része az elnyert ösztöndíjakon, nemzetközi tudományos együttműködésekben és nemzetközi projektek témavezetésén alapuló tanulmányutak voltak. Amit látott, tapasztalt azt beépítette tanári munkájába. A kontinensek regionális földrajza azon belül különösen Kína földrajza volt kedves szívének, amit az évtizedek alatt többször bejárt kínai tájak ismeretére tudott alapozni. A földrajz tanításának kérdései is aktívan foglalkoztatták. Írt az iskolai oktatásra felkészítő térképészeti jegyzetet, továbbá a geoökológiai térképezés elvét és módszereit tárgyaló, valamint két, a földrajzoktatás egyes módszertani kérdéseit tárgyaló e-tankönyvek társszerzője volt.

Tagja a TTK Földtudományi és a Környezettudományi Doktori Iskoláinak, utóbbi esetében 2005–2009 között a Doktori Tanács tagja is volt. Négy doktorjelölt témavezetője volt, közülük ketten megszerezték a PhD-fokozatot.

1996 és 1998 között az MTA Oktatási Albizottság titkára majd 2008 és 2016 között elnöke volt. Oktatómunkájáért az Eötvös Loránd Tudományegyetemtől 1998-ban Trefort Ágoston Emléklapot, 2000-ben A Tanárképzésért Emléklapot, az Emberi Erőforrások Minisztériumától pedig 2015-ben nyugdíjazásakor megkapta A Magyar Felsőoktatásért Emlékplakettet.

Jelentős tudományos munkáját az oktatással párhuzamosan folytatta, 1985–1988 között MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének továbbképzési ösztöndíjasaként 1991-ben doktorált, majd 1994-ben megszerezte a földrajztudomány kandidátusa fokozatot.

Kutatómunkájának központjában a tájváltozások, a táji értékek vizsgálata, a Kárpát-medence – azon belül különösen Észak-Magyarország – tájfeldrajza állt. Ugyanakkor több, a kínai karsztok vizsgálatával foglalkozó munkában is részt vett. Kutatási eredményeit hazai és nemzetközi konferenciákon, valamint számos tanulmányban összegezte (369 publikáció, ebből 319 szakmai tudományos közlemény és 15 felsőoktatási mű). 2001-ben elnyerte a Széchenyi Ösztöndíjat.

Nemzetközi téren is részt vett – részt vesz kutatásokban és szakmai szervezetekben. Több kormányközi együttműködésen alapuló (magyar–kínai, magyar–portugál) kutatási projekt vezetője volt; és kiemelendő részvétele két európai uniós projektben. 2019 óta tudományos szakértőként a Thematic Transnational Task Force on Biodiversity and Landscape Conservation című Interreg-projekt résztvevője. A Nemzetközi Földrajzi Unió (IGU) földtudományi értékekkel foglalkozó bizottságának (Commission on Geoheritage) tagja (2016–) és a ProGEO (European Association for the Conservation of the Geological Heritage) nemzetközi tudományos szervezet magyarországi képviselője.

Évtizedek óta végzi folyóiratok, könyvek, atlaszok szerkesztését. Szerkesztői munkásságát a következő adatok jellemzik: 1994-től a Földrajzi Közlemények, 2016-tól a GeoMetodika szerkesztője; korábban 2000–2006 között A Földgömb szerkesztőbizottságának tagja. 2002–2016 között az International Research in Geographical and Environmental Education szerkesztőbizottságának tagja volt. 2013–2018 között az MTA CSFK FTI által koordinált Magyarország Nemzeti Atlasza Természeti környezet című kötetének egyik szerkesztője volt.

A tudományos közéletben is számos feladatot látott és lát el. 1996 óta választott tagja az MTA X. Osztálya Természetföldrajzi Bizottságának, 2002–2005 között titkára is volt; emellett tagja a Geomorfológiai, a Tájföldrajzi, valamint a szervezetenként a Társadalomföldrajzi Bizottsághoz tartozó Történeti Földrajzi Albizottságnak. A két Bizottság közös Oktatási Albizottságának 1996–1998 között titkára, majd ezt követően 2017-ig elnöke volt.

Hazai tudományos konferenciák szervezésében is vezető szerepet játszott, ezek közé tartozik a Soil Effect on Karst Processes Workshop (2002), valamint a VI. Magyar Tájökológiai Konferencia (2015). Számos külföldi nemzetközi konferencián vett részt Franciaországtól Kínáig, ahol gyakran töltött be szekcióelnöki feladatokat is.

Több a földrajzhoz köthető tudományos társaság tagja: a Magyar Földrajzi Társaság (választmányi tag 1994–2019), a Magyar ProGEO Egyesület elnöke (2007–2014), majd annak a Magyarhoni Földtani Társulattal való egyesülése után

a Társulat ProGEO Földtudományi Természetvédelmi Szakosztályának elnöke (2014–2018, 2022–), a Magyar Karszt- és Barlang-kutató Társulat és a Magyar Földmérési, Térképészeti és Távérzékelési Társaság, a Magyar–Kínai Baráti Társaság Választmányának tagja.

Szakmai és közéleti tevékenységéért 1995-ben a Magyar Földrajzi Társaságtól Pro Geographia Emléklapot, 2000-ben megkapta a Magyar Földrajzi Múzeum Balázs Dénes-emlékérmét, majd 2012-ben a Magyar Földrajzi Társaság Kőrösi Csoma Sándor-érmét. 2018-ban a Magyarhoni Földtani Társulat Lóczy Lajos-emlékéremmel tüntette ki.

Horváth Gergely munkásságában a nyugdíjazás nem jelentett lassulást, ma is a korábbi aktivitással dolgozik, szerkeszt, kutat, publikál, utazik és vállal feladatokat. Kívánjuk, hogy ez elhivatott munkakedv töretlenül folytatódjon a további években!

KÖSZÖNTŐ SOROK CSÜLLÖG GÁBORNAK

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

Csüllög Gábor a mai magyar történeti földrajz meghatározó személye, címzetes egyetemi docens hetven éves, s a kerek évforduló alkalmat nyújt arra, hogy tudományterületünk nevében – ismeretségünk, szakmai baráti viszonyunk alapján is – tisztelegjék eddigi tudományos életműve és geográfusi személye előtt. Munkásságáról életének korábbi nevezetes időpontjai alkalmából már megjelent mind személyes hangvételű, mind mélyebb szakmai értékelés. Hatvanadik születésnapján Dövényi Zoltán professzor úr köszöntötte a

Történeti Földrajzi Közlemények lapjain (2015. évi 3. szám,), majd fél évtized múlva Frisnyák Sándor professzor úr publikálta ugyanebben a periodikában Csüllög Gábor történeti földrajzi munkássága című dolgozatát (2020. évi 3-4. szám). Az utóbbi óta eltelt években Csüllög Gábor folytatta tudományos alkotói pályáját, mintegy negyven munkája jelent meg. A publikációs tevékenység mérőszáma bizonyítja, hogy Csüllög Gábor életműve nem lezárt, érdeklődéssel várhatjuk további dolgozatait. A nevéhez kötődő mintegy 370 tudományos megjelenés eddigi pozitív szakmai megítélésén az utóbbi fél évtized mit sem változtatott. Csüllög Gábor jó hírű történeti geográfus. Továbbra is érvényesnek tarthatjuk Dövényi Zoltán laudációjában megfogalmazott tételt, mely szerint a szakma elsősorban a Kárpát-medence történeti térszerkezete, a kultúrtáj-kutatás, valamint a balkáni kérdések kapcsán ismeri nevét. Frisnyák Sándor alapos tanulmányát, valamint a laudált publikációs listáját végigolvasva látható teljes egészében, hogy e fő kutatási témák kapcsán milyen szerteágazó történeti földrajz munkásság tanúi lehetünk, és e pályafutás milyen mélyreható eredményekkel gazdagította a mai magyar történeti földrajzot.

Tudományterületünk talán egésze egyetérthet a megállapítással, mely szerint Csüllög Gábor munkájának, elért eredményeinek értékét növeli, hogy „nehezített

terepen” nyújtott teljesítményről kell szólnunk, ami összefügg a magyar geográfia és történeti földrajz helyzetével. Csüllög Gábor első publikációjának időpontját a Magyar Tudományos Művek Tára 1987-re teszi, s jóllehet utána mintegy fél évtizednyi szünetet mutat a szellemi tevékenység jegyzéke, de egyértelműen látható, hogy geográfusi munkásságának kibontakozása kronológiailag fedi a magyar történeti földrajz újjászületését. Az utóbbi állapota, maga a magyar földrajztudomány mintegy három és fél évtizedének tudománytörténeti folyamatai jelentik azt a közeget, melyben olykor nehéz volt Csüllög Gáborra jellemző értékes munkát végezni. Történeti földrajzunk szűkös személyi feltételei, a kedvezőtlen publikálási lehetőségek és nem utolsósorban az elvégzendő munka mérete nyomasztóan nehezedik a tudományterület képviselőire. Közismert kultúr- és tudománytörténeti tény, hogy a hazai történeti földrajz újjászületésének időszaka valamikor a múlt század nyolcvanas éveinek második felében kezdődött, jóllehet előjelek már korábban is tapasztalhatóak voltak. Már e periódus elején tudható volt, hogy egyszerre kellett volna pótolni a korábbi évtizedekből örökölt lemaradást, amikor a történeti földrajz művelése tudánypolitikai okokból szinte lehetetlen volt hazánkban, miközben jó lett volna felzárkózni a világ tudományos életének tendenciáihoz, s ideje lett volna elkészíteni egy átfogó történeti földrajzi művet is. Az utóbbit Frisnyák Sándor főiskolai tankönyvével (Magyarország történeti földrajza, 1990) részben valóra váltotta, de a kényszerűen választott műfajból eredően teljes egészében nem valósíthatta meg. Az azóta eltelt időszakban a magyar történeti földrajz – jobb híján élve e megfogalmazással – egyszemélyes lett. Értendő alatta, hogy a történeti geográfia összetettségéből eredő munkaigényes, nagy energiákat követelő kutatásait fő feladatul kevesen választják. Így egy-egy korszaknak, egy-egy témának általában csak egy elmélyült kutatója van, miközben fontos és szinte teljesen bolygatatlan témák és történelmi időszakok várnak feldolgozásra. A nagyobb műveket előkészítő résztanulmányok lekötik az alkotói energiák zömét, így nem születhetnek meg a nagy összefoglaló művek, szintézisek, a modern adattárak, a fontos történeti földrajzi atlaszok.

Amikor Csüllög Gábor érdeklődése végleg a történeti földrajz felé fordult, már látható volt, hogy olyan pályára lép, amely végig nehéz, munkás lesz. Szakképzett történészként, geográfusként és régészként mi egyebet választhatott kutatási időszaknak és témának, mint a magyar középkort, benne a Kárpát-medence térségi tagolódását. Ez a döntés az egyszemélyes hazai történeti geográfiában bátor elhatározás volt. Napjainkban, amikor fenti tények az egyéni emlékeken túl sokak szerint leginkább a tudománytörténet lapjaira tartoznak, nem árt emlékeztetni arra, hogy a hazai történeti földrajz újjászületésének éveiben a tudományos életben belül is voltak, akik gyanakodva tekintettek e tudományterületre. A nehezített pálya még nehezebbnek bizonyult. Csüllög Gábor hihetetlen szorgalommal, irigylésre méltó kitartással haladt tudományos

pályáján. E tudományterületen írta meg doktori (PhD) értekezését, mely a Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadójánál (a *Studia Geographica* 18. köteteként) önálló műként is megjelent. A Tiszántúl a Kárpát-medence 10-17. századi regionális tagolódásában címet viselte (2007). Meglátásunk szerint a témaválasztás nagyon szerencsés volt, mert a kötet megjelenésekor kellően szervesült egy akkor már mind terebélyesebbé váló geográfiai polémia folyamatában. A szakmai vita a földrajzi régiók mint antropogeográfiai jelenségek történelmi létéről is szólt, és jelentős részt néhai Tóth József professzor (1940-2013) nevéhez kötődött. Csüllög Gábor a középkori regionalizmussal foglalkozó munkáival a magyar emberföldrajz fő áramához kapcsolta történelmi földrajzi kutatásait, ami méltán szerezhette számára jó szakmai hírnevet. A magyar térfejlődés- és térszervezés kultúrtörténetében, értve ez alatt annak minden ágát-bogát és rétegét, valamint historiográfiájában kutatásai és munkái megkerülhetetlenek, üttörő jellegűek.

Csüllög Gábor tudományos pályájáról érdemes tudnunk, hogy a nehezített terep minden vonatkozásában és hatásában érvényesül. Fontos munkáit nem egy kutatóintézet kellően diszciplinált, sokszor befelé forduló mikrovilágában alkotta meg, hanem felsőoktatásban előadó tanárként. A kutató munka, valamint az egyetemi (főiskolai) oktatás gyakorta feloldhatatlan ellentmondása jelenti azt a közeget, mely sokak számára ellehetetleníti a szellemi alkotást. Leküzdéséhez, a sokszor nyilván fojtogatóan nyomasztó feladatok elvégzéséhez, az intézményi taposómalom elviseléséhez a tudománnyal és a kollégákkal szembeni alázat mellett a szellem bátorsága, a következetes megingathatatlan köteleességtudás és nem utolsósorban csendes lelki világ szükséges. Mindegyik jellemző Csüllög Gábor személyére. Hallatlan, csendes szorgalma, szakszerűsége törekvő munkamódszere tükröződik a tudományos és szellemi közéletben való szerepvállalásaiban. E téren is visszafogott, sőt, egyenesen megfontolt kutató. Munkáival szervesen kapcsolódott Frisnyák Sándor professzor történelmi földrajzos köréhez, mely a Nyíregyházi Egyetem, valamint Szerencs városa és az ottani Bocskai István középiskola (utóbb a Sárospataki Múzeum) körül szerveződött. Jelentős részt vállalt a Történelmi Földrajzi Közlemények működtetésében, amiért szakmai köszönet illeti. Végezetül érdemes megemlíteni, hogy a MTA Történelmi Földrajzi Albizottságának egyik alapító tagját tisztelhetjük személyében.

Csüllög Gábort hetvenedik születésnapja alkalmából a magyar történelmi földrajz új periódusának kezdetén köszönhetjük. Tudományterületünk mintegy négy évtizeddel ezelőtt kezdődött újjáéledése lezárult. E korszak tudománytörténelmi értékelése még várat magára. Az új periódus a korábbi szerves folytatását jelenti. A megkezdett kutatások, az eddig vizsgált témákkal kapcsolatos munkák nem szakadnak meg. Az újjászületés hosszas, fáradtságos folyamatában teremtett értékek egyéni teljesítményekben élnek tovább. A mai

magyar történeti földrajznak határozott tematikai és módszertani kontúrjai vannak, melyeket a Frisnyák Sándor és Beluszky Pál nevével fémjelzett időszak legfontosabb hagyományainak tarthatunk. Kimunkálásukban Csüllög Gábor eddigi munkássága jelentős értéket képvisel. E hagyományok folytatásához, az eddigi életmű továbbépítéséhez, a tudományos teljesítmény elismerésével kívánok Csüllög Gábornak sok sikert, jó egészséget.

GULYÁS LÁSZLÓ KÖSZÖNTÉSE 60. SZÜLETÉSNAPIJÁN

KÓKAI SÁNDOR

Gulyás László nem gyermekkori jó barátom, még csak nem is egyetemi csoporttársam, a sors harminc éve, oktatói-kutatói pályánk kezdetekor sodort egymáshoz közel, s kerültünk a közös kutatásokon is túlmutató – napjainkig tartó – kutatói kapcsolatba. Pályánk elején gyorsan kiderült, hogy a távol (Nyíregyháza) az mégis lehet közel, hiszen az alma materünk (József Attila Tudományegyetem) és az alap végzettségünk (földrajz-történelem szakos középiskolai tanár) mellett a kutatási területünk egy része (Délvidék, Bánság) és fiatalkori közös életterünk is összeköt bennünket. Ez sem véletlen, hiszen Hódmezővásárhely szülöttjeként Gulyás László felé a levegőből is áradtak – miként

Makón és Kiszomboron is – a trianoni békediktátum igazságtalanságainak délvidéki-bánsági tényei. A „hely szelleme”, az ún. „suttogó történelem” pedig akarva-akaratlanul már akkor is hatott rá, olykor rabul ejtette, s mélyen beívódott az Ő személyiségébe is.

Mindez azonban csak egy lehetőség, ettől még nem lesz mindenből Trianon-kutató, s olykor az élet ún. Varga-betűi is kitérítő erőként hathatnak, de nem Gulyás Lászlóra! Nem olyan fából faragták, s koránt sem véletlen, hogy az Alföldi Porcelángyár betanított munkásából a Szegedi Tudományegyetem professzora lett. Az előző mondat elolvasása után azonban gyorsan szögezzük le, hogy Gulyás László esetében sem a Kádár-korszak káderpolitikájának közismert útján következett mindez be, mely szerint a jó képességű szegény vidéki fiatalokat – olykor az esti iskolák garmadáján keresztül – betolták az egyetemekre/főiskolákra, majd valamiféle középvezetőt és jó kádert faragtak belőlük. Akik azután – rosszabbik esetben – életük végéig – „örök hálájuk” jeléül – kiszolgálták a rendszert.

Gulyás Lászlónak ugyanis erre nem volt szüksége, mert Ő egy született tehetség, aki az érettségi után, az akkor 120 pontos felvételi rendszerben 117 pontot (97,5%) szerezve nyert felvételt (1985) a JATE történelem-földrajz szakára. Ahogy az akkor „illetett” tizenegy hónapos előfelvételis sorkatonai szolgálatát Baján a vaskúti úti laktanyában töltötte, ahova jónéhány szegedi egyetemi hallgatóknak volt prioritása, a bejutást illetően. Az ifjú Gulyás László egyetemi évei alatt is megmutatta rendkívüli képességeit, sokoldalúsága a sport („*Jó tanuló, Jó sportoló*” díj /1988/ az egyetem szenátusától) és a kutatómunka terén egyaránt kidomborodott. Ez utóbbit jelzi, hogy egyetemi diplomamunkáját (*Benes szerepe Csehszlovákia megszületésében*) a XX. Országos Diákköri Konferencia Humán Tudományok szekciójában is bemutatta 1991. április 4-6. között Szegeden. A kiváló minősítésű dolgozat és egyetemi diploma megszerzése után azonnal tovább tanult (1991: Aristotle University of Thessaloniki, Balkan studies) és a *Trianoni határaink története* c. öt részes cikksorozatával – melyek a Kapu c. folyóiratban jelentek meg 1992-ben – letette névjegyét a magyar történettudomány Trianon kutatói körében. Ennek egy további bizonyítéka, hogy még ebben az évben elnyerte a Magyar Tudományért Alapítvány kutatói ösztöndíját, s 1992-ben kilenc tanulmánya jelent meg a Trianon problémakör új megvilágításaira fókuszálva. Hiánypótló volt az a hat részes tanulmánysorozata is (*A határokon túli magyarság rövid története*) amely 1993-ban jelent meg Szeged város folyóiratában, a Várostörténeti és Kulturális Magazinban. Ezekkel már nem csak szegedi, hanem országos elismertséget is szerzett.

Az ünnepelt szakmai elhivatottságát és sokoldalúságát jelzi, hogy a Janus Pannonius Tudományegyetem emberi erőforrás menedzsment szakán (1994-1997) okleveles humán szervező diplomát szerzett. Fontos periódus volt ez életében, amit jelez, hogy szakmai tréningek, továbbképzések és szemináriumok (pl. Személyes hatékonyság növelő tréning, Személyzeti tanácsadó és fejedelmű képző kurzus stb.) ismeretanyagának elsajátításával erősítette és mélyítette önismeretét. Tehetségét a politika is korán felismerte, s 1993–1998 között a FIDESZ főállású alkalmazottja volt, mint Csongrád megyei TKI vezető. Emellett azonban a kutatásokat sem hanyagolta el, sőt 1994-ben tíz részes tanulmánysorozatban röviden áttekintette és ismertette a magyarországi nemzetiségek történetét, és ugyanebben az évben öt tanulmányt szentelt a magyar délszláv együttélésnek (*Fejezetek a délszláv-magyar közös történelemből*). Az ezredfordulón a jugoszláv állam széthullását nyolc részes cikksorozatba tárta az érdeklődők elé. Az 1990-es évek végén bekapcsolódott a szegedi felsőoktatásba (1997-1999 meghívott előadó, majd tudományos segédmunkatárs és 1999-től főiskolai adjunktus), s a tanított tantárgyaihoz kapcsolódóan két év alatt (1998-1999) két főiskolai jegyzetet írt (*Emberi erőforrás menedzsment, Vezetéstudomány*). Mi sem természetesebb, mint hogy a felsőoktatás világában is megtalálva helyét a fiatal Gulyás László bizonyított, 2004-től főiskolai docens,

2008-tól egyetemi docens, s 2015-től egyetemi tanár. Karrierje azonban nem volt véletlen, hihetetlen munkabírása precizitással, szorgalommal és szakmai éleslátással párosult. Gulyás László sikerének több eleme közül – az eddigieken túlmenően – mindenképpen kiemelkedik, hogy kiválóan hasznosította a kutatói ösztöndíjak nyújtotta lehetőségeket is (pl. a XX. Század Intézet kutatói ösztöndíja /2001/, Bolyai Kutatási Ösztöndíj a Magyar Tudományos Akadémia IX. osztályától /2007-2010/ stb.).

Tudjuk, mert Gulyás professzor többször hangsúlyozta, hogy az egyetemi katedra elkötelezettség is számára, s a tudás átadása személyes példamutatással a leghatékonyabb. Tehetségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy napjainkban is három tudományterületen dolgozik párhuzamosan. Egyike azon kb. egy tucatnyi magyar tudósnek, aki két PhD-fokozattal rendelkezik (egyrészt történelemtudományból /2006/, másrészt regionális tudományból /2004/). Ráadásul habilitációs címét /2009/ egy harmadik tudományterületből: gazdálkodás és szervezéstudományból szerezte, valamennyit summa cum laude minősítéssel. A doktori értekezések címei (*Két közép-európai régió – Felvidék, Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig, ill. Edvard Benes, Közé-Európa koncepciók, tervek és valóság 1908-1948*) és a habilitáció témája (*A munkaerőpiac rugalmasságának kérdései*) is sokat elárul Gulyás László szerteágazó tudós-tanári tevékenységéről.

A felsőoktatásban eltöltött 24 év során (1997-2021) **526 kurzust** (előadás és szeminárium) tartott, melyeken több mint 10 ezer hallgató vett részt. E kurzusok öt tudományterülethez kapcsolódtak, ún. Történelemtudomány, Gazdaságtörténet és gazdálkodástudomány, Geopolitika, Vezetéstudomány, Regionális tudomány. A teljesség igénye nélkül néhány fontosabb: A trianoni békediktátum története, A Horthy-korszak külpolitikája, A globalizáció folyamata és jellemzői, Magyarország gazdaságtörténete, Emberi erőforrás menedzsment, Történeti régiók Közép-Európában/világban, Regionális gazdaságtan. Előadásai és szemináriumai a hallgatók körében rendkívül népszerűek voltak. Jól mutatja ezt, hogy azokban az esetekben, amikor a hallgatók szabadon választhattak maguknak oktatót (az ún. C típusú tárgyak esetén), rendkívül nagy létszámban választották Gulyás Lászlót. Nem volt ritka, hogy 50 fő, olykor 100 fő feletti kurzusokat is vezetett. Ezért 335 szakdolgozat és 51 TDK dolgozat témavezetője volt. 20 OTDK dolgozat az országos konferenciákon is bemutatásra került, ahol hallgatói egy első, három második helyet, továbbá egy különdíjat nyertek. Korántsem véletlen, hogy a hallgatók szavazatai alapján **Unicum Díjat** (az Év Oktatója) kapott.

Az oktatás mellett Gulyás László a tudományos kutatásban is országosan elismert személyiség és egyéniség. Tudománymetriai adatok szerint – az MTMT-ben rögzítve és hitelesítve – összes közleményeinek száma 641 db, ebből tudományos 575 db, mindezekre 1811 hivatkozás, a Hirsch-indexe: 22, melyek

egyértelműen szakmai kiválóságot mutatnak. Külföldi folyóiratban idegen nyelven (angol, német) megjelent tanulmányainak száma: 25 db. Gulyás professzor nemzetközi elismertségét jelzi, hogy 2088-ban a „Pro Patria in exteris” from Corvinus Sociaty (Toronto, Kanada) kitüntetését is megkapta. A Magyar Tudományos Művek Tára 42 db könyvet és 225 könyvfejezetet kapcsol Gulyás professzor nevéhez, de ezen túlmenően azt is tudjuk, hogy 230 tudományos előadást tartott plenáris vagy szekció előadóként 1997-től napjainkig.

Az általa szerkesztett és részben írt könyvből kiemelkedik **„A trianoni békediktátum története tizenegy kötetben”** című sorozat, amely a 20. századdal foglalkozó magyar történelemtudomány **legnagyobb vállalkozása az utóbbi 50 évben**. Az eddig megjelent hat kötet – kb. 10,3 millió karakter terjedelemben – 61 ismert és elismert történész közös munkája. Szorosan kapcsolódik ehhez A Horthy-korszak külpolitikája I-VI. c. kötetek (2012-2019), illetve a Közép-Európai Monográfiák c. könyvsorozat, amely 2010-ben indult, s 2023-ig harminckettő kötet jelent meg. Korántsem véletlen, hogy 2021. március 15-én Gulyás Lászlót a **Magyar Érdemrend Lovagkeresztje** kitüntetésben részesítette a Köztársasági Elnök Úr.

Gulyás László tudományszervezői munkássága is példa értékű, létrehozta a **„Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására”** elnevezésű egyesületet, ez egy olyan tudományos hálózat, amely több publikációs platformot (pl. konferenciák szervezése, folyóiratok és könyvek kiadása stb.) működtet, és kb. 250-300 kutatót fog össze. Az általa alapított **folyóiratok** – melyek öt különböző tudományterülettel foglalkoznak – egyike már az akadémiai „A-kategóriás” minősítést is megszerezte. Ezek a folyóiratok (pl. Közép-Európai Közlemények alapítva: 2008, Köztes-Európa alapítva: 2009, Taylor vezetés és gazdálkodás tudományi folyóirat alapítva: 2009 stb.) számos tudós-kolléga (a PhD-hallgatótól az MTA doktoráig) számára nyújtottak és nyújtanak minőségi (kettős vaklektorálás, OJS-rendszer) publikációs lehetőséget. A Gulyás professzor által szervezett konferenciasorozatok közül kiemelkednek a Többnemzetiségű államok keletkezése és bukása Közép-Európában (2024-ben a XVI. konferenciát szervezte), a Régiók Kárpát-medencén innen és túl (10 konferencia), illetve az Újra gondolt negyedszázad/évtizedek/évszázad címűek (2024-ben a XIII. konferenciát szervezte).

Gulyás László az elmúlt négy évtizedes kimagasló tudós-tanári munkássága során, tudományos iskolateremtő tevékenységet végzett, amellyel jelentősen hozzájárult Trianon és a Horthy-korszak elméleti és módszertani megújulásához, a diszciplína hazai és nemzetközi elismertségének növeléséhez. Gulyás professzor tanári és tudományos tevékenysége szervesen beépült a honi földrajztanárképzés és általában véve a földrajztudomány történetébe. Tanítványai közül többen tudományos minősítést szereztek, és mint egyetemi, ill. főiskolai tanárok, tudományos kutatók sikeresen folytatják mesterük értéktároló

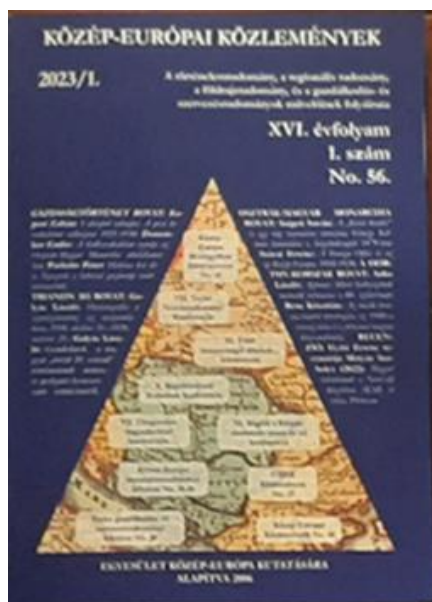
és -közvetítő tevékenységét. Munkásságával a tudományos ismereteink gazdagítása mellett jelentősen hozzájárult népünk a honismeretszeretetének, és nemzeti identitásának elmélyítéséhez is.

A fentiekén túlmenően sokan tudjuk és tiszteljük Gulyás Lászlót azért is, mert a porcelángyári segédmunka, a levelezős középiskolai tanulmányok, az egyetemi évek és a tudományos pályafutással párhuzamosan 1982-től gyakorolja a taekwondó nevű koreai harcművészetet, melyben 5 dan fokozatot ért el. Versenyzőként 6 bajnoki érmet szerzett, 1986 és 1991 között. Emellett tevékenykedett edzőként, sportvezetőként, nemzetközi bíróként. Ehhez kapcsolódóan is maradandót alkotott, mert az olimpiai taekwondó gyakorlásához megírta az első magyar nyelvű tudományos igényű szakkönyvet.

Kimondva vagy kimondatlanul az ember a hatvanadik életéve körül az első számadást is készíti az addig eltelt életéből, reménykedve abban, hogy akkor fordul át az ún. „B oldalra” az a bizonyos lemez, s ahogy a német nyelv is oly találóan kifejezi: Bis hundert und zwanzig, azaz 120 évig forog. Így legyen! A neje, Turcsányi Enikő és gyermekeik – Réka, Kincső és László – okozzanak még nagyon sok örömteli pillanatot életében!

Ehhez kívánok jó erőt, további fiatalos lendületet és jó egészséget!

Isten éltesse Laci!

KÖNYVISMERTETÉS

SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN (SZERK.)

Venczel József emlékkönyv

Budapest – Pilisvörösvár, 2024. Venczel József Társaság – Muravidék Baráti
Kör Kulturális Egyesület, 224 old.

KÓKAI SÁNDOR

Venczel József (Csíkszereda, 1913. nov. 04. – Kolozsvár, 1972. márc. 16.) a két világháború közötti erdélyi magyar közélet meghatározó személyisége volt. Egyetemi tanár, társadalomkutató és olyan közíró, akinek munkássága legfontosabb eleme az erdélyi magyar megmaradás kérdése, a kisebbségi magyar társadalom- és művelődéspolitikai a trianoni határok szabta új környezetben. A demográfiai és népességföldrajzi tárgyú társadalomstatisztikai és szociológiai vizsgálatai a nemzetiség- és magyarságkutatás megkerülhetetlen dokumentumaivá váltak a korabeli erdélyi viszonyok reális megismeréséhez. Munkásságában a tudományos és művelődési intézmények és kiadványaik létrehozása, működtetése mellett kiemelkedő és maradandó értéket jelent az erdélyi magyar szociológia elméleti és gyakorlati megalapozásához történő hozzájárulása.

A magyar nemzetben, a határokon átnyúló összetartozásban gondolkodó, az erdélyi magyar közösségért tenni akaró tudós-tanár neve már akkor vált közismert volt, amikor a Márton Áron püspök elleni 1951. évi koncepciós perben Venczel Józsefet is elítélték, s életútját és szakmai karrierjét (többek a Bolyai Tudományegyetem alapító professzorsága után) a román hatóságok derékba törték. Tizenegy évi börtön (1950-1961) után 1969-től már csak rövid ideig végezhetett ismét a kolozsvári egyetemen társadalomkutatói munkát. Mint annyi sok kiválóság, Ő is csak halála után foglalhatta el méltó helyét a magyar nemzet nagyjainak palettáján, s ezt megerősítette a szülővárosában 2023. november 4-én rendezett szakmai-tudományos konferencia is, amelyen elhangzott előadások írott anyaga az emlékkönyv legfontosabb részét alkotja.

A mester szerteágazó szellemi hagyatékát összegző kötetben 18 tanulmány kapott helyet, amelyek feltárják Venczel József sokszínű és kiváló szakmai munkásságát, ugyanakkor egyéniségéről és emberi tartásáról is tanúbizonyságot tesznek. A méltatásokból és korabeli visszaemlékezésekből egy igaz székely-magyar társadalomtudós és nemzetstratégia képe bontakozik ki, aki a népszolgálatot prioritásként kezelte, s e tekintetben sem ismert megalkuvást. Azt

vallotta, hogy „...nem a vasútvonalak, az országutak, a pillanatnyi gazdasági érdekek a döntők a határok megállapításánál, hanem a lakosság nemzetiségi összetétele...”

A kötet első tanulmányában Székely András Bertalan – a venczei életmű kiemelkedő kutatója – foglalta össze Venczel József szellemi hagyatékát, hangsúlyozva, hogy nemcsak a tudomány, hanem a kisebbségi önszerveződés és erkölcsi tartás terén is egyetemes magyar példakép, akinek életműve az erdélyi magyar közösségben is szellemi hagyatékaként máig él. Nem csupán a Venczel József Társaság létrejötte és eredményes működése, hanem a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Csíkszeredai Kara által immár egy évtizede évente meghirdetett középiskolai tanulmányi verseny rangja és regionális szerepe is bizonyítja mindezt. Venczel József szellemiségének fontos eleme, hogy a ~~röla~~ ~~elnevezett~~ nevét viselő Társaság 2023. november 4-én a Csíkszeredában tartott emléknapi és konferencia keretében adta át v. Szilágyi Árpád geológus-geofizikus részére első ízben a Venczel József Nemzetstratégiai Díjat.

A tiszteletkötet érdekes és értékes színfoltjai Venczel András versei (Életszobor, Igaz Emberek), amelyek a tisztelgés mellett megjelenítik Venczel József – a csíki gimnázium egykori kiváló diákjának – mélyen vallásos hitéből fakadó feddhetetlen, példás életét is.

Az Emlékkönyv első nagy fejezetének szerzői Venczel József munkásságát értékelik. Székely András Bertalan (*Társadalomtudomány, politika és népszolgálat szintézise*) kiemeli, hogy a két világháború közötti erdélyi magyar szociológus és társadalomtudós a korabeli erdélyi generáció legnagyobbjai közé tartozott, aki a pályatárs (Gáll Ernő) szerint az önismeret atyja és matematikai-statisztikai látásmód és a korszerű demográfiai vizsgálatok úttörője is volt. A társadalomstatisztika módszertani lépéseit és hatásait Venczel munkásságára Telegdy Balázs elemzi. Megállapítja, hogy az 1930-as évek elejétől döntő hatást gyakorolt a Bukaresti Szociológiai Iskola (különösen az azt létrehozó Dimitrie Gusti professzor) Venczel József gondolkodására és meg inkább kutatás-módszertani paradigmájának elméletére. A Dánfalvát bemutató írásaiban a társadalom és a gazdaság állapotát érzékeltető adatsorok és elemzések is bukaresti hatást tükröznek. A klasszikus pozitivisták megközelítés és a monografikus szociológiai szemlélet egyaránt kitapintható, amely magában hordozza a valóságismereten alapuló teljességre törekvést is. Venczel a későbbiekben is – az újabb társadalomtudományi ismeretek birtokában – kitartott a komplex, sokoldalú és a tényeket bemutató monografikus szociológiai módszerek alkalmazása mellett, sőt továbbfejlesztette azt.

A venczei kisebbségi társadalompolitika értelmezését Berényi Viktor és Gál Balázs közös tanulmánya (*„Erdélynek változása”/1931-1940/*) kíséri nyomon, hangsúlyozva, hogy Venczel József az 1930-as évek legmarkánsabb erdélyi szociológusa volt. Az ún. „hivatásrendiség” társadalmi konszenzuson alapuló

politikáját a későbbi történelmi események nem igazolták, így akár utópiaként is felfogható, azonban Venczel törekvéseinek erkölcsi tisztaságát kétségbe vonni semmiképp sem lehet. Ugyanakkor azt sem felejtethjük el, hogy minden utópia hasznos szociológiai kordokumentum is, mert segítségével érthetjük meg azt a társadalmi valóságot, amely létrehozta az utópiát.

Venczel József tudós-professzori sokoldalúságának ékes bizonyítéka Halász Péter írása (*Venczel József Hitel-es üzenetei*), amelyből egyértelmű, hogy a két Hitel című nemzetpolitikai folyóirat létrejötte és szerkesztése (1935–1944), az abból kisarjadt erdélyi magyar önismereti mozgalom és a magyar–román társadalomtudományi kapcsolatok elmélyítése mind-mind olyan területek, amelyekben Venczel meghatározó szerepet játszott.

A következő tanulmány (*Venczel József hitéről és a misztériumjátékáról*) másodközlés, amelyben Székely András Bertalan nyújt kiváló áttekintést arról, hogy Venczel életének katolikus hite hogyan kapcsolódott össze a csíksomlyói nagypénteki passiódrámák főbb jellegzetességeivel, melyek szöveg- és dallammotívumai nagyon gyakran a keresztúthoz kapcsolódnak. Ezek együttese ösztönözte Venczel Józsefet drámájának a megírására (Misztériumjáték), amelyet 1993-ban Heves város felkérésére egri színészek és a gyöngyösi pedagógus kórus mutatott be a város plébániatemplomában.

Keveset tudunk Venczel József börtönveiről, amelyeket Zsiláván, Vácărești-en, Nagyenyeden, Szamosújváron és még talán másutt is töltött. Ehhez nyújt adalékot Nagy Benedek, a bukaresti parlament rendszerváltozás utáni képviselője, aki 1957-ben a börtöntársa volt Szamosújváron. Emlékezete szerint Venczel tanár úr egyetemi szintű előadásokat tartott rabtársainak, többek között a falukutatásról, az egyháztörténetről és a székelyek eredetéről. A hosszú börtönévek keserűségeit és reményeit idézik fel vitéz Szilágyi Árpád (*Egy börtönben Venczel Józseffel*) visszaemlékezései, amelyekből kicseng Venczel emberi tartása, hite és reménye egyaránt.

Minden emlékkötet szerkesztői arra is törekszenek, hogy a kortárs vagy pályatárs, esetleg a tanítványok is megemlékezzenek mesterükről. A kötetben helyet kapott az egykori tanár, utóbb jóbarát, Domokos Pál Péter visszaemlékezése (*Személyes emlékek Venczel Józsefről*), aki Venczel életét becsületes, feddhetetlen, tiszta, igaz életnek látta, aki soha senkit meg nem bántott.

Az emlékkötet második nagy gondolati egysége a Venczel 110 Emléknaphoz kapcsolódó írásokat tartalmazza, amelyek széles kitekintést nyújtva tárják fel azt a sokoldalú kapcsolatrendszert, amelyekbe beágyazva értelmezhető és értékelhető az egész venczeli életmű. A kötetben azt megelőzően kaptak helyet a korábban megjelent, Venczel Józsefről szóló, ma már nehezen hozzáférhető írások is.

Bali János esszéje a magyar-székely összetartozás nemzettudati háttérét úgy világítja meg, hogy a székely etnogenezis történetiségét elemezve a székely népi kultúrát beemeli a magyar nemzeti kultúrába. Megállapítja, hogy a székelység a magyarságon belül az a népcsoport, amelyet leginkább meghatározott ökológiai környezete, az erdő és a tagolt térfelszín.

Darvas-Kozma József *pápai káplán, címzetes esperesplébános* előadásában **(110 éve született Venczel József, Isten szolgája, Márton Áron munkatársa)** hangsúlyozza, hogy az ember szellemi-lelki formálódásában fontos tényező a család, a templom és az iskola. E három tényező minden adottságával jelen volt Venczel József életében, de ezt megerősítette a szülőföld jellemformáló ereje, aminek bélyegét haláláig viselte. A csíki katolicizmustól erős lelket, acélos öntudatot és bátor aszketizmust kapott útravalóul.

Telegdy Balázs második tanulmánya **(A Venczel József által alkalmazott módszertan a monografikus kutatásokban)** egy újabb adalék ahhoz, ahogyan a széles látókörrrel rendelkező Venczel professzor vezette bálványosváraijai szociológiai-szociográfiai kutatások során alkalmazta a Dimitrie Gusti professzor által kidolgozott módszertant. Telegdy szerint a kutatás objektív eredményein túl a kutatás nevelő ereje volt fontosabb azáltal is, hogy az első táborban részt vevő egyetemi hallgatók megalapították az Orbán Balázs Munkaközösséget. Talán ennek is volt köszönhető, hogy a bálványosváraijai kutatás után harminc évvel Venczel József visszakerülhetett az akadémiai szférába és a terepmunkák feldolgozása során újra érintkezhetett a szociológia szakos hallgatók egy újabb nemzedékével.

Halász Péter második tanulmánya **(Domokos Pál Péter és Venczel József kapcsolata)** megerősíti, hogy érzelmileg, szülőföldjük, nemzetük, tudományuk, családjuk iránti elkötelezettségükben és az igazsághoz való ragaszkodásuk törhetetlenségében a két tudós-tanár úgy hasonlított egymáshoz, mint két tojás. Szoros barátság alakult ki közöttük annak ellenére, hogy Venczel József 12 esztendővel később született, mint Domokos Pál Péter, és 20 esztendővel hamarabb hunyt el. A két kiváló szakember szakmai érvekkel megalapozott, sorsdöntő javaslata (a trianoni határok módosítására vonatkozóan) ugyan megfeneklett a nagypolitika zátonyán, azonban Venczel egyik példaképe egy életen át Domokos Pál Péter maradt.

Oláh Sándor tanulmánya **(Földhasználat a Kis-Homoród mente falvaiban a 20. században)** egy igazi történeti földrajzi gyöngyszem, amely időkeresztmetszetek segítségével tárja fel azokat a társadalom- és gazdaságtörténeti folyamatokat, amelyek a kultúrtáj változásainak lenyomataiban érhetők tetten. A Kis-Homoród folyásirányában északról délre elhelyezkedő hét falu (kb. 22 km hosszan és 6-8 km szélességben) határhasználat – a lombhullató és fenyőerdők találkozási sávjában – nemcsak különleges, hanem egyedi is. A tájenergiák társadalmi hasznosítása egyedi birtokstruktúrát és határhasználatot

eredményezett, amelynek évszázados hagyományai a szocialista agrárgazdaságok kialakításáig fennmaradtak. A helyi gazdaság hagyományai, a táji adottságok, a gazdálkodási készségek, a társadalmi és munkaerőpiaci viszonyok napjainkig stratégiaalkító tényezőként hatnak.

Szász István Tas tanulmányában (*Venczel József a kolozsvári Hitel nemzetpolitikai szemle kétszeres megalapítója és szellemiségének egyik meghatározója*) feltárja és jól összegezi a venczeli-életmű egyik maradandó mozaikját. Megállapítja, hogy a Venczel Józsefre emlékező idősebb generációban egy tékozló, örült kor emléke kavarodik fel, amely világban nagyot alkotó, s mégis az összmagyarság szempontjából elvesztegetett tehetség emlékét ápolják. Nem hiábavaló azonban ez a nemes feladat, s egyben olyan kötelesség is, amely számukra felelősség, hogy az utókor hiteles képet kapjon a számára szinte érthetetlen akkori világról. Az emocionális érzelmeken túlmenően megállapítja, hogy a Hitelt ~~alapító~~ meghatározó módon szerkesztő Venczel gondolatai olyan biztos iránytűt jelentenek, amelyekre 100 évvel Trianon után is nélkülözhetetlen igénye van a magyarságnak, határon innen és túl egyaránt.

Az Emlékkönyv a Venczel-i szellemiséget képviselő, ezért a nevét viselő nemzetstratégiai díjjal kitüntetett Szilágyi Árpád és Halász Péter laudációjával zárul, melyhez szervesen kapcsolódnak Sz. Opre Mária fotói, amelyek a 110. évforduló eseményeit örökítik meg.

A Venczel József Emlékkönyv olyan minta és értéktár, amelyet azért is ajánlok az érdeklődő szakemberek figyelmébe, mert jelzi számunkra, hogy mestereink életművét csak mi, szellemi utódok tudjuk reálisan feldolgozni és értékelni, igyekezve méltó emléket állítani az utókor számára is. Soha sem könnyű a sokoldalú és sok tudományterületet érintő tudós-tanári, oktatási-kutatási tevékenység számbavétele, e kötet azonban ezt a feladatot kiválóan teljesítette. A Venczel József születésének 110. évfordulóján elhangzott előadások írott anyaga – tanulmányok, esszék, fotók – olyan megemlékezés és tisztelgés, amely – megkésettége ellenére is – jó és követendő példa a határon inneni és túli lokális és regionális magyar közösségek számára.

SZULOVSZKY JÁNOS (szerk.)

Ipolyi Arnold (1823-1886) emlékezete

Tanulmányok születése bicentenáriuma alkalmából

METEM, Budapest 2024. 143. oldal.

VERESEGYHÁZI BÉLA

Globálissá váló internetes világunk szédítő sebessége olyan információ-özönnel árasztja el a világot, hogy nem csak az átlagos, olvasni, búvárkodni szerető olvasó, a híreket megemészteni kívánó ember, hanem a tudományterületét művelő tudós világ is belekerült szinte féktelen sodrásába. Egyre kevésbé van módunk megállni az információkereső rohanás közepette, hogy rendezzük gondolatainkat, vagy – mint ebben az esetben- tisztelegjünk múltunk egy nagyságának munkássága és emléke előtt. Annál dicséretesebb, hogy az Egri Egyházmegye konferencia rendezésével tisztelgett Ipolyi Arnold „tudós pap és püspök” születésének bicentenáriumán.

Amint azt a konferencián elhangzott kötet szerkesztője Szulovszky János megjegyezte „a jelen kötet az elhangzott előadások szerkesztett változatát közli, kiegészülve néhány további írással, hogy az olvasó mind teljesebb képet alkothasson Ipolyi Arnold értékteremtő és értékmegőrző életéről, s jobban megérthesse és megismerhesse munkásságának időtálló eredményeit.”

Ipolyi Arnold ahhoz a 19. századi nemzedékhez tartozott, amely az elbukott szabadságharc után szorgos munkával vette ki részét az ország polgárosodásában. Már a Pozsony vármegyei Zohor plébánosaként olyan hatalmas és időtálló művet tett a közösség asztalára, mint a *Magyar Mythologia*, melyről a kötet „Előljáró Beszédében” Hoppál Mihály a következőket írja:”A kutatók újabb és újabb nemzedékeiben is mindig akadnak olyanok, akik nem tudnak és nem akarnak szabadulni Ipolyi impozáns életművének büvköréből...megpróbálják felfedezni és értelmezni a tudós pap hagyatékát”

Ipolyi Arnold további életútja az egri főegyházmegyéhez kötődött, előbb törökszentmiklósi plébános, majd három év múlva egri kanonok lett. Egyházi és tudományos munkássága mindig megfert egymással, ennek

eredményeként rövid ideig a pesti egyetem teológiai fakultásának igazgatója is volt. 1872-1886 között beszercebányai püspök, majd rövid félévre nagyváradi püspök lett. Hatalmas hagyatékának mennyiségéről Szulovszky János ír a kötet utolsó tanulmányának első mondatában:” Ismeretes és többször idézett momentum, miszerint 1886-ban legalább **négy** vagonot töltöttek meg Ipolyi Arnold Nagyváradra vitt ingóságai: könyv-és irattára, különböző gyűjteményei...”

A konferencián elhangzott előadások és a belőlük szerkesztett kötet érzékeltetni igyekszik Ipolyi Arnold szerteágazó, mégis alapos munkásságát, amely bizonyára még jobban feltárul, ha az ismert és ismeretlen helyen lévő forrásanyagot feltárják a kutatók.” Még nagyon sok a tisztázni való. Domokos Mariann az Ipolyi születése 200. évfordulója alkalmából a Nemzeti Múzeumban megrendezett konferencián az előadásában az egyik legjobban kutatott terület kapcsán mutatott rá a következőkre: bár az elmúlt más fél évszázadban számos folklorista vállalkozott arra, hogy a páratlanul gazdag életmű néprajzilag releváns-vonatkozásait vagy azoknak legalábbis bizonyos részeit mérlegre tegye

”Ipolyi munkássága máig sincs kellőképpen feltárva...ugyanis e téren még alapkutatások hiányoznak”.

Ezt a megállapítást és Szulovszky János kötetzáró megállapításait is figyelembe véve, mégsem haszontalan a történeti-földrajz művelőinek és az érdeklődő olvasónak végig olvasni a színes és fekete-fehér képekkel és ábrákkal kiválóan illusztrált könyv írásait elolvasni. Ezek a következők:

Hoppál Mihály: Elöljáró beszéd

Katona Tamás: Ipolyi és a hadtörténetírás

Király Erzsébet: „Olvassuk műábráit” A történeti emlékek és a hazai régiség szószólója, Ipolyi Arnold

Kovács Gergely: Ipolyi Arnold és a műemlékvédelem kezdetei Magyarországon

Prohászka Péter: Ipolyi Arnold szerepe és kapcsolatai a magyar régészeti kutatásban

M.Lezsák Gabriella: „A hőssel lova is eltemtetetik”. Ipolyi Arnold megállapításai a honfoglaló magyarok lókultuszáról a legújabb régészeti kutatások tükrében.

Magyar Zoltán: A révi Tündérvár. Az Ipolyi-gyűjtemény egy bihari mondájának néprajzi aspektusai

Prohászka Péter: Ipolyi Arnold és társainak utazása Konstantinápolyba a levelezések és híradások tükrében

Urbán Márta: Mit adott Ipolyi Egernek?

Lakatos-Balla Attila: Ipolyi Arnold nagyvárad püspöki kinevezése, várad püspöksége és halálának körülményei.

Szulovszky János: Ipolyi Arnold hagyatéka- a feldolgozásra váró örökség

A történeti földrajz nevében is felvállalja a két tudományterület alkalmazását. Minden, ami a történelemben lejátszódott és lejátszódik térben és időben helyezkedik el s szoros és elválaszthatatlan kapcsolatban van egymással. Ilyenformán minden kutató szembesül mindkét területtel, s ki is kell, hogy használja: ki jobban, ki kevésbé. Ipolyi Arnold hatalmasan szerteágazó munkássága tökéletesen beleillik diszciplinánk körébe. Ha példaként kiragadhatjuk ismert levelezését már az egy fajsúlyos tudományos dolgozat témája lehet. A Szulovszky János által összeállított táblázat gondos tanulmányozása már számszerűségével lenyűgözi az olvasót. Még akkor is, ha tudjuk, a 19. század második felében ez volt a legfontosabb és legnagyobb lehetőség a tudósok számára, gondolataik megosztására, vitáik lefolytatására. A tudós püspök ezzel a levelezéssel nem csak saját gondolatait közölte barátaival, tudóstársaival, de bizonyára jelentős ösztönzést adott kortársai tudományos munkásságához is.

Ez a kis konferencia-kötet nemcsak a neves kutató, kutatósszervező előtt tiszteleg, de feltárja azt a hiányosságot is, ami Ipolyi Arnold kortársaival szemben is létezik. Ahogyan a Szerkesztő indokolja „Ahhoz a korszak szellemi élete minél több résztvevőjének is fel kellene dolgozni a teljes levelezését, hogy a *kapcsolatok és inspirációk hálózatát* fel lehessen tárni. „

Talán e nem túl vaskos kötet az első lépcső ezen a hosszúnak ígérkező szellemi úton.